

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

На правах рукопису

ЗАЛЄСОВА ІРИНА ВІТАЛІЇВНА

УДК.378.147:373.5:3166475.(043.3)

**ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ
МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Гуревич Роман Семенович

Вінниця – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЯК СОЦІАЛЬНО – ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	12
1.1. Міжнаціональна толерантність як філософське, соціальне і психолого- педагогічне поняття.....	12
1.2. Критерії , показники та рівні готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів.....	42
1.3. Професійна модель підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів.....	63
Висновки до першого розділу.....	91
РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЙНО – ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ.....	94
2.1. Оптимальне поєднання теоретичного, методичного та практичного складників підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності в учнів	94
2.2. Урахування особливостей особистісно-зорієнтованого навчання у підготовці майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів	102
2.3. Активізація пізнавальної діяльності студентів шляхом створення ситуацій полікультурного змісту.....	111
2.4. Застосування інтерактивних технологій навчання	118
Висновки до другого розділу.....	134

РОЗДІЛ ІІІ. ДОСЛІДНО – ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	136
3.1. Реалізація педагогічної моделі готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів.....	136
3.2. Аналіз результатів експериментального дослідження.....	162
Висновки до третього розділу.....	174
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	181
ДОДАТКИ.....	203

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВНЗ – вищий навчальний заклад;

ЗНЗ – загальноосвітній навчальний заклад;

ОКР – освітньо-кваліфікаційний рівень

ЕГ – експериментальна група

КГ – контрольна група

ВСТУП

Актуальність дослідження. Визначальна роль у розв'язанні проблем міжнаціональної толерантності належить системі вищої освіти, що забезпечує підготовку майбутнього вчителя до професійної діяльності в полікультурному світі. Саме вчителю належить провідна місія в побудові навчально-виховного процесу в такий спосіб, котрий би підкреслював значимість толерантних відносин у житті суспільства. Особливо актуальні ці міркування для української держави, яка, здобувши незалежність, залишається багатонаціональною за своїм складом та з наявними різними релігійними конфесіями. Не менш важливою є ця проблема й у Вінницькій області. Тут мешкає понад 130 націй і народностей і кількість кожної з них з певними незначними відхиленнями є пропорційною до загальноукраїнської. Зростає міграційний рух населення в області. Так, за даними обласного управління статистики, міждержавний міграційний приріст населення у 2014 році порівняно з 2013 роком зріс на 10,5 %.

Значимість міжнаціональної толерантності зростає, оскільки саме цей феномен забезпечує успіх у процесі розв'язання проблеми консолідації української нації, формування громадянського суспільства нового типу. Толерантність виступає запорукою стабільності, єдності суспільства, показником готовності до мирного співіснування зі світовою спільнотою та співтовариством.

Необхідність підвищення рівня толерантності на державному та міждержавному рівнях зумовлена процесами глобалізації суспільного розвитку, що відбуваються в економічній, політичній діяльності світової спільноти, котрі мають такі ознаки: створення спільного регіонального та світового економічного, інформаційного, комунікаційного простору; світових співтовариств (Європейський Союз, Світова організація торгівлі); перехід людства на наукові та інформаційні технології, поглиблення розвитку суспільних відносин.

Актуальність формування міжнаціональної толерантності зростає в зв'язку з виявленням такого негативного явища в суспільстві як інтолерантність. Прояви

інтолерантної поведінки спостерігаємо в ксенофобії, дискримінації, екстремізмі. Проблема тероризму набуває нового глобального значення. Його корені не тільки в економічних, політичних проблемах, а й в історичних та етнокультурних.

Винятково важливе значення досліджуваної проблеми підсилене Декларацією принципів толерантності, затвердженою резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО, низкою державних документів.

У педагогічній науці толерантність досліджують крізь призму полікультурної освіти (І. Бех, О. Грива, О. Сухомлинська); культури міжнаціонального спілкування (Т. Атрощенко, О. Губенко, І. Палько); педагогіки миру (О. Безкоровайна, М. Кабатченко, О. Копіца).

Проблематику підготовки майбутнього вчителя до виховання толерантності учнів вивчають Г. Волик, В. Кузьменко, О. Орловська.

Низка сучасних педагогічних досліджень спрямована на виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови – Т. Білоус; особливості виховання толерантності у ліцеїстів Франції; можливості застосування французького педагогічного досвіду у вітчизняній системі освіти – О. Матієнко; формування толерантності у сфері відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу – Я. Довгополова, О. Столяренко; виховання толерантності як професійно значущої якості особистості вчителя сучасної національної школи – Ю. Тодорцева. Їхні дослідження спрямовані на визначення, обґрунтування й експериментальну перевірку педагогічних умов, що ефективно впливають на формування рис толерантної особистості, на характеристику міжособистісних толерантних стосунків, поведінкову реакцію, систему толерантних ставлень, і є вагомим внеском у розвиток вітчизняної науки.

Водночас залишається малодослідженою така сфера толерантності, як міжнаціональна. У цьому напрямі відсутні педагогічні дослідження щодо розроблення концептуальних засад підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів; не розроблено критерії та рівні готовності майбутніх педагогів до досліджуваного

напряму, не проведено аналізу педагогічної діагностики сформованості цієї професійної якості, а відтак не досліджено педагогічні умови, за яких процес підготовки майбутніх фахівців може здійснюватись ефективно.

Отже, є суперечності між:

- актуальністю проблеми виховання міжнаціональної толерантності особистості в умовах сучасної України і недостатнім її дослідженням в педагогічній науці;

- соціально зумовленою необхідністю підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів ЗНЗ і недостатньою розробленістю шляхів вирішення цієї проблеми;

- потенційними можливостями процесу професійної підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів і необґрунтованістю педагогічних умов його реалізації.

Визначені суперечності зумовили вибір теми дослідження «Підготовка майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Теоретико-методологічні основи педагогічної підготовки майбутніх учителів» (№0101U007274). Тему дослідження затверджено вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №2 від 20. 09. 2006 р.) і узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології України (протокол № 8 від 31. 10. 2006 р.).

Мета дослідження полягає в розробленні, теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці організаційно-педагогічних умов, що забезпечують підготовку майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ).

Об'єкт дослідження – професійна підготовка майбутніх учителів у педагогічних вищих навчальних закладах (ВНЗ).

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів ЗНЗ.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сутнісні характеристики міжнаціональної толерантності як професійної якості особистості на основі аналізу філософської, соціально-психологічної, педагогічної літератури та контенту мережі Інтернет.

2. Визначити критерії, показники та рівні готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів ЗНЗ.

3. Обґрунтувати та експериментально перевірити організаційно-педагогічні умови, що забезпечують ефективну підготовку майбутніх фахівців до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

4. Розробити й апробувати модель підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

5. Розробити методику підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів ЗНЗ.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що рівень підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів підвищиться за таких організаційно-педагогічних умов:

- оптимальне поєднання теоретичного, методичного та практичного складників підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів;

- урахування особливостей особистісно-зорієнтованого навчання у підготовці майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ;

- активізація пізнавальної діяльності студентів шляхом створення ситуацій полікультурного змісту;

- застосування інтерактивних технологій навчання.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз філософської, соціологічної, психолого-педагогічної літератури, нормативних документів для з'ясування сутнісних характеристик міжнаціональної толерантності як професійної якості особистості; узагальнення та систематизації для обґрунтування теоретичної бази дослідження; контент-аналіз для уточнення вихідних понять дослідження «професійна підготовка», «готовність майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів»; моделювання з метою створення моделі підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності;
- емпіричні: спостереження; бесіда, інтерв'ю, анкетування, тестування, аналіз продуктів діяльності, метод експертних оцінок і самооцінок, педагогічний експеримент використані з метою визначення показників та рівнів готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів, перевірки ефективності педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до визначеного напрямку виховної роботи;
- математичної статистики для опрацювання одержаних результатів і встановлення кількісних залежностей між досліджуваними явищами та процесами.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що: *вперше* теоретично обґрунтовано комплекс організаційно-педагогічних умов підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів (оптимальне поєднання теоретичного, методичного та практичного складників підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів; особистісно-зорієнтоване навчання; активізація пізнавальної діяльності студентів шляхом створення ситуацій полікультурного змісту; застосування інтерактивних технологій навчання); *розроблено* модель підготовки майбутніх педагогів до цього напрямку виховання; *удосконалено* критерії, показники та рівні готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів; *охарактеризовано* етапи підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів; *дістали* подальшого розвитку теоретичні засади про сутність підготовки майбутніх

учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів у контексті компетентнісного, особистісно-зорієнтованого, діяльнісного, культурологічного, системного підходів до навчання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблено та впроваджено методика підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів, методика діагностики рівня готовності майбутніх учителів до означеного напрямку виховання учнів ЗНЗ, методичні рекомендації «Підготовка майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів».

Теоретичні засади й методика, апробовані в дисертаційному дослідженні, можуть бути використані в процесі вивчення циклу педагогічних дисциплін у ВНЗ.

Результати дослідження впроваджено в навчальний процес Хмельницького національного університету (довідка № 269 від 25.02.2015 р.), Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (довідка №1214-33/03 від 25.12.2014 р.), Житомирського державного університету (довідка №250 від 18.02.2015 р.), Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (довідка №8 від 13.02.2015 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження висвітлено на 9 конференціях, серед них 4 міжнародні: «Суб'єкт-об'єктне пізнання в проектуванні освітніх і психологічних концепцій» (Лондон, 2014), «Методологічні засади художньо-творчого розвитку особистості в контексті міжкультурного спілкування в системі освіти (Вінниця, 2012), «Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання з підготовки фахівців: методологія, досвід, проблеми (Вінниця, 2013); IV Міжнародний освітній форум «Особистість в єдиному освітньому просторі (Запоріжжя, 2013), V міжнародному семінарі «Концептуальні основи підготовки спеціалістів: традиції та перспективи у контексті реалій сучасної освіти» (Бар, 2013); 4 Всеукраїнські: «Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в сучасних соціокультурних умовах» (Вінниця, 2011), Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень (Вінниця, 2012), Актуальні

проблеми сучасної науки та наукових досліджень (Вінниця, 2014), Духовна культура особистості та інноваційні освітні технології: виклики XXI століття (Вінниця, 2012).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладені у 12-и одноосібних публікаціях, з них – 6 статей у провідних наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 2 – у зарубіжних виданнях, 3 – у збірниках наукових праць і матеріалів конференцій, 1 – у методичних рекомендаціях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, переліку умовних позначень, скорочень, символів і термінів, списку використаних джерел (234 найменування), додатків (13). Загальний обсяг дисертації становить 260 сторінок, із них основного тексту – 180 сторінок. Дисертація містить – 6 таблиць на 6 сторінках та 2 рисунки на 2 сторінках.

РОЗДІЛ I. ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЯК СОЦІАЛЬНО – ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Міжнаціональна толерантність як філософське, соціальне і психолого-педагогічне поняття

Дефініція поняття толерантність, зокрема міжнаціональна толерантність, та шляхи її формування є однією з актуальних проблем сьогодення, а її розв'язанням займаються науковці, практики різних соціальних інститутів.

Важлива роль у вирішенні цього актуального для суспільства завдання належить закладам освіти як основним соціальним інституціям, що дбають про формування основ толерантної поведінки особистості. Ключовою фігурою в освітніх установах є педагог, який має виконувати нову соціальну роль – виховувати молоде покоління в глобальному демократичному просторі.

У полікультурному суспільстві саме педагог має виступати ініціатором в активній підтримці діалогу культур, через який учні мали б можливість пізнати сутність інших людей, самих себе через порівняння та взаємодію з іншими, набути навиків емпатії, практичної співпраці між представниками різних етносів. Відповідно зростає значимість міжнаціональної толерантності, яка є визначальною та необхідною умовою діалогу.

Не менш важлива роль учителя, який повинен на освітньому рівні виступати провідником ідей основного принципу політичної стратегії – мирного співіснування держав, країн і народів, відкидаючи будь-які силові методи вирішення міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів.

У зв'язку із розширенням та поглибленням людських комунікацій зростає потреба у формуванні особистості, яка здатна будувати ці взаємини на принципах толерантності – поваги, прийняття й розуміння різноманітності культур нашого

світу, форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності, гармонії в різноманітності [145].

У нинішній ситуації змінюється динаміка етнічного складу населення України, стає помітним зростання нелегальної міграції. Ми є свідками того, як у ЗМІ висвітлюють матеріали екстремістського змісту, які поширюють упереджене уявлення про представників іншого етносу (етнічні стереотипи). Усе це стає джерелом появи міжнаціонального протистояння та підвищує ймовірність виникнення небезпечних сутичок.

Необхідно зазначити, що процес переходу на новий рівень міжнаціонального спілкування проходить болісно й неоднозначно, адже в значній частині людей спостерігаємо розгубленість через втрату моральних цінностей, ідеалів, песимістичне сприйняття життя і, як наслідок, невизначеність у пріоритетах загальнолюдських цінностей. Л. Орбан-Лембрик визначає й характеризує три полюси в оцінці масовою свідомістю самих цінностей з погляду моралі: у першому випадку мова йде про так званий моральний вакуум, коли панує всюдозволеність; у другому – віддається належне тільки цінностям ринку, світ оцінюється лише категоріями ціни, грошей, ділових відносин, і третина людей продовжує дотримуватись традиційного для нашої культури погляду: духовні цінності понад усе, ото ж той, хто чинить не так, є безпринципним, аморальним [129, с.74].

Сьогодні в полікультурному середовищі поряд із такими процесами, як соціальна ідентифікація, культурна інтеграція, адаптація виникають і негативні прояви – ксенофобія, соціальна виключність, національні та релігійні протистояння.

Інтеграція нашого суспільства у світове та Європейське співтовариство викликала проблему дискомфорту, спричинену різницею в стандартах «нашої» і «їхньої» поведінки. Цей стан в етнопсихології інтерпретують як «культурний шок» – термін соціальної психології, який введений К. Олбертом, характеризує стан дезорієнтації індивіда при входженні в нове культурне середовище. У конкретного індивіда процес міжкультурної адаптації проходить повільно та супроводжується виникненням низки негативних психічних станів, неприємних переживань. Насамперед з'являється почуття пригніченості й самотності, зумовлене втратою

друзів, звичного комунікативного поля і зміною соціального статусу. Індивід відчуває певний дискомфорт у зв'язку з відмінностями між культурами, що виражається в неправильних рольових очікуваннях, ціннісних орієнтаціях тощо [129, с.76].

Український науковець Л. Орбан-Лембрик, посилаючись на дослідження Г. Андрєєвої, виокремлює показники, які найгостріше характеризують суперечливість історичного процесу на етапі радикальних перетворень: соціальна ідентичність (криза ідентичності окреслюється як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здається такими, що втратили свої межі і цінність); побудова образу іншої людини (в епоху нестабільності відбуваються значні модифікації в цій побудові: відносна легкість у приписуванні іншій людині образу ворога, пошук індивідуального і групового ворога, зростання індивідуальної і групової напруги, агресивності, перенесення відповідальності за неуспіх з ворога «зовнішнього» на ворога «внутрішнього» тощо); побудова образу соціальних інститутів, форм соціального контролю, суспільства в цілому, образу соціального світу (в період соціальної нестабільності важко визначити, який тип суспільства «хороший», а який «поганий»; втрачаються соціальні ідеали, тобто частина людей взагалі не знає, до чого здійснюється перехід, і це сприймається болісно) [130, с.75 – 76].

У зв'язку з цим підготовку майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів розглядають як соціально-педагогічну проблему.

З метою розв'язання цієї проблеми нам варто різнобічно проаналізувати та розкрити сутність феномену «міжнаціональна толерантність», вихідними поняттями якого є «толерантність», «національність».

Толерантність – це досить абстрактне поняття, яке є важкодоступним для спостереження і виміру стандартизованими методами. Багато вчених, які досліджують толерантність як явище, звернули увагу на складність розуміння цього терміна, пов'язану з його неоднозначним трактуванням різними мовами. Для

української мови поняття толерантності відносно нове й однозначного тлумачення поки що не має. Для того щоб краще зрозуміти походження цього слова, більшість науковців пропонують лінгвістичний екскурс: *tolerancia* (іспан.) – здатність визнавати відмінність від власних ідей чи помислів; *tolerance* (франц.) – ставлення, під час якого людина визнає, що інші можуть думати чи діяти інакше, ніж вона сама; *tolerance* (англ.) – готовність бути терплячим; *kuanrong* (китайська) – дозволяти, приймати, бути в стосунках з іншими милосердним; *tasamul'* (араб.) – прощення, милосердя, м'якість, терпіння, чуйне ставлення до інших; терпіння – здатність стійко, без нарікань витримувати фізичні або моральні страждання, життєві злигодні тощо. Уміння довго та спокійно витримувати щось нудне, неприємне, небажане тощо [182]. Найбільш яскраво зміст поняття «толерантність» відображено в прислів'ях різних народів, національних спільнот: «Нетерпимі часто платять дорого за те, що терплячим дістається безкоштовно», – говорять французи. «Якщо в трьох одна мета, вони землю перетворять на золото, якщо ж мета різна, вони золото перетворять на порох», – зазначають услід за ними китайці. «За терпіння дасть Бог спасіння», – вважають українці. Араби запевняють: «Мир існує для людини – людина для миру». «Сварка до добра не доведе, усяка сварка гарна мировою», – підтримують їх росіяни. Індійці вказують: «У людини, яка живе заради інших, навіть коротке життя буде сповнене щастям». Індонезійці впевнені: «Любов людини до людини – це повнової прозоре джерело, води якого очищують усе, чого торкаються» [183, с. 5]. Загалом можна відзначити, що спільним у цих судженнях є терпіння, злагожденість, мирне співіснування, що є ознаками толерантності. Однак кожне з цих прислів'їв має свої відтінки, які підкреслюють їх своєрідність, самобутність певного етносу, народу, національності. Це засвідчує те, що різні культури мають спільні погляди, і водночас різняться між собою, що надає їм неповторності, унікальності, привабливості.

Упродовж багатьох століть мислителі, науковці розвивали уявлення про толерантність як індивідуальне й суспільне явище, завдяки якому існує розмаїття в світі.

Аналіз філософських досліджень Т. Воропая, С. Євсєєва, А. Тягла щодо феномена толерантності дає можливість нам віднайти його витoki. Вони йдуть від найпростішої форми віротерпимості. І. Веніамін (Новік), розкриваючи духовний зміст поняття толерантності, відзначає, що релігійно-філософською основою толерантності є такі твердження: концепції рівності всіх людей у їхній гідності та свободі, як створених за образом і подобою Бога; кожен має право на свою думку, тобто на несхожість на інших [126, с. 52].

Давньокитайський філософ Конфуцій проповідував виховувати у людей любов один до одного, у житті керуватися одним словом «взаємність» та настановою «Не роби людям того, що не бажаєш собі, і тоді в державі та сім'ї до тебе не ставитимуться вороже». Саме цей принцип моралі, його ще називають «золотим правилом моральності», є підґрунтям, де віками зароджувалися паростки людинолюбства, щирості, вірності, справедливості, що і складає на сьогоднішній день основу толерантності.

Формування ідей толерантності в суспільній думці часів Середньовіччя здійснювалось під впливом християнських канонічних текстів і вчень видатних мислителів Августина, Боеція, Альберта Великого.

В. Ханстантинов розглядає проблему формування ідей терпимості, толерантності в суспільній думці цієї епохи. Автор зазначає, що саме в цей історичний період такі видатні мислителі, як Августин, Ф. Аквінський, Боецій, розвивали ідеї щодо пошуку шляхів примирення, поваги до опонента і його позиції, необхідності толерантності до іншого. Ідеї тогочасних мислителів є джерелом новоєвропейських ідеалів рівності, природних прав, свободи і, заснованої на них, ідеї віротерпимості, а згодом і толерантності [195, с. 180].

Особливістю епохи Відродження є її гуманістичний характер, який виявляється в розумінні людини як вільної істоти. Яскравими постатями цієї епохи є мислителі Ф. Бекон, Н. Макіавеллі, Д. Піко делла Мірандола. Саме вони підкреслювали в особистості її індивідуальність, унікальність, неповторність, самоцінність, яка наділена своєрідністю таланту, уподобання, смаку, стилю життя тощо.

Розмірковування про природу людини, мірило «людськості», знаходимо у творі М. Монтеня «Досліди»: «Ми зобов'язані бути справедливими у ставленні до інших людей і виявляти милосердя й доброзичливість до всіх інших створінь, гідних цього. Між нами і ними існує якийсь зв'язок, якісь взаємні зобов'язання» [117, с. 415]. У цих твердженнях закладено засади антропологічного принципу, який є передумовою міжлюдської злагоди і міжлюдської толерантності.

В епоху Нового часу представник філософії емпіризму Д. Локк запропонував вихід із релігійних війн через Закон про толерантність, відокремлюючи діяльність держави та церкви. Він вважав, що завдання держави – створювати законодавчу базу, регламентувати і забезпечувати її дотримання. Церква ж має звертатися до душі людини та її спасіння.

Концепція толерантності, розроблена та обґрунтована Д. Локком, є вагомим внеском у розвиток досліджуваного феномена, оскільки стала поштовхом до появи ідей у філософів наступного покоління – Д. Берклі, А. Смітта, Д. Юма, які розробляли теорію моралі, в основу якої покладено такі поняття, як альтруїзм, співчуття, людинолюбство, терпіння тощо.

Аналізуючи погляди філософів на проблему толерантності, ми звертаємось до мислителів німецької класичної філософії, зокрема І. Канта, його фундаментальної праці «Критика практичного розуму». За кантівською філософією, людина є мешканцем двох світів: перший світ – це світ природи, другий світ – це світ свободи [80]. У другому світі діє практичний розум, який містить ідеї свободи, безсмертя, Бога. На цих поглядах ґрунтується виведений І.Кантом моральний закон. І хоча на ті часи не існувало такого поняття, як толерантність, проте ідеї І.Канта суміжні з ідеями толерантності. У поглядах філософа лейтмотивом морального закону є взаємна рівність людей, обґрунтування людської свободи. Сутність людської свободи полягає в автономності людей та їхньому праві розпоряджатися собою і речами. Ці ідеї збереглися на віки, і в сьогоденні умовах слугують змістовими характеристиками поняття толерантність. У виведеній формулі «категоричного імперативу» – «Роби так, щоб використовувати людину для себе так само, як і для когось іншого, завжди як мету і ніколи тільки як засіб» – звучить думка про

недоторканість іншої людини («інша людина повинна бути для тебе святою») [80, с.206]. Філософ стверджував, що в стосунках з людьми необхідно виявляти миролюбність, яка випливає із принципів, а не з байдужості.

Ключовими позиціями філософа у поглядах на терпимість є повага до іншого, рівність, справедливість, плюралізм як позиція, за якої людське «Я» стає «громадянином світу».

Ідеї філософа і в нинішніх умовах слугують регулятором мирного співіснування людей і закладені в основу Декларації принципів толерантності. Адже у п. 1.1 статті 1 цієї декларації толерантність визначають як повагу, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості [48, с.146].

Як зазначає М. Хомяков, західний лібералізм розглядає три стадії розвитку проблематики толерантності. Першу стадію пов'язують з вищезазначеною концепцією толерантності, розробленою Д. Локком. Друга – визнається есе Д. Стюарта Мілля «Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда», у якому свобода індивіда розглядається як головна цінність лібералізму [198, с.96]. Проте, як зазначає Мілля, свобода заслуговує на своє ім'я лише тоді, коли досягнення нашого блага відбувається в наш власний спосіб – доки ми не намагаємось позбавити інших людей їхніх благ або перешкодити їхнім зусиллям тих благ досягти [106, с. 438]. Єдина сфера поведінки людини, за яку вона несе відповідальність перед суспільством, – це те, що стосується інших. У сфері ж, що стосується лише неї самої, її незалежність, за правом, є абсолютною. А тому толерантність випливає із принципів індивідуальної автономії і свободи. У сучасному лібералізмі автономія індивіда конкретизується в концепції невід'ємних прав людини, і, тим самим, є основою толерантності.

Третьою стадією в розвитку проблематики толерантності визнається теорія, представлена американським філософом Д. Ролсом у фундаментальній праці «Теорія справедливості». Толерантність Д. Ролс трактує в рамках концепції «справедливість як чесність» яка ґрунтується на рівності всіх членів ліберального суспільства. Філософ зазначає, що для того, щоб віднайти принципи справедливості,

людині необхідно поставити себе в таку ситуацію, у якій вона має домовлятися з іншими про те, що є справедливим. Тоді люди вибрали б такий суспільний устрій, який гарантував би максимальний добробут мінімально забезпечених його членів. При цьому толерантність виступає однією з умов справедливості. За Д.Ролсом принцип верховенства права над благом і є конкретизація принципу толерантності [151, с.111].

Теоретичний аналіз поняття толерантність дає можливість трактувати його як соціально значущу цінність. Її основними ознаками є:

- 1) толерантність виникає в суспільній свідомості, формується як суспільний ідеал, передбачає безумовне прийняття суспільством різноманітності світу;
- 2) толерантність виступає запорукою миру і злагоди серед громадян;
- 3) толерантність виступає регулятором відносин полікультурного світу [205, с.160].

Шлях формування готовності масової та індивідуальної свідомості до мирного співіснування розмаїття культур можна розглянути крізь призму філософських поглядів Е. Фромма. Аналізуючи твори представника філософії неогуманізму Е. Фромма, В. Кремень підкреслює, що автор висунув ідею нової людини, без якої неможливе нове суспільство. Теорія нового гуманізму – нової людини виступає у формі нової етики. Її обґрунтування має переважно психогуманістичний характер. Нова людина – та, що здатна нести в собі любов до інших, а також відчувати тепло та співчуття оточення.

На основі соціопсихологічного аналізу двох способів існування сучасної людини в межах принципів «володіння та буття» Еріха Фромма можна відстежити погляд на толерантність.

Як стверджує автор, при існуванні людини за принципом володіння, ставлення її до світу втілюється у прагненні зробити її об'єктом володіння, в намаганні перетворити все і всіх, зокрема, і самого себе у свою власність. При такому способі існування найважливіше – придбання власності і необмежене право зберігати все, що придбано. Це стосується не лише об'єктів, а й думок, почуттів людини. Особи з

установкою на володіння бажають владарювати над тими, кого вони люблять. Партнер, не вдовольняючись втіхою від спілкування з іншими, разом з тим бажає зберегти того іншого для себе [193, с.45].

Як бачимо, толерантність – це феномен, який виступає одним із регуляторів людських взаємин, тому можна пояснити стосунки різних культур, націй, етносів на основі принципу володіння. Коли одна нація, одна культура, робить об'єктом володіння інші нації, культури, тоді руйнуються такі регулятори взаємин, як повага, розуміння, сприйняття поглядів і позиції іншого громадянина, відбирається право в іншого мати власне «Я», зникає можливість відкрито висловлювати і захищати свою позицію та, водночас, уважне ставлення до поглядів і позиції іншого громадянина.

Є інший шлях існування людини у світі – це буття. Буття належить реальній, а не спотвореній, сповненій ілюзіями картині життя. У цьому сенсі будь-яка спроба розширити сферу буття означає глибше проникнення в реальну сутність себе, інших та навколишнього світу.

Передумовами принципу буття є незалежність, свобода, наявність критичного розуму.

Яскравий приклад реалізації принципів володіння та буття в Е. Фромма – це демонстрація поетичних рядків одного й того ж змісту різними поетами (людина спостерігає за квіткою).

У поетичних рядках А.Теннісона людина реагує на квітку в агресивний спосіб: вона хоче оволодіти нею, зриває її з коренем і «всю». Учений порівнює пізнання квітки в такий спосіб, що розчленовує життя, аби пізнати істину. По-іншому ця ідея висвітлена в поезії Басьо. Людина не хоче зривати її. Вона навіть не торкається до неї. Усе, що вона робить, – уважно дивиться, щоб побачити, пізнати квітку, помилуватись нею [193, с.87].

У першому випадку все розглядається з позицій сили: я маю право вирішувати все і за всіх і навіть можу знищити. У другому – я бережливо ставлюсь до всього, що і хто мене оточує, де є право на існування кожного незалежно від того, який він, хто він. Я миролюбно ставлюсь до його ідей, поглядів і спостерігаю за ними, щоб глибше пізнати культуру, світ, до яких він належить.

Е. Фромм трактує різні аспекти принципів володіння та буття. Висвітлені автором два способи існування сучасної людини в межах принципів «володіння та буття»: егоїстичний та альтруїстичний, пасивний та активний, солідарний та антагоністичний. Їх можна розмежувати за контентинуальним вираженням: толерантність (альтруїзм, активність, солідарність) – інтолерантність (егоїзм, пасивність, антагонізм).

Гуманістичним змістом наповнені погляди українського філософа Г.Сковороди, у яких толерантність подано як невід’ємну складову цілісної особистості: якщо ти прийшов у цей світ, щоб виховувати інших, тоді «... цінуй чистоту, дружи з терпінням, вивчай священні мови» [137, с.50]. У філософських байках Г. Сковороди уособлено мудрих людей, які пізнавали спорідненість між своєю душею та тією справою, до якої вони прагнуть, або між собою та іншою людиною (тоді народжується щира дружба). У найяскравішому діалозі Г.Сковороди «Алфавіт чи буквар миру» філософ, порівнюючи наповнення різних посудин струменями води, стверджує, що менша посудина має менше, але в тому є рівна більшій, що вони обидві однаково повні, отож «Усі люди різні»[162, с.111].

Ідеями добра, людяності, миролюбності, патріотизму пронизана творчість Т. Шевченка, проповідника найвищого блага – ненасилля, рівності, волелюбності, віри у світле майбутнє.

Гуманістичні погляди мислителів слугують підґрунтям для розгляду толерантності як особистісно значущої цінності. Відстоюють цю позицію сучасні науковці В. Андрющенко, Г. Балл, О. Грива, В. Кремень, В.Тишков. Так, О. Грива, висвітлюючи проблеми толерантності у полікультурному просторі, доводить, що цей феномен у ціннісному контексті припускає готовність сприйняття інших такими, якими вони є, і взаємодію з ними на основі згоди. Регуляторні функції цінностей, у комплекс яких у полікультурному суспільстві входить і толерантність, спрямовані не тільки на збереження миру та взаємопорозуміння, а й на створення умов для самореалізації особистості [37].

Теоретико-методологічний аналіз толерантності засвідчує, що серед різноманітних підходів до вивчення цього феномена С. Ільїнська окреслює

аксіологічний підхід і трактує толерантність як «цінність у собі» (для Г. Маркузе – «ціль у собі», для П.Ніколсона – «благо в собі») або як одну із цінностей ліберальної демократії; ідеалістичний, прихильники якого вбачають в толерантності певний ідеал, до якого суспільству необхідно прагнути; онтолого-історичний, що трактує толерантність як певний спосіб співіснування груп в історії; конфліктний – як боротьбу, звичайно, у певних рамках, що не можна визначити апріорно, оскільки їх визначає практика боротьби [75, с. 111].

Український науковець О. Шаюк розширила класифікацію методологічних підходів і виокремила гносеологічний – обґрунтовує недосконалість власних знань і можливість пізнання істини та іншого знання; ксенологічний – базується на утвердженні різного ставлення до іншого як чужого; екзистенційно-гуманістичний – вивчає толерантність як спосіб буття в контексті виконання особою своєї людської місії; соціокультурний – реалізує толерантність як інтенцію-намір загальнолюдських потреб та інтересів і постає як засаднича форма будь-якої ефективної соціальної взаємодії; вітакультурний (метапідхід) А. Фурман; В. Стьопін – уможлиблює досягнення вищих рівнів толерантності в життєдіяльності різних суб'єктних спільнот (особа, група, етнос, нація, соціум, людство) шляхом налагодження повноцінних, передусім у соціально-психологічному форматі, взаємодій і взаємостосунків; заперечує агресію та інтолерантність у будь-яких формах [201, с. 109].

З погляду психології феномен толерантності можна пояснити, спираючись на різні теорії розвитку особистості.

Так, у психоаналітичній теорії особистість трактують як Ід, Я-Его, Над-Я. Останнє контролює Я-Его. Тому чим сильніше розвинене Над-Я, тим міцніший контроль Я-Его, чим більше розвинутий параметр особистості толерантності, тим більше Над-Я буде впливати на Его-Я. Звідси випливає, що толерантність має бути невід'ємною частиною Я як осмисленого поняття.

З погляду аналізу проблеми формування міжнаціональної толерантності цікавим, на наш погляд, є когнітивний напрямок у теоріях розвитку, автором якого є

Д. Келлі. Окрім засновника теорії конструктивних Д. Келлі, її розробкою займалися Д. Банністер, Дж. Майєрс, Ф. Франселла та інші.

Когнітивна теорія розвитку особистості Д. Келлі базується на основі цілісної філософської позиції про природу людини – конструктивного альтернативізму. Суть його в тому, що об'єктивну реальність можна трактувати по-різному і люди здатні до перегляду або зміни власних інтерпретацій подій [199, с. 475]. Д. Келлі стверджував, що не існує таких речей у світі, відносно яких «не могло б бути двох думок», оскільки усвідомлення дійсності – це завжди предмет для тлумачення. Сутність конструктивного альтернативізму Д. Келлі пояснював так: «... яка б не була природа, або які б не були наслідки пошуку правди, ми сьогодні нашоухуємось на факти, яким можна дати стільки пояснень, скільки може досягнути наш розум [221, с. 1]. Реальна дійсність існує, проте люди інтерпретують її на основі власних суджень, які можуть не співпадати із судженнями інших.

Яскравим підтвердження цієї думки є розмаїття ідей, поглядів, мотивів, ставлень відповідно до національної, етнічної належності в полікультурному світі.

Теоретики біхевіоризму визначають навколишнє середовище як ключовий фактор людської поведінки, і саме воно формує особистість. Науковці доводять, що встановлена точна, реальна й зумовлена залежність між відкритою поведінкою людини (реакцією організму) й умовами навколишнього середовища (стимулами), які контролюють її. З огляду на це, толерантність у розглянутому напрямку виникає як реакція організму людини на такі зовнішні фактори (стимули): етноцентризм, ксенофобія, тероризм тощо. З погляду біхевіоризму явище толерантності можна пояснити як «стимул-свідомість-реакція». Стимулом у такому разі може виступати потреба в мирному співіснуванні, а реакція – це є розвиток толерантності. Звідси – толерантність є частиною свідомості. І чим ефективніше будуть формуватися потреби, тим інтенсивніше буде розвиватися така якість особистості як толерантність.

Вищепроаналізовані теорії з погляду толерантності в цілісності визначають толерантну особистість. Її ми характеризуємо як сукупність мотиваційних, когнітивних, емоційно-вольових, поведінкових властивостей, які формуються за

певних соціально-психологічних, педагогічних умов і забезпечують толерантні взаємини та взаємодію.

В історії педагогічної думки ідеї виховання толерантної особистості простежуємо у творах Я. Коменського, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, І. Песталоцці, К. Ушинського та ін. Наукова спадщина видатних педагогів пронизана гуманізмом, що ґрунтується на свободі, справедливості, людинолюбстві, терпимості та інших чеснотах, які приносять насолоду людям.

Значимою думкою педагогіки Я. Коменського є набуття знань через школу з рідною мовою, незалежно від суспільної, расової, релігійної належності. Як підкреслював педагог: «Особливо варто привчати дітей бути терпимими, оскільки це є необхідним протягом усього життя, для того щоб вони могли володіти собою, керуватись розумом, а не поривами; перш ніж пристрасті бурхливо виявляться і пустять корені, краще гальмувати гнів, ніж давати йому волю тощо» [90, с. 94].

Мислителем епохи просвітництва є видатний педагог Ж.-Ж. Руссо. Його концептуальні погляди – це ідеї рівності людей і свободи особистості. Науковець стверджував, що любов до людей наділяє їх лагідністю, справедливістю, поміркованістю, милосердям, поблажливістю, що й слугує засадами для толерантної особистості. У його творах звучить ідея патріотичного виховання. Вихованню необхідно надати національного характеру і так спрямувати думки та смаки громадян, щоб вони були патріотами за схильністю, за пристрастю, за необхідністю. Педагог писав: «...нехай громадяни невпинно чують і думають про свою батьківщину, нехай вона стане для них понад усе на світі, нехай вони вічно зберігають її у своїх серцях. Зрозуміло, таким чином в людей залишиться значно менше часу і коштів до збагачення, вони менше будуть прагнути до нього, бо їхні серця зуміють пізнати інше щастя, ніж багатство; таке мистецтво облагороджування душ і перетворення їх у зброю більш потужне, ніж золото [155, с.161].

На подоланні такої негативної установки, як упереджене ставлення до інших національностей наполягав К. Ушинський у своїй праці «Про народність у суспільному вихованні». Великий педагог писав: «Історія переконує нас на кожному кроці, що поняття наші про достоїнства і недоліки не розповсюджуються на весь

народ, і часто те, що на нашу думку є недоліком в народі, є зворотною і необхідною стороною її достоїнств, умовою її діяльності в історії» [186, с.254].

Видатна діячка педагогічно-просвітницького руху в Україні С. Русова, відстоюючи ідею толерантності, розглядала її крізь призму націоналізації школи. Автор підкреслювала: «Навчаючись любити і свідомо ставлячись до свого люду, до свого краю, ми разом з цим навчаємось шанувати й інших людей, що живуть поруч з нами, закладати з ними певні товариські зносини. Культурно, педагогічно поставлена національна школа ніколи не приводить ані до обмеженого безпросвітнього шовінізму, ані до людожерства» [154, с. 296].

На принципах гуманізму побудована педагогічна діяльність В. Сухомлинського, який стверджував, що особистість людини є унікальною та неповторною за своєю сутністю, це є найвища цінність у світі, а тому й ставлення до неї має бути людяним. Педагог-гуманіст різко засуджував тих, хто сіє зерна ненависті, расової і національної ворожнечі, війни: «Будь терпимий до окремих людських слабостей і непримиримий до зла. Терпимість і непримиримість – дуже важливі елементи духовної культури, які тобі треба опанувати для того, щоб орієнтуватись у безмежно складному світі людських пристрастей і характерів» [174, с.147].

Об'єднання зусиль дорослих і дітей у створенні миру без насилля, війн, дискримінацій – життєве кредо Я. Корчака. Виховання покликане формувати національну самосвідомість і так спрямовувати думки громадян, щоб ті були патріотами по схильності, по пристрасті, по потребі.

Сучасні науковці в галузі педагогіки досліджують проблематику толерантності в напрямку визначення сутності, розвитку толерантних стосунків.

Враховуючи те, що феномен толерантності різнобічний, багатоаспектний, сучасні вчені намагаються відобразити його універсальність.

Так, у дослідженнях Д. Леонтєва зроблена спроба комплексного розгляду феномена толерантності з позиції індивідуальної і суспільної свідомості, особистості, міжособистісної взаємодії і мікросоціальних процесів.

Як зазначає автор, поняття толерантність насичене безліччю конотацій, емоційних, моральних, поетичних асоціацій і смислів. І щоб працювати з ним як з науковим поняттям, а не з ідеологемою, варто провести реконструкцію. Адже комплексність, міжпредметність, багатоаспектність його створює бар'єр на шляху конкретних емпіричних та прикладних досліджень [108, с.147]. Б. Гершунський, розглядаючи толерантність у системі ціннісно-цільових пріоритетів освіти, пропонує знайти світоглядні інваріанти, які при всіх індивідуальних відмінностях людей і специфіці тієї або іншої спільноти, того чи іншого соціуму, загалом дасть змогу віднайти рятівну єдність у природному розмаїтті людських устремлінь [35, с.8].

І. Бех, досліджуючи проблему виховання толерантності в рамках особистісно-зорієнтованого виховання, окреслює єдині моральні пріоритети, які б забезпечували стійке мирне співіснування:

- людина як найвища цінність цивілізації;
- свобода і права людини як загальнолюдські цінності;
- гуманізм і справедливість як універсальні принципи вселюдських стосунків;
- толерантне ставлення до прав та інтересів усіх народів і націй – першочергова умова мирного співіснування і недопущення збройних конфліктів;
- непримириме ставлення до порушень прав і свобод людини і народів – гарантія стабільного й міцного миру на всій Землі [18, с. 206 – 207].

Низка сучасних педагогічних досліджень спрямована на подальший розвиток теоретичних положень проблематики толерантності.

У дисертаційному дослідженні О. Столяренко на тему «Педагогічні умови виховання толерантності в студентів ВНЗ технічного профілю» визначено сутність та структуру толерантності крізь призму гуманістичного, особистісно-орієнтованого, діалогічного підходів, представлено адаптований варіант зарубіжної методики за так званою назвою «інстинктивна прозорливість», а також розроблено та впроваджено програму семінару-тренінгу «Потік соціальних умінь толерантної взаємодії» [170].

У науковому дослідженні О. Матієнко «Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції» виявлено особливості виховання толерантності у ліцеїстів Франції та проаналізовані педагогічні засади цього аспекту виховання; визначені можливості застосування французького педагогічного досвіду у вітчизняній системі освіти; подальший розвиток отримала методика виховання учнів на принципах миру [115].

У дисертації Я. Довгополової «Формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу» визначено сутність понять «толерантні відносини» і «полікультурне середовище ВНЗ», обґрунтовано соціально-педагогічні умови формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу. Розроблено та впроваджено навчально-тренінговий курс «Основи формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі», розробці форм та методів соціально-педагогічної роботи з формування толерантних відносин студентів у позанавчальній діяльності вищого навчального закладу [52].

Особливість дисертаційного дослідження Ю. Тодорцевої «Формування толерантності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки» в тому, що в ньому схарактеризовано сутність і специфіку толерантності як професійно значущої якості особистості вчителя сучасної національної школи, виявлено позитивні й негативні ознаки прояву толерантності у вчителів, розроблено методичку проведення занять спецкурсів «Педагогіка толерантності: сутність, історія й перспективи розвитку», «Педагогіка і психологія толерантності в роботі з сім'ями», практикуму «Навчаємось педагогіки толерантності» [181].

У дисертаційному дослідженні Т. Білоус «Виховання толерантності у студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови» виявлено особливості виховання толерантності студентів вищих педагогічних навчальних закладів; обґрунтовано зміст, форми та методи педагогічного керівництва процесом виховання толерантності в студентів; розроблено методичку виховання толерантності студентів у процесі вивчення іноземної мови [19].

Вищезазначені наукові дослідження є вагомим внеском у розробку теорії та практики виховання в студентській молоді толерантності в сучасній соціально-педагогічній ситуації.

Розглядаючи генезу та еволюцію толерантності, ми розуміємо цей феномен як об'єктивно необхідний, обов'язковий регулятивний засіб, як багатопланову «організаційну силу» у розвитку суспільства та соціальної свідомості, що дає змогу трактувати її як структуроутворювальний компонент в організації суспільства і досягненні прогресу в налагодженні міжкультурного діалогу між різними спільнотами та окремими людьми. Появу феномену толерантності в культурі та затвердження цієї категорії в законодавчих документах визнають як одну з відповідей на питання можливостей запобігання конфліктам.

Сучасні науковці, зокрема І Жданова, С. Щеколдіна виділяють різні типи толерантності: політичну, етнічну, міжнаціональну, расову, релігійну, освітню, фізіологічну, гендерну, фізіологічну тощо [62], [208]. Звичайно, усі типи толерантності важливі, і необхідно приділяти увагу вихованню кожного з них, але на цьому етапі розвитку нашої держави формування міжнаціональної толерантності має неабияке значення для України як полі етнічної держави, до складу якої входять різні за походженням національні меншини зі своєю етнічною, культурною та мовною самобутністю. У контексті аналізу перспектив розвитку суспільства українські вчені І. Кириченко, Н. Паніна трактують расову, етнічну й національну толерантність не лише як потенціал підтримки миру та спокою в країні, а й як показник ступеня готовності масової свідомості населення до відкритості та співробітництва зі світовим співтовариством на основі загально визнаних демократичних принципів [136].

Український науковець І. Конюх підкреслює, що важливість цієї проблеми підсилює утвердження в суспільстві національної свідомості, ідеологічного плюралізму, культури міжетнічного спілкування, толерантності в культурній і політичній сферах [93]. Ці процеси часто супроводжують порушення традицій взаємин між представниками різних етносів, національних меншин, ріст сепаратизму, прояви агресії, ксенофобії та інших негативних явищ.

Як засвідчує аналіз наукових праць, у педагогіці проблематику міжнаціональної толерантності досліджували переважно в рамках загального феномена толерантності і не враховували особливості цього типу. Щоб визначити специфіку формування досліджуваного явища, варто розглянути такі поняття як «етнос», «нація», «національність», «етнічні, національні меншини». Їх аналіз допоможе нам розкрити зміст досліджуваного поняття, а відтак - особливості процесу підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів.

В Україні проясненню вищезазначених понять, трансформаційним процесам у сфері міжнаціональних відносин присвячені дослідження таких науковців як В. Арбеніної, І. Данилюка, В. Євтуха, О. Картунова, В. Котигоренко, І. Кресіної, О. Кривицької, Л. Нагорної, Ю. Римаренка, Н. Черниш та ін.

Політолог І. Кресіна вважає, що «етнос – це сталий колектив людей, який склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості і поведінки» [98, с. 74]. Науковець характеризує етнос як соціальну та біологічну систему, яка протиставляє себе всім іншим аналогічним колективам людей на основі опозицій «ми – не ми», «свої – чужі». Таке усвідомлення своєї єдності й самоідентифікація є відображенням компліментарності як підсвідомого відчуття взаємної симпатії та спільності людей [98 с. 75-76]. Для етнічної групи характерними є стабільні особливості мови, спільні риси, неповторні якості, усвідомлення єдності і відмінності від інших утворень (самосвідомість етносу), відмінні від інших груп характеристики (спосіб життєдіяльності, традиції, норми, правила, звички побут, матеріальна і духовна культура та ін. [128, с. 359]. Етнічна група розвивається природно-історичним шляхом.

Вагомий внесок у з'ясування природи нації здійснено відомими українськими філософами, істориками, громадськими діячами М. Грушевським, В. Липинським, І. Лисяк – Рудницьким. Їхні погляди щодо визначення поняття нації хоч і різні, проте слугували підґрунтям для сучасних досліджень.

У «Політичній енциклопедії» зазначають, що нація – це спільність людей, незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних політичними інтересами,

усвідомленням своєї спільності на певній території (землі), з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами і обов'язками... особливим менталітетом і характером, історичною пам'яттю і міфологією, духовними та політичними традиціями, мовою [142, с 492].

Визначальною ознакою нації є національна самосвідомість. Серед різноманітних визначень цього поняття, на наш погляд, найбільш вдалим є таке: «Національна самосвідомість – це усвідомлення та ствердження представниками національної спільноти унікальності об'єктивних та суб'єктивних особливостей життєдіяльності нації як основи її єдності та реалізації спільних потреб й інтересів їхніми представниками» [98, с. 83].

Ґрунтовно розкриває поняття «національність» український науковець І. Кресіна. Автор підкреслює, що національність виражає етнічну спільність, «етнографічну індивідуальність», неповторність, пов'язану з походженням етносу, особливостями історичного розвитку, долі тощо, а також належність особи до певного етносу [98 с. 85]. Національні особливості людини проявляються в її фізіологічних, психологічних, емоційно-вольових, поведінкових структурних компонентах особистості.

У дисертаційному дослідженні І. Кушніренко провела різнобічний аналіз понять «національна» й «етнічна» меншини. Автор відзначає, що досі не вироблено чіткого розмежування між термінами «національна» й «етнічна» меншини. У міжнародно-правових документах немає однозначного визначення цих термінів. У деяких із них ідеться про національні або етнічні меншини, в інших – лише про меншини національні, хоча об'єктом дії цих документів є одні й ті самі групи людей. Більшість фахівців дотримуються тієї думки, що національні меншини є етнічними групами [104, с. 55].

Одним із критеріїв об'єднання індивідів у соціальні групи виступає їхня етнічна приналежність, тобто здатність ідентифікувати себе як представника певного народу-етносу, формувати образи інших етнічних груп. У поняття етнічної ідентичності зазвичай вкладають спільні риси культури, побуту, релігійні цінності, мовні орієнтації, особливості соціально-економічного, політичного життя тощо.

Етнічність і є тим специфічним і неповторним, що притаманне саме цій спільноті й відрізняє її від інших.

Соціологію міжнаціональної толерантності досліджують К. Грабчак, Л. Дробіжева, І. Кириченко, Л. Орбан-Лембрик, В. Піскун, зокрема вивчають толерантність як складову українського національного характеру; особливості національної толерантності в Україні, соціальні аспекти толерантності в сучасному українському соціумі, розуміння толерантності та її основні принципи, проблематику міжетнічних стосунків та релігійних конфесій. Провідні вітчизняні соціологи Є. Головаха, Н. Паніна, В. Паніотто періодично проводять соціологічні дослідження з метою аналізу рівня міжнаціональної толерантності, динаміки ксенофобії та антисемітизму.

Для визначення особливостей змісту феномена міжнаціональної толерантності ми проаналізували праці етнопсихологів В. Арбеніної, А. Львовчкіної, В. Яніва, а також таких зарубіжних науковців в галузі кроскультурної психології: Д. Беррі, П. Дасен, Л. Почебут, А. Пуртинга, М. Сигалл. Так, Л. Почебут у змісті етнічної свідомості виділяє гнучкі та жорстко фіксовані конструкції. До першої групи належать етнічні установки, етнічні цінності, етнічна толерантність. Ці конструкції впливають на формування міжнаціональної толерантності.

Теорію установки розробив науковець Д. Узнадзе, і на цьому підґрунті вітчизняними науковцями визначено особливості етнічної.

Етнічна установка, за визначенням Л. Орбан-Лембрик, – це внутрішній стан готовності особистості або груп людей до специфічного, характерного тільки для них (представників тієї чи іншої національної спільноти) прояву почуттів, інтелектуально-пізнавальної та вольової активності, динаміки та характеру взаємодії, спілкування, які відповідають наявним національним традиціям [128, с.76].

В установках виділяють когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти.

Когнітивний, або пізнавальний, компонент установки визначає погляди певного етносу та окремих його представників на світ і образ того, до чого цей етнос прагне.

Емоційний компонент етнічної установки (або як ще його називають емоційно-оціновальний) визначає симпатії та антипатії народу до певних значущих об'єктів.

І, нарешті, поведінковий компонент етнічної установки визначає готовність діяти стосовно об'єкта, що має значущу цінність для народу [128, с.77].

Позитивну установку особистості забезпечують формуванням цих компонентів. Когнітивний компонент забезпечується наявністю певних знань про різні етноси та національності, розширенням світогляду особистості щодо їхньої культури та звичаїв, мотивацією до збагачення знань про представників інших національностей, збудженням стійкого пізнавального інтересу.

Наявність емоційного компоненту можлива лише за умови наявності попереднього, оскільки він визначає особистісне ставлення до здобутих знань та реалій, які вони позначають. Особистість оцінює їх позитивно, якщо її знання та досвід підкріплені розумінням, тому педагогу важливо не лише подавати нову інформацію, а й аналізувати її разом з учнями, аби забезпечити розуміння та визнання права інших народів на свої особливості. За успішного формування двох попередніх компонентів, особистість буде готова до міжнаціональної взаємодії, матиме позитивне уявлення про представників інших національностей, що мінімізує ризик нерозуміння та неповаги один до одного. Тому наявність цих трьох компонентів позитивної установки є ключовим фактором формування міжнаціональної толерантності.

Етнічні установки, як й інші соціальні установки, закріплюються в процесі історичного розвитку психічного складу нації. Упродовж історії існування нації утворюються цілі системи зафіксованих національних установок, які визначають специфіку поведінки народу під час взаємодії та спілкування.

Етнічні (національні) цінності, за визначенням Л. Почебут, – це установки (ідеї, поняття, смисли), які не залежать від конкретної людини, а визначаються культурою і розділяються всіма людьми, які належать до певного культурного поля.

Гнучкі конструкції етнічної свідомості (установки, цінності, толерантність) з часом можуть змінюватись, підпадаючи під вплив ситуації [144, с. 39]. Позитивні

гнучкі конструкції визначають такі види поведінки особистості, як добросусідство, співробітництво, інтеграція.

Жорсткі фіксовані конструкції більш стабільно зафіксовані у свідомості людини, їх важко корегувати, проте, якщо змінюються, то це призводить до перебудови всього змісту етнічної свідомості.

У процесі спілкування людина, як правило, користується власним попереднім досвідом (тобто установками). Вона може використовувати вже засвоєні нею моделі поведінки, які, зазвичай, копіюють поведінку сім'ї, найближчих друзів та родичів, знайомих. Але що відбувається, коли спілкування відбувається між представниками різних національностей? На який досвід спілкування вони можуть покластися? У таких ситуаціях чільне місце посідають певні базові знання про національність особи, з якою має відбутись спілкування. Але ці знання часто є суб'єктивними, неправдивими чи помилковими, оскільки в процесі міжнаціонального спілкування велику роль відіграють етнонаціональні стереотипи, тому що вони виражають емоційно-оцінювальне ставлення до представників відповідного етносу чи нації.

Поняття «соціальний стереотип» уперше застосував американський журналіст і соціолог У. Ліпман у своїй роботі «Суспільна думка» (1922 р.) і визначив його як «упорядкований, схематичний, детермінований культурою образ світу, що склався у свідомості індивіда, який активно впливає на сприйняття людей та подій». Різновидом соціального виступає стереотип етнічний – це «спрощений, схематизований, емоційно забарвлений і надзвичайно стійкий образ етнічної групи, який легко розповсюджується на всіх її представників» [109, с.121]. Внаслідок формування стійких образів «зовнішнього ворога» або «недружнього сусіда» щодо інших спільнот, міжетнічні відносини набувають вираженого конфліктного характеру, виникає відповідна емоційна налаштованість.

Стереотипи бувають негативними та позитивними. Ці типи відповідно впливають на поведінку носія цих стереотипів – негативні є причиною упередженого ставлення до представників певних етносів і національностей, створюють бар'єр у спілкуванні, позитивні – навпаки, сприяють взаємодії між людьми різних національностей. На жаль, негативні етнонаціональні стереотипи є

більш поширеними, ніж два інших типи, тому вони потребують більшої уваги.

Отже, спробуємо визначити, які саме чинники сприяють формуванню, розповсюдженню й закріпленню у масовій свідомості негативних етнічних стереотипів. По-перше, це дія механізмів історичної пам'яті. Стосунки між етнічними групами визначають не лише інтереси та обставини сьогодення, вони мають і власну передісторію. Уявлення про інші етнічні групи складаються роками, у процесі безпосередньої взаємодії. Збройні конфлікти, колонізація території, спроби мовної або культурної асиміляції, факти геноциду або масової депортації – усе це залишає свій відбиток в історичній пам'яті народу, а спогади про минулі образи постійно її підживлюють. Досить часто реальні історичні факти та їхню достовірність узагалі не беруть до уваги.

Наступним чинником, що сприяє формуванню негативних стереотипів, є зростання кількості нелегальних мігрантів. На сьогоднішній день ця проблема притаманна більшості країн світу, що свідчить про її глобальний характер. Коли на території проживання одного етносу тривалий час відбувається міграція представників іншого, це призводить до утворення значної кількості етнічних діаспор (як традиційних, так і новітніх), що сприймається корінним населенням як загроза їх національно-культурній ідентичності та безпеці подальшого існування.

У рамках етнопсихології було проведено безліч досліджень, присвячених вивченню взаємозв'язку між етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю [6, 8, 47, 60, 109]. Етнічна ідентичність є різновидом соціально-психологічної ідентичності особистості. «Етнічна ідентичність задовольняє потребу людини в самобутності та незалежності від інших людей, а також потребу в приналежності до групи і захисту» [109, с. 132]. У найзагальнішому сенсі етнічна ідентичність є усвідомлення індивідом своєї належності до певної етнічної спільності, своєї тотожності з ним і одночасно його оцінка. Структура етнічної ідентичності включає як когнітивний компонент (об'єктивні знання та уявлення про специфічні етнокультурні особливості своєї групи), так і емоційно-оцінний компонент (почуття, пов'язані з приналежністю до етнічної групи, оцінне ставлення до групи і свого членства в ній). Учені виділяють такі типи етнічної ідентичності: 1) позитивна

етнічна ідентичність, яка проявляється у вигляді позитивного Ми-образу і включає почуття згуртованості, емоційну прихильність групі і загальну задоволеність представників групи своєю етнічною приналежністю; 2) негативна етнічна ідентичність, для якої характерна наявність почуття неповноцінності, ущемленості та сорому за представників власної етнічної групи; 3) неправдива ідентичність (ідентифікація з домінуючою групою); 4) змінена ідентичність.

Дж. Беррі і М. Плзент у своїх дослідженнях, присвячених проблемі етнічної толерантності, встановили, що позитивна етнічна ідентичність може дати підставу для поваги інших груп і вираження готовності обміну ідеями, установками або участі у спільній діяльності [101].

Поряд з ознаками толерантності вчені вивчають характеристики інтолерантності.

А. Асмолов, Г. Солдатова, Л. Шайгерова дають визначення етноцентризму, націоналізму, етнічного насилля й етнофобії; А. Волков, Д. Левин, Д. Макдевит – ксенофобії, Т. Грушевицька і А. Садохін – дискримінації і геноциду.

Етноцентризм – властивість індивідуальної і масової свідомості, яка визначає оцінку життєвих явищ крізь призму традицій, цінностей власної етнічної групи та відображає стосунки між членами самої групи, так і з іншими групами.

Етнічне насилля – міжгрупова дія насильницького характеру. Про насильницький етнічний конфлікт можна говорити тоді, коли поведінка жертв набуває ознак координованої протидії.

Етнофобія виражається у стійких побутових зневажливих прізвиськах [6, с. 11].

Ксенофобія – неприязнь до інших груп, коли членів іншої групи цілеспрямовано розглядають як людей нижчого гатунку і від них спеціально дистанціюються, оскільки дистанція і симпатія несумісні [223, с. 83].

Етнопсихологічний аналіз досліджуваного явища дав можливість визначити атрибути міжнаціональної толерантності. До них ми віднесли: стійкість до впливу, тиску з боку інших; визнання права Іншого мати власну думку; асертивність – захист власної думки, ідей, інтересів при визнанні права Іншого мати і відстоювати

ідеї, інтереси; довіра до Іншого, яка ґрунтується на тому, що поведінка цієї людини не завдасть тобі шкоди; інтерес до думки Іншого.

Міжнаціональна толерантність – основоположна якість людини, яка забезпечує ефективність стосунків, розуміння, поваги до іншої нації, етносу, культури, конфесії.

У преамбулі статуту ООН міжнаціональна толерантність означає «проявляти терпимість і жити разом, в мирі один з одним як добрі сусіди».

У Декларації принципів толерантності зазначається, що міжнаціональна толерантність – це «прийняття і правильне розуміння великого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності, коли кожен має право дотримуватися своїх переконань і признає таке ж право за іншими».

Такі вчені, як Є. Боброва, В. Фурманова у своїх працях вивчають міжнаціональну толерантність у контексті діалогу культур, який, на їхню думку, є способом загальнолюдського спілкування, що охоплює обмін інформацією і культурними цінностями в контексті міжетнічної комунікації. Зокрема, В. Фурманова виділила такі характеристики міжкультурної комунікації: взаємодія культур у конкретному часі та просторі, де культурні контакти набувають певних форм і знаходять свій вираз у взаємодії та діалозі; взаємодія культур, що полягає у виявленні загальнолюдського і специфічного кожної культури як системи; взаємодія культур через екстеріоризацію мови і вербальний зміст, що визначає картину світу [194].

І. Галицький, розглядаючи типи толерантності в сучасному суспільстві, виділяє міжнаціональну толерантність – ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинності» [35, с. 299].

Л. Почебут етнічну толерантність трактує як установку на повагу, доброзичливе, дружнє ставлення до інших етнічних груп, які виховані на прикладах і цінностях іншої культури [144, с. 81].

I. Кушніренко (українська дослідниця міжнаціональної толерантності у політичному процесі України) розрізняє «толерантність» і «міжнаціональну толерантність», де толерантність об'єктивно необхідна як обов'язковий регулятивний засіб, як багатопланова «організаційна сила» у розвитку суспільства та соціальної свідомості, що дає змогу розглядати її як структуроутворювальний компонент в організації суспільства і досягненні політичного прогресу. Тоді як міжнаціональна толерантність – специфічна риса національного характеру, яка проявляється в терпимості та оцінці національного «вони», рівнозначному «ми». За своєю суттю міжнаціональна толерантність є світоглядною основою етнічного розмаїття та одночасно політикою компромісу, згоди та єдності. Тому міжнаціональна толерантність стала одним із принципів державної національної політики, для якого характерна співпраця різних національностей [104].

У світовій науці вчені досліджують таке явище, як мультикультуралізм, яке має чималий вплив на формування толерантної особистості відносно представників різних національностей та етнічних груп. Ідеї мультикультуралізму відстоюють сучасні політичні філософи, найвизначнішими серед яких є Ч. Тейлор («*Rapprocherlessolitudes*» та «*Multiculturalisme*») і В. Кимлічка («*Multicultural Citizenship*»). Мультикультуралізм слугує підґрунтям у нинішніх дискусіях про плюралізм. Це явище стало провідною темою політичної філософії впродовж останніх десятиліть ХХ століття. Як засвідчує аналіз сучасної філософської літератури американський мультикультуралізм фактично перебуває на перехресті трьох напрямів еволюції. Для нашого дослідження важливі ті напрями, які стосуються змін політики імміграції, яка відійшла від расових критеріїв, що переважали на початку ХХ століття, і особливо, від практики повної асиміляції нових іммігрантів, визнавши внесок їхніх культур в американську демократію. Як зазначається у Європейському словнику «... відбувається перехід від *melting pot* «плавильного казана» (де всі інгредієнти розплавляються) до *salad bowl* «салатниці», де кожна із складових зберігає свою ідентичність [58, с. 368]. Важливе місце в розгляді концепції діалогу між людьми та культурами в умовах культурного, етнічного та національного плюралізму займають праці, розроблені М. Бубером та

В. Біблером, І. Берліном, Г. Маркузе, С. Хантінгтоном, та вітчизняними науковцями В. Андрущенко, Н. Висоцькою, Т. Гриценко, П. Житнюк, В. Малаховим. Ідеалом мультикультуралізму, як зазначають учені, постає мирне співіснування різних культурних спільнот у суспільстві з розвиненим інститутом демократії, де індивід реалізує своє право на культурну ідентичність. Відповідно до цього, мультикультуралізм як соціальне явище повинен виступити у ролі чинника соціалізації у процесі формування толерантності. Використання етнокультурного досвіду та діалогу різних культур сприяє формуванню толерантності як особистості, так і суспільства в цілому. В аспекті аналізу проблеми мультикультуралізму американський філософ М.Уолцер, висвітлюючи поняття «толерантність» підкреслює різноманітність її прояву і розглядає як певну установку або їх поєднання, яке містить ряд особливостей: покірне ставлення до відмінностей в ім'я збереження миру; позиція пасивності, розслаблення, милостивої байдужості до розмаїття (« Нехай розквітають всі сади», мають права); визнання того, що і «інші» мають права, якщо навіть спосіб використання їх викликає неприязнь; відкритість у ставленні до інших, зацікавленість, можливо навіть повага, бажання прислухатися і вчитися; схвальне сприйняття відмінностей, схвалення естетичне як невіддільна умова розквіту людства, які надають кожній людині повноту свободи вибору, оскільки свобода вибору складає сутність її автономії [185, с. 26]. Іншої думки дотримуються сучасні науковці С. Дрожжина, П. Ніколсон, М. Хомяков та ін. Зокрема, науковець С. Дрожжина, характеризує толерантність як загальнолюдську цінність і основу для розбудови людських контактів у взаєминах між особистостями, між різними за організацією соціальними групами, народами, виділяє основні риси справжньої толерантності і, в першу чергу, її активний характер [53, с. 352]. Підтвердженням цього є думка О. Романчук про те, що «установка на толерантність є не стільки раціональним, скільки вольовим актом і проявляється в діях, а не в абстрактних роздумах на тему»[152, с.88].

Впровадження толерантності має бути ненасильницьким, а відбуватися через соціально-виховну, інформаційно-просвітницьку та законотворчу роботу. Особливістю толерантності є те, що вона повинна мати певні межі: толерантність це

не всетерпимість. Адже коли настає крайня точка толерантності потрібно стати на позицію силового захисту, дотримуючись нормативно-правових законів. Якщо ж не буде меж, тоді дійсно зникне толерантність і настане інтолерантність [53, с. 353].

Отже, міжнаціональна толерантність – цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що забезпечує право всіх громадян, незалежно від їх національної приналежності, бути різними, повагу до культурної різноманітності, збереження та розвиток розуміння, співробітництва, власної самобутності та самобутності інших у взаєминах.

У педагогічній науці міжнаціональну толерантність досліджують крізь призму полікультурної освіти О. Дубасенюк, О.Сухомлинська, О. Ткачова та ін. Науковець О. Сухомлинська вказує на те, що національне виховання в Україні має спиратися на ідеї виховання толерантності та полікультурності, якщо ми вважаємо, що розбудовуємо громадянське суспільство і рухаємося у Європу. Основна ідея полікультурної освіти проявляється в розвитку кроскультурних здібностей, які дають змогу молоді адаптуватися в різних культурних середовищах. Визнаючи суспільство полікультурним, ми повинні враховувати такі два аспекти: 1) переосмислення уявлень про культурну цілісність (монолітність) суспільства, що включає відмову від спроби інтегрувати різні етнічні групи, тому що інтеграція передбачає «розгляд» у доміантній культурі 2) переосмислення поняття «культурного різноманіття»: необхідність враховувати відносини домінування між різними культурами, аналізувати міжкультурні взаємини, а не лише стимулювати «інтерес до екзотичного» [54, с. 76].

У культурі міжнаціонального спілкування (Т. Атрощенко, О. Губенко, О. Гуренко І. Палько) толерантність трактують як універсальний загальнолюдський принцип, на якому будується налагодження стосунків між представниками різних національностей, здійснюється обмін інформацією, розуміння, сприйняття один одного та їхній взаємовплив. Причому стосунки передбачають існування ціннісно-орієнтувальних, регулювальних механізмів, культурне значення яких визначається їх гуманізацією, тобто показником того, наскільки ці стосунки стали людськими.

Саме толерантність може виступати одним з таких регулювальних механізмів – окультурювати стосунки і надавати їм знак якості.

Нині в галузі освіти і виховання сформувався такий науковий напрямок як педагогіки миру (О. Безкоровайна, М. Кабатченко, О. Копіца), складовою частиною якого є педагогіка ненасильства (В. Маралов, В. Сітаров). У цю систему виховання закладено ідеї толерантності, сформульовані американським науковцем Г. Олпортом – співпраця, дух партнерства, готовність приймати чужу думку, повага до людської гідності, прийняття іншого таким яким він є, здатність поставити себе на місце іншого, визнання різноманітності, рівності інших, терпимість до чужих думок, відмова від домінування, заподіяння шкоди і насильства [127, с.15].

У галузі педагогіки одним із шляхів розв'язання проблеми відмінностей досліджують толерантне освітнє середовища (О. Волошина, О. Гриньова, А. Погодіна, Н. Щербакова), ознаками якого є: атмосфера ненасилля і безпечної взаємодії, демократичний стиль педагогічного керівництва, спілкування на основі співробітництва і діалогу, психологічна підтримка й опора на позитивний досвід толерантної взаємодії – визнання один одного незалежно від особливостей мислення, культурного досвіду, поведінки, національності.

Як стверджують учені конфліктологи, для оптимального діалогу між людьми необхідно створювати простір й атмосферу безпеки. На необхідності дотримання принципу безпечного середовища зосереджують свою увагу учені педагоги І. Басва, М. Гриньова, О. Козинець, Г. Солдатова. Безпечне середовище в учнівському колективі може сприяти: формуванню доброзичливих стосунків під час розгляду різних поглядів; створенню комфортної атмосфери, позбавленої небезпеки, страху, напруги; вільному обміну думками, ідеями, поглядами; навчанню, орієнтованому на діалог, основними принципами якого є повага, ввічливість, турбота, рівна участь кожного тощо; формуванню стосунків, які були б позбавлені ненависті та насильства.

Вітчизняні вчені-педагоги активно досліджують зарубіжний досвід підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів. Так О. Орловською вивчено та окреслено можливості творчого використання у

вітчизняній освітній практиці прогресивних ідей досвіду США з підготовки майбутнього вчителя до виховання толерантності у старшокласників[130].

О. Доукіна, К. Журба, розглядаючи проблематику міжнаціональної толерантності у сучасному освітньому просторі, висвітлили стратегії підготовки учителів Німеччини для роботи з мультикультурним розмаїттям: ретельно аналізувати свою поведінку в класі; усвідомлювати, що етнокультурні розбіжності можуть збагатити його уроки; визнавати, що мультикультурні ситуації розвиватимуть його власну ідентичність; бути особливо зацікавленим у збереженні різноманітності; поважати лінгвістичну множинність [64, с. 23]. Визначені перспективи є цікавими для впровадження їх в освітній простір України.

Різнобічний аналіз досліджуваної проблеми дав можливість визначити основні шляхи формування міжнаціональної толерантності особистості.

1. Формування правильних атрибутів про особистість і поведінку людини;
2. Навчання спілкуванню, вільному від упереджень і забобонів;
3. Профілактика упереджень;
4. Точне і повне інформування студентської молоді з метою зниження інтолерантності до невизначеності;
5. Створення умов для тісної і взаємовигідної взаємодії груп з упередженим ставленням до Іншого.

Сформульовано завдання виховання міжнаціональної толерантності майбутніх учителів:

1. Розвивати в майбутніх учителів уявлення про толерантне ставлення, а саме: повагу, сприйняття та розуміння інших людей, незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної належності; інших поглядів, характерів, звичок; різних культурних груп чи їхніх представників, різноманітних форм самовираження та самовиявлення людської особистості.
2. Виховувати в майбутніх педагогів міжнаціональну толерантність як загальнолюдську цінність.
3. Забезпечувати єдність патріотичного, національного, громадянського виховання.

4. Формувати емпатію в ставленні до представників інших культур, націй та етносів.

5. Розвивати в майбутніх учителів уміння взаємодіяти в полінаціональному середовищі.

Зміст формування міжнаціональної толерантності в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін:

- знайомство з історією, звичаями та традиціями різних культур;
- організація та здійснення міжкультурного спілкування;
- робота з дидактичними матеріалами, які відображають культурні надбання народів різних національностей;
- надання змісту занять емоційного забарвлення;
- збагачення знань про українську культуру;
- наповнення змісту практично значимими завданнями, які б формували толерантну поведінку майбутніх педагогів.

Отже, філософський, соціальний психолого-педагогічний аналіз поняття міжнаціональної толерантності дав змогу визначити особливості досліджуваного феномена, а також окреслити його змістові характеристики.

1.2. Критерії, показники та рівні готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів

Для визначення результативності забезпечення ефективної підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ необхідно мати чітке уявлення про виміри готовності їх до означеного напрямку виховної діяльності. Педагогічна діагностика з досліджуваної теми дасть змогу виявити недоліки, з'ясувати педагогічні умови, необхідні для організації цілеспрямованого процесу підготовки.

Цілком закономірно стверджувати, що рівень готовності майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів формується в процесі здобуття

професії. Для чіткого розуміння досліджуваного аспекту підготовки майбутнього вчителя в її загальній системі ми використали логіку наукового підходу до професійної підготовки С. Мартиненка, яку автор застосував на основі досліджень О. Абдуліної. Певний напрям підготовки вчителя будується як цілісна система на основі органічної єдності загального, особливого та індивідуального. Як загальне – вона є складовою професійної загальнопедагогічної підготовки вчителя; як особливе – має свою специфіку, зумовлену особливостями й закономірностями навчально-виховного процесу; як індивідуальне – відображає залежність підготовки від особистісних якостей учителя і рівня його педагогічної діяльності [1, с.231].

Саме тому логічним у дослідженні є апелювання до такого поняття, як професійна підготовка вчителя.

І. Зязюн, Н. Кузьміна, З. Курлянд професійну підготовку майбутніх учителів визначають як цілісний процес засвоєння й закріплення загальнопедагогічних та соціальних знань, умінь і навичок.

Загальнопедагогічна підготовка – це системний, цілісний процес, спрямований на формування в майбутніх учителів системи загально-педагогічних знань, умінь і навичок, розвиток їхнього інтересу до педагогічної теорії і шкільної практики, педагогічного мислення і творчого підходу до педагогічної діяльності [1, с.137].

У сучасних умовах якісно змінюються завдання професійної підготовки майбутніх фахівців. Як стверджує Н. Ничкало, вона орієнтована на особистісний розвиток і творчу самореалізацію кожного громадянина України, формування поколінь, які навчаються впродовж життя, розвивають цінності громадянського суспільства, сприяють консолідації української нації та її інтеграції в європейський та світовий простір [123, с. 10].

Цей процес здійснюється з урахуванням загальноцивілізаційних тенденцій, що зародились у сучасному світі й утверджуються в нинішньому столітті, а саме: тенденція до глобалізації, зближення націй і народів світу, перехід людства від індустріальних до науково-інформаційних технологій; інтернаціоналізації – створення інтернаціональних освітніх структур різного призначення; інтеграції через поглиблення співробітництва у сфері освіти; гнучкості – властивості освітньої

системи оперативно й адекватно реагувати на зміни в змісті і формах освітньої діяльності; гуманізації – переорієнтація на особистість, на формування людини як унікальної цілісної творчої індивідуальності, що прагне до максимальної реалізації своїх можливостей [157, с. 13].

Фундаментальними дослідженнями в реформуванні вищої освіти є праці провідних вітчизняних учених І. Беха, Р. Гуревича, О. Дубасенюк, Н. Ничкало, О. Савченко, С. Сисоєвої та ін.

Для їхніх наукових розробок характерні інноваційні підходи до професійної підготовки майбутніх учителів в умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні.

Проблеми психолого-педагогічного забезпечення організації діяльності вищої школи в умовах розвитку національної системи освіти на гуманістичних засадах, зокрема закономірностей організації навчально-виховного процесу у вищій школі досліджує Н. Ничкало.

Наукові праці Р. Гуревича спрямовані на розв'язання проблем використання інформаційного освітнього середовища (ІОС) в навчальному процесі педагогічного ВНЗ як програмно-технічного комплексу та педагогічної системи; розкриття психолого-педагогічних проблем навчального процесу в інформаційно-освітньому середовищі; визначенні ролі Інтернету в формуванні інформаційно-освітнього середовища педагогічного ВНЗ; висвітлення теоретичних засад використання мультимедійних технологій у фаховій підготовці майбутнього вчителя [43].

Дослідження професійної підготовки майбутніх педагогів у контексті інтегративного підходу проводить О. Дубасенюк. Науковець стверджує, що його застосування в умовах навчання ВНЗ сприятиме розвитку системного мислення фахівця, гнучкості розуму, здатності до узагальнення знань, перенесення набутого досвіду при розв'язанні ситуацій, які потребують синтезу знань, навичок і вмінь із різних навчальних дисциплін [54].

Процес підготовки майбутніх учителів на основі компетентнісного підходу розглядають С. Сисоєва, О. Максимович. Цей підхід до навчання забезпечує

підготовку фахівців, здатних до поліфункціонального та творчого засвоєння сучасних освітніх технологій і використання їх у майбутній професійній діяльності.

Проблематику гуманізації, демократизації навчально-виховного процесу в умовах ВНЗ досліджують С. Амеліна, Ш. Амонашвілі, Г. Балл, І. Бех, С. Гончаренко, А. Сущенко. Гуманістичні засади цього процесу передбачають насамперед його спрямованість на формування позитивного наповнення кожного «я». З урахуванням особистісної орієнтації форм та засобів навчання і виховання основну увагу акцентують на індивідуальності кожного студента, його унікальності й неповторності, власному досвіді, мотивації і готовності до оволодіння новими компетенціями [11, 17].

Українські вчені О. Доукіна, К. Журба, Т. Ладиченко, О. Матієнко, О. Орловська вивчають та узагальнюють зарубіжний досвід підготовки майбутніх учителів до виховання толерантності в міжкультурній взаємодії.

Так, О. Орловською вивчено та окреслено можливості творчого використання у вітчизняній освітній практиці прогресивних ідей досвіду США з підготовки майбутнього вчителя до виховання толерантності в старшокласників. Науковець охарактеризувала етапи підготовки майбутнього вчителя до виховання толерантності в учнів старшої школи, а саме: мотиваційний (формується уявлення та знання про різноманіття культур у світі, толерантність; про себе, як представника полікультурного суспільства; установок на виховання толерантності та толерантну поведінку); змістово-процесуальний (закладаються основи теоретичних знань і методичних умінь з виховання толерантності, а також формується міжкультурна педагогічна компетентність та компетентність з виховання толерантності в учнів); діяльнісно-творчий (створюються умови для інтенсифікації самостійної діяльності майбутніх учителів) [133, с. 175–180].

Висвітлюючи проблематику міжнаціональної толерантності в сучасному освітньому просторі, О. Доукіна, К. Журба, узагальнили наукові знахідки вчених Німеччини, Франції. Цікавими для практичного використання є визначені стратегії для роботи вчителя Німеччини з мультикультурним розмаїттям: ретельно аналізувати свою поведінку в класі; усвідомлювати, що етнокультурні розбіжності

можуть збагатити його уроки; визнавати, що мультикультурні ситуації розвиватимуть його власну ідентичність; бути особливо зацікавленим у збереженні різноманітності; поважати лінгвістичну множинність [64, с. 23].

Досліджуючи тему «Виховання толерантності в старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції», О. Матієнко висвітлила зміст підготовки вчителів з цього напрямку виховання, зокрема, ознайомлення з народною педагогікою, педагогікою міжнаціонального спілкування, регіональною етнопедагогікою, практичною психологією, соціологією, культурологією, філософією, етномистецтвом, антропологією, які розкривають зміст соціального та культурного досвіду етносів, що дає змогу побачити загальне в культурах та взаємозв'язок між загальним розвитком цивілізації та внеском окремих народів у цей процес [115, с.101].

Сучасні вітчизняні та зарубіжні наукові дослідження слугують підґрунтям для розробки теорії та практики підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ.

Із теоретичного аналізу професійної підготовки майбутнього вчителя випливає сутність її складової – підготовка майбутніх фахівців до формування міжнаціональної толерантності учнів. Її ми розглядаємо як процес, спрямований на здобуття комплексу педагогічних, психологічних, методичних і спеціальних знань, практичних умінь і навичок, формування особистісних якостей, необхідних для здійснення виховної роботи з означеного напрямку виховання.

Результатом підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів є його професійна готовність.

У сучасній педагогічній науці існує значна кількість різноманітних підходів до розуміння сутності поняття «професійна готовність» стосовно підготовки фахівців-педагогів.

Так, Н. Кузьміна, Ю. Кулюткін, В. Сластьонін у своїх працях трактували професійну готовність із позиції змісту структури діяльності. З погляду досліджуваної нами проблеми особливий інтерес представляє кваліфікаційний підхід щодо формування готовності до професійної діяльності, розроблений у

працях А. Деркача, І. Науменко та інших учених. Суть цього підходу полягає в тому, що основними компонентами кваліфікаційної характеристики педагога виступають педагогічні вміння й навички, а їх формування трактують як складову частину системи підготовки у ВНЗ.

Л. Кондрашова, досліджуючи готовність майбутнього вчителя до виховної діяльності в школі, стверджує, що цей феномен є багатомірною системою, котра охоплює такі компоненти:

- мотиваційний (професійні установки, інтереси, прагнення займатися виховною роботою);
- орієнтаційний (ціннісно-професійні орієнтації, основою яких є професійна етика, професійно-педагогічні ідеали, погляди, принципи, переконання, готовність діяти відповідно до них);
- пізнавально-операційний (професійна спрямованість уваги, уявлень, сприймання, пам'яті; педагогічне мислення, педагогічні здібності, знання, дії, операції і заходи, необхідні для успішного здійснення професійної діяльності);
- емоційно-вольовий (почуття, вольові процеси, що забезпечують успішний перебіг і результативність діяльності педагога; емоційний тонус, емоційна сприйнятливність, цілеспрямованість, самовладання, наполегливість, ініціативність, рішучість, самостійність, самокритичність, самоконтроль);
- психофізіологічний (властивості і здібності, які забезпечують майбутньому вчителю початкових класів високу працездатність у виконанні виховних функцій, упевненість у своїх силах, прагнення наполегливо і до кінця доводити розпочату справу, здатність вільно керувати своєю поведінкою і поведінкою інших, професійна працездатність, активність і саморегулювання, урівноваженість і витримка); оцінний (самооцінка своєї професійної підготовки і відповідність процесу розв'язання професійних завдань оптимальним педагогічним зразкам) [15, с. 11].

У наукових дослідженнях І. Єрмакова, Г. Несен, Л. Сохань визначено такі компоненти готовності: мотиваційний (відповідальність за виконання завдань, почуття обов'язку); орієнтувальний (знання й уявлення про особливості та умови

діяльності, вимоги доособистості); операційний (володіння способами та прийомами діяльності, необхідними ключовими компетентностями); вольовий (самоконтроль, самообілізація, вміння управляти діями). Спираючись на дослідження вищезазначених науковців та враховуючи сучасні тенденції розвитку освітньої діяльності, ми замінили вольовий компонент на особистісний, оскільки останній значно розширює й охоплює вольовий аспект компонента професійної підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів.

Саме на ці компоненти ми орієнтувалися, визначаючи критерії і показники готовності майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Спираючись на дослідження вітчизняних науковців Л. Гончаренко, В. Кузьменка, О. Орловської, М. Чепіль та зарубіжних вчених Д. Бенкса, З. Малькової, С. Ніето, В. Подобєда, Л. Супрунової, ми визначили особливості підготовки майбутніх учителів до діяльності в полікультурному середовищі, а саме: знання про розмаїття культур; професійна спрямованість на виховання міжнаціональної толерантності учнів, оволодіння методами впливу в ситуації культурної взаємодії; наявність «власної міжнаціональної ідентичності», толерантне ставлення до культурного, етнічного розмаїття, що реалізується в майбутній професійній діяльності.

Готовність майбутнього педагога до формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ ми визначаємо як його інтегративну характеристику, що передбачає наявність професійної спрямованості на означений напрям виховання, здатність до організації діяльності, наявність особистісних рис, необхідних для побудови толерантних взаємин міжнаціонального характеру.

Більшість сучасних учених, зокрема, А. Батаршев, Т. Коваль, Л. Козак, Н. Плахотнюк, визначаючи рівень готовності майбутніх фахівців до певних видів діяльності, використовують поняття «критерії та показники». Незважаючи на те, що існують різні позиції науковців щодо визначення цих понять, ми спираліся на дослідження А. Батаршева, який трактує поняття «критерій» ширше за змістом, ніж поняття «показник». Автор цілком виправдано стверджує, що показник є складовою критерію: ступінь вияву, якісна сформованість, визначеність критерію виражаються

конкретними показниками. В Енциклопедії освіти зазначено, що критерії і показники якості навчальної діяльності – сукупність ознак, на основі яких здійснюється оцінювання умов, процесу та результату навчальної діяльності, що відповідають поставленим цілям [57, с. 434]. Отже, під критеріями підготовки майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів ми розуміємо сукупність ознак, які характеризують цей напрям підготовки. Показники ж вимірювання – це кількісні та якісні характеристики, сформованості ознак, які вивчають та вимірюють [87, с. 122].

Ми визначили, що критеріями готовності майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності можуть виступати компоненти – мотиваційний, орієнтувальний, діяльнісний та особистісний. Враховуючи характерні ознаки змісту міжнаціональної толерантності, ми розробили показники до кожного критерію.

Вивчаючи стан готовності майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів за мотиваційним критерієм, ми розробили такі показники: мотиви здобуття знань умінь і навичок із проблем підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів; спрямованість майбутнього вчителя на виховання міжнаціональної толерантності в учнів (наявність інтересу, бажання, прагнення); наявність прагнень майбутнього вчителя до професійного самовдосконалення, до отримання позитивного результату з виховання міжнаціональної толерантності в учнів; орієнтація майбутнього вчителя на розвиток толерантних взаємин в учнівському колективі та на запобігання утруднень у роботі з виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Наявність мотивів характеризується стійкістю, інтенсивністю, вираженістю.

За орієнтувальним критерієм досліджували, як студент визначає зміст поняття «міжнаціональна толерантність», як обізнаний з історією національної культури, культури інших народів регіону, України, як обізнаний з методиками проведення діагностики рівня сформованості міжнаціональної толерантності учнів, з формами, методами, прийомами виховання міжнаціональної толерантності учнів, мотивами толерантної поведінки учня.

Наявність знань характеризується об'ємом, глибиною, міцністю.

За діяльнісним критерієм ми вивчали, як сформовані діагностичні, прогностичні, організаторські, комунікативні, дослідницькі, рефлексивні вміння, набуття яких забезпечить у майбутньому здатність до виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Для діяльнісного критерію характерні гнучкість, мобільність, стійкість, оперативність, якість, завершеність.

За особистісним критерієм професійної підготовки майбутнього вчителя ми визначали сформованість у майбутнього педагога таких якостей толерантної особистості, як: гуманістична спрямованість, дипломатичність, асертивність, стійкість особи (сформованість соціально-етнічних мотивів поведінки особи в процесі взаємодії з людьми інших етнічних груп); емпатія; дивергентність поведінки (здатність незвично вирішувати звичайні проблеми, орієнтація на пошук декількох варіантів рішення); прояви позитивної етнічної ідентичності; мобільність поведінки (здатність швидко змінювати стратегії або тактики з огляду на нові обставини); активність (готовність до взаємодії в різних соціальних міжнаціональних ситуаціях з метою досягнення поставлених цілей і створення конструктивних стосунків у майбутньому), емоційна саморегуляція (А. Погодіна, Л. Почебут).

Особистісний компонент характеризується яскравою вираженістю, стійкістю, адекватністю.

Рівень готовності за кожним із критеріїв ми вивчали, використовуючи різні методи діагностики, зокрема опитування, самооцінку, експертні оцінки, аналіз продуктів діяльності, «Типи етнічної ідентичності» (Г. Солдатова, С. Рижов), техніку репертуарних решіток Д. Келлі, модифіковану Г. Солдатовою методику «Приписування якостей», авторами якої є К. Брейлі, Д. Кац. Вивчення міжетнічних установок здійснювали за допомогою шкали соціальної дистанції Е. Богардуса, адаптовану відомим українським соціологом Н. Паніною, діагностики комунікативної установки, емпатійних здібностей (В. Бойко).

З метою визначення етнічної самосвідомості та її трансформації в умовах міжнаціональної напруги ми застосували методику «Типи етнічної ідентичності» (Г. Солдатова, С. Рижов). Рівень етнічної толерантності респондента оцінюємо на

основі таких критеріїв: рівень негативізму в ставленні до своїх та інших етнічних груп, поріг емоційного реагування на іноетнічне середовище, вираження агресивних і ворожих реакцій у ставленні до інших груп [165, с. 140]. Діапазон шкали етноцентризму – від заперечення ідентичності, коли фіксується негативізм і нетерпимість у ставленні до своєї етнічної групи, і закінчується національним фанатизмом – нетерпимістю і найвищим рівнем негативізму в ставленні до інших етнічних груп. Прояви етнотероризму (відхід від власної етнічної групи та пошуки стійких соціально-психологічних груп не за етнічним критерієм) простежують у 15,3 % студентів; етнічна індиферентність (розмиття етнічної ідентичності) – 18,7%; позитивна етнічна ідентичність (норма, поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів) – 43,4 % ; етнотероризм (сприйняття через призму «мій народ», ситуативно може виникати напруження в спілкуванні з представникам інших національностей) – 6,7%; етнотероризм (упевненість у перевагах власного народу, визнання необхідності «очищення» національної культури, ксенофобія) – 0,5%; етнотероризм (готовність йти на будь-які дії в ім'я інакше зрозумілих етнічних інтересів, навіть до етнічних очищень, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв у боротьбі за благополуччя свого народу) – 0 %.

Варто зазначити, що є певний відсоток студентів, які важко вживаються з людьми інших національностей, окремі відчувають себе менш вартісними у стосунках із представниками інших національностей.

Аналізуючи показник «етнічна індиферентність», варто зазначити, що 5,3 % студентів не визнає значення нації у взаєминах людей, 7,8 % не надають переваги будь-якій національній культурі, включно зі своєю власною; байдуже ставляться до своєї національності, ніколи серйозно не ставились до національних проблем. Це засвідчує наявність проявів етнічної індиферентності, яка призводить до розмиття етнічної ідентичності.

Значний відсоток студентів із числа опитаних (42,1 %) позитивно ставиться як до життя власного народу, так і до життя інших народів; відчуває гордість за свою

національність; виражає готовність до співпраці з представниками різних національностей, завжди готовий до мирного діалогу в міжнаціональних дискусіях.

Серед студентської молоді спостерігаємо прояви етнотерору: деякі з них визнають кращим спосіб життя лише власного народу, відчують його домінування над іншими, проживають напруження, коли слухають мову інших, дратуються під час спілкування з представниками інших національностей.

За показником етноізоляції ми отримали такі результати: 0,7 % студентів вважає, що справжня дружба може бути лише з представниками однієї національності; 55,5 % вважає, що його народ більш обдарований і розвинений порівняно з іншими народами.

Вищезазначені результати засвідчують те, що в суспільстві, зокрема у студентському середовищі, існують проблеми міжнаціональних відносин.

Для визначення рівня сформованості етнічної самосвідомості та міжнаціональних стосунків ми використали техніку репертуарних решіток Д. Келлі, модифіковану Г. Солдатовою [153]. Авторка стверджує, що, порівняно з класичними методами дослідження, переваги тесту Д. Келлі полягають у такому: уникнення формального характеру змін стереотипів, не відбувається штучного посилення стереотипізації; виникає можливість прояву не лише групових стереотипів, а й індивідуальних, а це означає, що з'являється шанс урахування тих індивідів, думки яких не співпадають із більшістю; необмеженість респондентів у відповідях дають можливість якісніше провести дослідження, отримати реальні результати; принцип бінарної опозиції дає змогу порівняти міжособистісні та міжнаціональні рівні взаємодії [97].

Для цієї методики ми відібрали групу студентів (45 осіб) у яких часто виникають ситуації міжнаціонального спілкування з певними представниками національностей (сусідами, друзями, колишніми однокласниками, приятелями тощо). Респондентам було запропоновано картки з надписом «Я сам», «типовий українець», «типовий росіянин», «типовий єврей», «типовий молдаванин», «типовий грузин», «типовий вірменин», «типовий циган», «типовий азербайджанець», «типовий татарин». Картки подавали за стандартною процедурою, тріадами, за принципом бінарної опозиції: дві картки об'єднують для порівняння з третьою. Тому студентам була дана інструкція

такого змісту: «Об'єднайте дві картки і відділіть третю на основі подібності і різноманітності між даними суб'єктами». Студентам необхідно було назвати ту властивість особистості, за якою двоє із трьох представників різних національностей схожі між собою і записати в графі «подібні», а в графі «відмінність» написати ту властивість, яка відрізняє представника третьої національності. Характеристики з кожної тріади розглядали не лише як біполярні «особистісні конструкти», а й як окремі самостійні судження про представників різних національностей.

У результаті формування конструктів виявили судження, які можна диференціювати за подібністю змісту суджень, синонімічності. Конструкти відображали показники рис характеру, ставлення до інших, емоційності, вихованості. Зміст конструктів виявились такими:

- риси характеру: щирий – лукавий; щедрий – скупий; чесний – брехливий; сміливий – боягуз; розсудливий – легковажний; охайний – неохайний; доброзичливий – безсердечний; працелюбний – ледачий; зверхній – шанобливий; простакуватий – хитрий;

- ставлення до інших, до себе: комунікабельний – замкнутий; прямолінійний – дипломатичний; миролюбний – ворожий; турботливий – недбалий; егоїстичний – альтруїстичний;

- емоційна сфера: жорсткий – чутливий; стриманий – експресивний; емоційно нестійкий – емоційно стійкий; життєрадісний – понурий; імпульсивний – ригідний;

- культура поведінки: тактовний – безтактний; дисциплінований – недисциплінований; охайний – неохайний; ввічливий – нечемний.

Дотримуючись методики Г. Солдатової, ми надали можливість респондентам оцінити представників національностей та себе за певними показниками (рис характеру, ставлення до інших, емоційність, вихованість). Шкала з діапазоном від – 3 до +3. (дуже проявляється, проявляється, інколи, не можу відповісти, відповідно: +3,+2,+1, 0 і навпаки –3, –2, – 1, 0). Наприклад, з погляду «Я сам» – «типовий грузин» за конструктами – риси характеру, ставлення до інших, до себе, емоційність, культура поведінки було відповідно оцінено 0,2; 0,7;0,6; – 2,7 (Додаток А).

Проведений аналіз дав можливість визначити, що студенти ідентифікують інші національності за рисами характеру та культурою поведінки наприклад, «типовий азербайджанець» (ймовірність $p < 0,001$), а такі конструкти як ставлення до себе, емоційна сфера не суттєво впливають на формування (сприйняття) ознак іншої національності (Додаток Б). А тому, чим вищий рівень культури поведінки, чим сформованіші риси особистості, тим краще людина може ототожнити себе з іншими, і це впливатиме на сприйняття, розуміння іншого. Дослідження дають підстави розглядати особистісний компонент готовності майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів як один із визначальних у його професійному становленні.

Для дослідження дуже важливим є визначення стандартної думки про етнічні групи або про окремих індивідів як представників цих груп (Т. Бакка). Мова йде про стереотипи. Т. Бакка серед соціальних стереотипів виділяє етнічні – сукупність уявлень про представників іншого етносу, його інтелектуальний і моральний рівень, його звичаї і традиції, його роль в історії людства, регіону, в історії двосторонніх відносин двох етносів [10, с. 30]. У соціальній психології виділяють автостереотипи – описують етнічну самосвідомість, уявлення етносу про себе; гетеростереотипи – змальовує образ іншого [98, с. 38]. Розрізняють позитивні, негативні або нейтральні стереотипи. Позитивні етнічні стереотипи використовують у суспільній думці для характеристики й опису різних національностей, щоб створити ґрунт для поєднання культур. Негативні стереотипи – уявлення, які погано впливають на розвиток діалогу між різними етнічними культурами [99, с.30].

Вивчення етнічних стереотипів спрямоване на дослідження емоційної складової в структурі особистості.

Г. Тріандіс стереотипи розрізняє за складністю (кількість незалежних уявлень); виразністю (рівень узгодженості про те, що ця ознака характеризує групу); валідності (рівень узгодженості між стереотипами й об'єктивними науковими даними); значущості (рівень позитивних або негативних характеристик, що подавалися) [100, с. 144].

В експерименті ми використали методику «Приписування якостей», авторами якої є К. Брейлі, Д. Кац. Студентам запропоновано вказати п'ять властивостей особистості, які характеризують представників своєї та інших національностей. Для дослідження етнічних автостереотипів та гетеростереотипів серед студентської молоді ми використовували проективну методику. Студентам пропонували намалювати портрети представників різних національностей, зокрема української. Ця методика дала можливість визначити, що у свідомості студентів переважають позитивні етнічні стереотипи: 35,6 % із числа опитаних. Це засвідчує те, що в студентів розвинене почуття «ми», усвідомлення себе і навколишнього оточення частиною всесвіту, вираження позитивної ідентичності членів групи.

Позитивна групова самооцінка засвідчує різку перевагу наявності позитивних автостереотипів і повну відсутність негативних – що означає включення механізмів соціально-психологічного захисту, про появу неадекватності самосприйняття. У 27,9 % студентів спостерігаємо як позитивні, так і негативні автостереотипи. У 12,5 % студентів переважають негативні стереотипи, що означає порушення позитивної групової ідентичності членів групи, руйнування почуття «ми».

Таблиця 1.1

Наявність етнічних автостереотипів

	Автостереотипи	Відсоток від опитаних студентів (українців)
1.	Позитивні	35,5
2.	Більше позитивні, ніж негативні	31,8
3.	Позитивні і негативні порівну	20,1
4.	Негативні	8,9

Узагальнюючи ці показники, можна стверджувати, що в студентів переважає позитивна етнічна ідентичність із наявністю певних критичних характеристик.

Під час аналізу змістових характеристик автостереотипів потрібно зазначити, що серед негативних автостереотипів найбільш вживаними є такі властивості, як байдужість, індивідуалізм: 28, 3% із числа опитаних, (наприклад, «Моя хата скраю, я нічого не знаю»); жадібність, заздрісність, інстинкт власника («Не з'їм, то понадкушую»), високий ступінь залежності від суспільної думки («А що люди скажуть») – 23,5%, недоброзичливість до ближнього, прагнення до лідерства («На два українці три гетьмани») – 20,8%.

Вивчення міжетнічних установок здійснювали за допомогою шкали соціальної дистанції Е. Богардуса, адаптовану відомим українським соціологом Н. Паніною. Ця методика дає змогу вимірювати рівень загальної національної толерантності як глибинної психологічної засади міжнаціональних контактів [136]. Вона уможливорює вимірювання соціальної установки людини стосовно представників інших національностей.

На основі відібраних семи типів соціальних контактів студенту потрібно було оцінити кожен із його видів за критерієм «почуття близькості та розуміння» (див. Додаток). Кумулятивний характер шкали дає змогу обчислювати індекс етнічної дистанції. Відповідь «Узяв би шлюб» – 1 бал, «... як товаришів» – 2 бали, «...сусідів» – 3 бали, «... колег по роботі» – 4 бали, «...жителів країни» – 5 балів, «... відвідувачів країни (туристів)» – 6 балів, «Вигнав би з країни» – 7 балів. Серед 25 студентів третього курсу і 29 студентів четвертого курсу інтегральний індекс національної дистанційованості є таким: перший курс – 4,8; другий курс – 4,5; третій курс – 4,1; четвертий курс – 3,8; п'ятий – 3,5. Ці дані засвідчують те, що індекс міжнаціональної дистанції обернено пропорційно до рівня освіченості людини, її інтелектуальних здібностей та підвищення рівня як ключових, базових так і спеціальних компетентностей. Схильність до контактів, для яких характерні сімейні, товариські, сусідські, виробничі стосунки, виявлено стосовно білорусів, росіян, євреїв, поляків. Це можна пояснити історичним минулим, яке об'єднувало ці нації, частотою спілкування, ментальним зближенням. Ці дані співпадають із соціологічними дослідженнями Н. Паніної, що підтверджує їх істинність. На дистанцію з індексом від 4 до 5, що інтерпретується так: «Нехай живуть в Україні, але мені не хотілося б з ними

контактувати», студенти назвали близько половини із опитаних національностей. На найвіддаленішу дистанцію не віднесено жодну національність, що свідчить про доброзичливість, миролюбність, відкритість українців до інших націй і народностей. Зменшення індексу міжнаціональної дистанції порівняно з 2002 р. з 5,3 до 4,1 можна пояснити і зовнішніми чинниками, такими як глобалізація суспільства, інтеграція та інтернаціоналізація суспільного розвитку, перехід на інформаційно-комп'ютерні технології, розширення комунікаційних процесів серед країн тощо.

Проведені дослідження дали можливість виділити групи студентів за категоріями, які запропонувала Н. Паніна [136].

1. Переважно відкриті (толерантні люди, котрі з представниками більшості національностей готові вступати у соціальні контакти, принаймі на рівні виробничих відносин (середнє значення індексу національної дистанційованості не перевищує 4-х балів).

2. Люди, схильні до відокремлення, котрі стосовно більшості національностей посідають позицію «Нехай живуть в Україні, але мені не хотілося б з ними контактувати».

3. Для третьої категорії характерна орієнтація на ізолюваність, що виявляється в студентів, котрі не бажають бачити представників більшості національностей як громадян, але не заперечують, щоб вони відвідували Україну як гості й туристи.

4. Переважання ксенофобних установок – небажання допускати в країну представників більшості національностей.

Динаміка толерантності міжнаціональних установок студентів

Рівень відкритості	% студентів із відповідним рівнем толерантності		
	2012	2013	2014
	2012	2013	2014
Відкритість	65,0	65,0	67,1
Відокремленість	53,4	57,0	61,7
Ізольованість	–	–	–
Ксенофобія	–	–	–

З метою вивчення рівня підготовки майбутніх педагогів до виховання міжнаціональної толерантності ми розробили опитувальник за чотирма напрямками, які відповідають компонентам професійної підготовки майбутнього вчителя, а саме: мотиваційному, орієнтувальному, діяльнісному, особистісному (відповідно додаток В, додаток Г, додаток Д, додаток Є). Розробляючи опитувальник, ми спиралися на дослідження методики І. Шалаєва у співвідношенні з кваліфікаційною характеристикою педагога.

Оцінювання здійснювали експерти, до яких належали три групи: викладачі, учителі навчальних закладів, студенти (самооцінка).

Аналіз констатувального етапу експерименту показав, що студенти мають різні уявлення про поняття «міжнаціональна толерантність», проте всі вони зводяться до взаємин між людьми. Причому зміст поняття коливається від вихованості до поваги та визнання свободи і прав інших, спроби зрозуміти, прийняти позицію, переконання інших в різних питаннях.

Більшість студентів (83,3% з числа опитаних) співставляє поняття міжнаціональна толерантність з вихованістю. З цього приводу вони пишуть: «людина доброзичлива в стосунках з представниками інших національностей», «толерантна людина – гуманна», «толерантна людина не стане ображати представників інших національностей», толерантна людина – шанобливо, ввічливо

ставиться до інших, емпатійна тощо. Міжнаціональну толерантність асоціюють з культурою поведінки та спілкування (20%) та повагою (16,7%). Вони зазначають: «кожна людина має право на власні переконання», «потрібно поважати права», «толерантна людина не буде розподіляти людей за національними ознаками, віком, статтю». З ввічливістю толерантність асоціюють – 10 % опитаних.

Так, студенти зводять категорію міжнаціональної толерантності до норм моралі та етики.

Таблиця 1.3

Орієнтація студентів у визначенні поняття «толерантність»

№	Кількість студентів	Знають		Розуміють		Усвідомлюють	
		Кількість студентів	%	Кількість студентів	%	Кількість студентів	%
1	24	10	41,7	8	33,3	6	25
2	18	7	38,9	7	38,9	4	22,2
3	21	10	47,6	6	28,6	5	23,8
4	22	7	31,8	8	36,4	7	31,8
Всього	85	34	40,0	29	34,1	22	25,9

Респонденти (60%) вказують на необхідність і важливість міжнаціональної толерантності у нашому суспільстві, для майбутнього вчителя це найважливіша якість. Вони впевнені, що «толерантність може врятувати світ», «чим більше толерантних людей буде в нашій країні, тим міцнішою вона буде», «толерантність веде до стабільності у житті» «держава, де проживають толерантні люди, має великі переваги над іншими, тому що краще розвинена духовно й економічно», «за відсутності толерантності люди агресивні, байдужі до інших», «якщо я не буду проявляти повагу до інших, то так само будуть ставитись і до мене» тощо, тим самим демонструючи усвідомлення зворотності її проявів.

За самооцінкою, толерантними себе вважають 76,6% опитаних. Вони підкреслюють це як перевагу та чесноту: «я толерантна людина, тому що з повагою ставлюсь до людей різного віку, національності, віросповідання», «я ввічлива з іншими – отже толерантна», «я поважаю інші народи» тощо.

Такі результати підтверджують те, що студенти розуміють значення толерантності, її важливість, проте на обраному етапі це явище носить для них абстрактний характер. Воно постає перед ними як таке, що не має застосування і прояву в реальному житті. Ця ситуація вимагає демонстрації студентам того, що прояви толерантної та інтолерантної поведінки оточують нас у всіх сферах життя, а нетолерантне ставлення з боку оточення несе негативні наслідки.

Аналіз та узагальнення проведеної діагностики готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів надали можливість диференціювати їх за такими рівнями:

– *початковий рівень* – засвідчує те, що в студента не сформовані мотиви на підготовку майбутнього педагога до виховання міжнаціональної толерантності учнів; поверхові знання про історію національної культури, особливостей культури національних меншин, які проживають в Україні. У студента спостерігаємо орієнтацію на ізольованість (небажання бачити представників більшості національностей як громадян країни), розмиття етнічної ідентичності, прояви негативних етнічних стереотипів. Студент не обізнаний з методикою виховання міжнаціональної толерантності учнів. Він не може змоделювати дії, які буде виконувати з визначеного напрямку виховання. У нього не сформована здатність до саморегуляції та самоконтролю дій. Особистісні якості, необхідні для побудови толерантних стосунків міжнаціонального змісту та організації виховної роботи з означеного напрямку, не виявляються;

– *задовільний* – засвідчує те, що в студента сформовані лише зовнішні мотиви підготовки майбутнього педагога до виховання міжнаціональної толерантності учнів; для нього властива схильність до відокремлення (не виявляє бажання вступати в соціальні контакти з представниками різних етнічних груп); властиве

розмиття етнічної ідентичності; засвоєння знань, умінь репродуктивного рівня. Студент не виходить за рамки відомих прийомів, а діє лише за взірцем. Він висловлює пасивне ставлення до проблем підготовки майбутнього вчителя з виховання міжнаціональної толерантності учнів; особистісні якості, необхідні для побудови стосунків міжнаціонального характеру та організації виховної роботи з означеного напрямку виявляються не завжди адекватно;

– *достатній* – наявні мотиви до визначеного напрямку виховної роботи, проте не стійкі; на рівні розуміння студентом засвоєно знання про міжнаціональну толерантність, історію національної культури, культури інших народів світу, особливостей культури національних меншин, які проживають в Україні; відкритість (толерантна особистість, котра готова вступати в соціальні контакти з представниками більшості національностей); обізнаність у методиці виховання міжнаціональної толерантності учнів; сформованість умінь засвідчує конструктивний характер діяльності студента. Він здатний адекватно оцінювати власну поведінку.

– *високий* – мотиви до визначеного напрямку виховної роботи виявлені яскраво, стійко; студент здатний аналізувати, синтезувати, оцінювати феномен «міжнаціональна толерантність», історію національної культури, культури інших народів світу, особливостей культури національних меншин, які проживають в Україні; виявляє відкритість (толерантна особистість, яка готова вступати в соціальні контакти з представниками більшості національностей); характерною рисою самосвідомості є позитивна етнічна ідентифікація; виявляє високий рівень знань з методики виховання міжнаціональної толерантності учнів; рівень сформованості професійних умінь засвідчує творчий підхід до розв'язання виховних завдань з окресленої проблематики. У ситуаціях яскраво виражені риси толерантної особистості.

За підсумками констатувального експерименту ми представили результати рівня готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів (таб.1.4).

Таблиця 1. 4

Рівень готовності майбутніх педагогів до виховання міжнаціональної толерантності учнів на початок експерименту

Групи	Критерії сформованості	Рівні сформованості (кількість респондентів у %)			
		Оптимальний	Достатній	Задовільний	Початковий
Контрольні	1. Мотиваційний	8,1	16	26,6	49,3
	2. Орієнтувальний	0,6	4,6	42	52,8
	3. Діяльнісний	1,8	9,3	30	58,9
	4. Особистісний	5,2	20,9	38,4	35,5
Середній показник		3,9	12,7	34,3	49,1
Експериментальні	1. Мотиваційний	7,4	16,5	28,2	47,9
	2. Орієнтувальний	0,5	5,4	45,4	48,7
	3. Діяльнісний	2,1	10,9	31,4	55,6
	4. Особистісний	5,3	22,5	38,7	33,5
Середній показник		3,9	13,8	35,9	46,4

Отже, після аналізу результатів проведених анкетувань ми дійшли висновку, що 46,2% студентів мають початковий рівень підготовки до формування міжнаціональної толерантності учнів, який характеризується регресивним рівнем національної самосвідомості, тобто абсолютизацією своєї спільності, установкою вузьких рамок релігійно-національних поглядів, своєю системою цінностей, у якій власну націю трактують як «надцінність», відторгненням, неприйняттям культури інших народів, нетерпимим і зарозумілим ставленням до представників інших національностей, образами на адресу представників цих національностей.

Більше третини студентів – 35,9% демонструють задовільний рівень сформованості міжнаціональної толерантності, специфіка якого полягає у

відсутності національної самосвідомості, мінімумі знань про національну культуру, історію свого народу, неповазі до його традицій, звичаїв, вибірковості в прийнятті загальнолюдських цінностей та естетичних вимог суспільства, відсутності інтересу до історії та культури інших народів, неповазі до людей інших національностей, настороженому ставленні до них або повною байдужістю.

Частина студентів – 13,8% має достатній рівень сформованості міжнаціональної толерантності. Для них характерні самоідентифікація за національною ознакою, позитивне ставлення до національної історії та культури, знання загальнолюдських цінностей, прагнення діяти відповідно до них, вибірковий інтерес до оволодіння знаннями про історію, культуру, науку інших народів, розуміння і прийняття іншої культури, мирні, дружні стосунки з людьми різних національностей, але все ж упереджене ставлення до деяких народів, небажання вступати з ними у взаємодію.

Лише 3,8% опитаних показали високий рівень готовності майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів, для якого характерне прогресивне усвідомлення своєї національної приналежності, стійкі, позитивні погляди і переконання, орієнтовані на дбайливе ставлення до своєї нації; засвоєння і дотримання цінностей, прийнятих у світовому суспільстві; стійкий інтерес до історії, літератури, культури, науки інших народів, тобто потреба в здобутті нових знань про культуру, історію, науку інших народів через найрізноманітніші джерела: книги, фільми, виставки тощо, розуміння та прийняття іншої культури; мирне, дружнє ставлення до людей інших національностей; бажання розвивати з ними відносини.

1.3. Професійна модель підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності в учнів ЗНЗ

Аналіз теорії і практики підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів підтверджує те, що розв'язанню цієї проблеми

не приділяється належна увага, і, як наслідок, простежується недостатній рівень результативності зазначеного напрямку.

Для більш чіткого бачення цілісності процесу підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів необхідно використати його модель, тобто мисленнєво представлений і матеріально реалізований аналог, відтворений вивчений об'єкт, здатний замінити його так, що з'являється нова інформація про нього [66, с. 45].

Метод моделювання дає можливість створити більш повний і обґрунтований прогноз проблеми дослідження, оптимізувати траєкторію руху до результату. У моделі чітко реалізуються пояснювальна, ілюстративна, інформаційна, проєктивна, оцінювальна, управлінська, розвивальна функції [105].

Розробляючи модель підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності, ми окреслили методологічні підходи, на яких вона ґрунтується. Серед них особистісний, діяльнісний, культурологічний, компетентнісний.

Професійна підготовка майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів спрямована на становлення та розвиток суб'єкта як особистості з наявними ціннісними для суспільства, професії, для самої людини характеристиками. А тому одним із методологічних підходів у досліджуваному процесі виступає особистісний. Сучасні науковці Г. Балл, І. Бех, О. Грива, О.Сухомлинська, І. Якиманська досліджують особистісний підхід до навчання. Його реалізація дає змогу із значною імовірністю наблизитися до вирішення завдань підготовки вчителя до виховання учнів толерантності у полікультурному просторі.

Особистісний підхід базується на екзистенційно-гуманістичних теоріях розвитку особистості, відповідно до яких у будь-якій діяльності, зокрема педагогічній, визначальна роль відводиться суб'єкту. Саме від активності людини і прикладених нею зусиль залежить вільне, відповідальне самовизначення в життєвих ситуаціях. Відповідно особистісний підхід передбачає пріоритет цілей і цінностей учня, його самобутності як активного носія особистісного досвіду, потенційних можливостях, тобто на пріоритеті особистості, де визнається право за кожним на

свободу вибору, волевиявлення, набуття індивідуальності; навчально-виховний процес будується з максимальним урахуванням здібностей, інтересів, потреб, бажань дитини, що забезпечує активізацію таких механізмів особистості як самовизначення, самоактуалізація самореалізація. Сформована за таких умов особистість здатна на вільний, відповідальний вибір «ціннісного толерантного ставлення до життя» [13, с.7]. А відтак, регуляцію толерантних стосунків особистість будує на основі розуміння, осмислення, прийняття і визнання різноманітності світу. Усвідомлення особистістю толерантності як цінності забезпечить позитивне сприйняття відмінностей, відкритість у взаємодії з іншими. Особистісний підхід, передусім, змінює його основну характеристику – ціль, робить головними задачі становлення і розвитку особистісних властивостей суб'єктів освіти – учнів і педагогів, розвиток їхнього особистісного досвіду.

Оскільки процес підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності передбачає набуття умінь і навичок, тоді логічним є обґрунтування діяльнісного підходу.

Діяльнісний підхід ґрунтується на теорії діяльності, яка розроблена Л. Виготським, П. Гальперіним, О. Леонтієвим, С. Максимовим. За формуванням кожного поняття стоїть особлива дія.

Діяльнісний підхід, привносячи свої характеристики в цілі й задачі педагогічного процесу, перебудовує, насамперед, його процесуально-технологічну сторону в такий спосіб, щоб суб'єкти освітнього процесу оволоділи діяльністю у її цілісному уявленні [13, с.7].

Діяльнісний підхід ґрунтується на теорії діяльності і розкриває процес активного засвоєння знань та умінь цілеспрямованого й мотивованого розв'язання завдань, яке полягає в пошуку дії, з допомогою якої можна так змінити її умови, щоб досягти результату [49, с.251]. Способи діяльності, як основні її компоненти, сприяють засвоєнню наявних та створенню нових її видів. Це здійснюється за допомогою ігрової, комунікативної, творчої, пошукової діяльності. У процесі підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів проходить послідовне (операції, дії, види діяльності) засвоєння змісту діяльності.

Студенти включаються в діагностичну, прогностичну, організаторську, комунікативну, дослідницьку, рефлексивну діяльність.

В умовах глобалізаційних процесів, що відбуваються в сучасному світі, учитель має виступати носієм загальнолюдських і суспільних цінностей, творцем особистості й транслятором надбань культури минулого в майбутнє через освіту молоді. Саме за таких умов він буде здатний розв'язувати проблеми виховання міжнаціональної толерантності учнів. Цьому сприяє застосування культурологічного підходу в професійній підготовці вчителя.

Н. Крилова визначає культурологічний підхід як «сукупність методологічних прийомів, що забезпечують аналіз будь-якої сфери людського життя і діяльності через призму системоутворювальних культурологічних понять, таких як культура, культурні зразки, норми і цінності, устрій і спосіб життя, особистість і соціум, культурна діяльність й інтереси» [102, с.65].

Для підготовки вчителя до виховання учнів у міжнаціональній взаємодії важливим є культурологічний підхід, який забезпечує навчання та виховання у контексті «діалогу культур». Діалог культур є умовою спільного існування та взаємодії представників різних національностей та етнічних груп.

На думку В. Сафонові, принцип діалогу культур і цивілізацій передбачає необхідність аналізу країнознавчого матеріалу з погляду потенційних можливостей моделювання в навчальній аудиторії культурного простору. Занурення в цей простір будується за принципом кола культур і цивілізацій, що постійно розширюється. Цей принцип вимагає відповіді на питання про те, наскільки реально створюються умови для полікультурного та білінгвального розвитку суб'єктів навчання, для їхньої підготовки до виконання ролі культурного посередника в ситуаціях міжкультурного спілкування; для розвитку в них загальнопланетарного мислення та таких якостей як культурна неупередженість, готовність до спілкування в іншому культурному середовищі, мовний та міжкультурний такт [156, с. 21]. Ці якості є надзвичайно важливими для формування толерантної особистості, оскільки дають уявлення про особливості інших країн, їхню культуру та народні традиції.

У ВНЗ діалог культур реалізують через міжкультурний компонент навчальних дисциплін, що створює найкращі умови для виховання в студентів не тільки визнання розбіжностей у своїй та інших культурах і поважного ставлення до них, а й формує почуття гордості за свою країну, народ, культуру. Це є ключовим моментом у формуванні міжнаціональної толерантності, оскільки за умови відсутності поваги до власної культури та народу, людину неможливо навчити поважати інших та визнавати за ними право на їхні особливості.

Міжкультурний компонент у процесі навчання сприяє формуванню в студентів уявлення про діалог культур як про єдину можливу в сучасних полікультурних спільнотах філософію існування, яка відрізняється етнічною, расовою, соціальною та релігійною толерантністю й емпатією до представників інших культур. У практичному аспекті вміло використаний міжкультурний підхід сприяє вихованню позитивного ставлення студентів до представників інших культурних груп та налаштованості на миролюбне вирішення спірних проблем, співпрацю і взаєморозуміння.

Результатом підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів є компетентність фахівця. Дослідженню сутності компетентності присвячена низка праць вітчизняних та зарубіжних учених. Професійну компетентність трактують як готовність до виконання професійно-педагогічної діяльності [41], як першооснову професійної майстерності, професійна характеристика (В. Загвязинський, І. Зязюн,) [61]; [71], систему змістовно-педагогічних, організаційно-методичних заходів, спрямованих на забезпечення готовності майбутнього педагога до педагогічної діяльності (О. Дубасенюк) [52]. Поряд із цим поняттям науковці розглядають поняття компетенція як задану вимогу, норму освітньої підготовки Тому компетентнісний підхід у дослідженні виступає як основа у цьому процесі.

У наукових джерелах поняття "компетентнісний підхід" трактують як «оцінку підготовленості певного освітньо-кваліфікаційного рівня до професійної діяльності на основі наявності в них визначених стандартами компетенцій» [157 с. 31].

Зарубіжний учений Міхай Манеа виділяє такі компетентності, якими має володіти вчитель, щоб забезпечити формування міжнаціональної толерантності учнів: концептуалізація, діагностика, координація, комунікація, інтегративна взаємодія [64, с. 4]. Цей перелік можна доповнити і виділити культурознавчу, психологічну, методичну, інформаційну, дослідницьку.

Компетентність педагога з напрямку виховання міжнаціональної толерантності учнів науковці вивчають у рамках полікультурної компетентності педагога (В. Кузьменко, Н. Ничкало, О. Сухомлинська). Полікультурну компетентність В. Кузьменко визначає як здатність особистості жити та діяти в багатокультурному суспільстві.

На основі загальних наукових тлумачень розглянутого підходу можна визначити, що компетентність майбутнього вчителя в означеному напрямі виховання учнів є складовою професійної компетентності, ступінь сформованості знань (про міжнаціональну толерантність як цінність, про процес її формування), умінь, навичок, здібностей, ціннісних орієнтацій, особистісного досвіду, які забезпечують результативність його діяльності з формування міжнаціональної толерантності учнів. Компетентнісний підхід забезпечує цілісність процесу підготовки майбутнього педагога до зазначеного напрямку виховання.

Визначення цілей (цілепокладання) та їх реалізація (цілереалізація) є основою конструювання діяльності вчителя. Цілепокладання – це процес формування мети, її розгортання в часі та в певному інформаційному просторі на основі врахування особливостей виконавців діяльності, в ході якої передбачається досягнення поставленої мети [96].

У професійній підготовці майбутнього фахівця традиційно можна виокремити таку ієрархію цілей: стратегічні – загальнодержавні цілі освіти; етапні – цілі етапів і профілів освітньої підготовки, конкретних навчальних установ; оперативні – безпосередньо навчальні цілі, тобто цілі навчальних курсів, дисциплін, предметів, розділів, тем, занять.

Набуття високого рівня толерантності є складовою та стратегічним пріоритетом державної культурної та освітньої політики. Концептуальною основою,

поряд з визнанням цінності культурної багатоманітності української політичної нації, стало попередження культурної виключності, налагодження конструктивного міжкультурного діалогу та взаємодії всіх етнокультурних груп в українському суспільстві. Державна політика у сфері міжкультурної взаємодії сприяє культурному розмаїттю, спрямовується на забезпечення вільного розвитку культур національних меншин та регіональної субкультурної багатоманітності; визнає унікальність та самобутність кожної етнокультурної групи, забезпечує реалізацію етнокультурних прав національних меншин та їхню повноцінну участь у національному культурному процесі.

Під час визначення цілей ми враховували особливості феномена «міжнаціональна толерантність», специфіку процесу підготовки майбутніх учителів до цього напрямку виховання.

Мета: формування готовності майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності майбутніх педагогів.

Завдання ми сформулювали за компонентами готовності.

Орієнтувальний компонент:

– знання міжнаціональної толерантності як соціально-педагогічного феномена: особливості міжнаціональної толерантності (етнічні установки, цінності, стереотипи, етнічна ідентичність, етноцентризм, етнічні стереотипи); негативні ознаки змісту етнічної свідомості (упередженість, забобони, ксенофобія); види толерантної поведінки (добросусідство, співробітництво, інтеграція); види інтолерантної поведінки (дискримінація, екстремізм, тероризм, ксенофобія тощо);

– знання міжнаціональної толерантності, як педагогічного явища: вікові особливості учнів і їх врахування у формуванні міжнаціональної толерантності; критерії та рівні сформованості міжнаціональної толерантності особистості та учнівського колективу; методи вивчення сформованості міжнаціональної толерантності особистості та учнівського колективу; етапи виховання міжнаціональної толерантності особистості та учнівського колективу; зміст роботи вчителя, класного керівника з виховання міжнаціональної толерантності; можливості дитячих та юнацьких організацій у вихованні міжнаціональної

толерантності учнів; типи конфліктів у навчально-виховному процесі; способи розв'язання конфліктів міжнаціонального характеру; особливості виникнення конфліктів у спілкуванні з учнями інших національностей; організація самовиховання міжнаціональної толерантності серед учнів;

– знання методики формування міжнаціональної толерантності в учнів:

визначення цілей, завдань виховання міжнаціональної толерантності, методів виховної роботи з особистістю та учнівським колективом з формування міжнаціональної толерантності в урочній діяльності; методи виховної роботи з особистістю та учнівським колективом з формування міжнаціональної толерантності в позаурочній діяльності; форми організації діяльності школярів з виховання міжнаціональної толерантності; закономірності міжособистісних стосунків та спілкування в диверситивному класі; прийоми педагогічної взаємодії у вихованні міжнаціональної толерантності; прийоми корекції особистості та поведінки дітей з низьким рівнем сформованості міжнаціональної толерантності особистості та учнівського колективу; планування роботи класного керівника з виховання міжнаціональної толерантності учнів; форми співпраці класного керівника з батьками з питань виховання у дітей міжнаціональної толерантності.

– знання властивостей толерантної особистості: толерантність як показник гуманістичної спрямованості, толерантність як цінність, толерантна культура, відповідальність, упевненість, самоповага та повага до інших у поєднанні з адекватною критичністю у ставленні до власних дій і переживань, рефлексивність, як глибоке знання особливостей особистості, переваг і недоліків, здатність осмислювати життя, прийняття себе й інших, увага до самотнього внутрішнього світу особистості, гуманізм, віра в людяність, відмова від методів примусу і форм тиску гідності людини, емпатія, емоційна стабільність, відкритість, прояви якої мають такі ознаки: відчуття безпеки й об'єднання з іншими людьми, неагресивність особистості, низький рівень тривожності, сприйнятливність до змін, нових ідей, незалежність і надія як моральний принцип, який одночасно впливає на волю і креативність; комунікабельність, невимушеність, увага до людей, активність у подоланні конфліктів, дипломатичність, емоційна витримка, проникливість, уміння

знаходити вихід із складних ситуацій; стійкість до впливу, тиску з боку Іншого, визнання права Іншого мати власну думку; асертивність – захист власної думки, ідей, інтересів при визнанні права Іншого, довіра до Іншого, яка ґрунтується на знаннях про те, що поведінка цієї людини не завдасть шкоди;

– операційно-діяльнісний компонент (технологічна готовність): оволодіння технологіями реалізації прогностичної функції – уміння визначати цілі, завдання, зміст та адекватні їм форми, методи, прийоми виховання міжнаціональної толерантності учнів; вміння планувати етапи і прогнозувати результати виховання міжнаціональної толерантності; складати плани виховної роботи класного керівника: календарні, тижневі тематичні, поточні, які б відображали певний напрямок виховання; будувати адекватний прогноз відповідно до конкретної педагогічної ситуації, з проблематики міжнаціональних стосунків.

Оволодіння технологіями реалізації діагностичної функції – уміння проводити діагностику рівня сформованості міжнаціональної толерантності; добирати оптимальний діагностичний інструментарій, використовувати методики з метою вивчення сформованості міжнаціональної толерантності особистості та учнівського колективу; аналізувати, систематизувати, узагальнювати результати сформованості міжнаціональної толерантності в учнів, використовувати матеріали діагностики в подальшій виховній роботі.

Оволодіння технологіями реалізації організаторської функції – уміння організувати процес формування міжнаціональної толерантності в учнів в урочній та позаурочній діяльності; враховувати у виховній роботі рівень сформованості міжнаціональної толерантності особистості, особливості поведінки представників національних меншин в учнівському колективі; спрямовувати роботу органів учнівського самоврядування в напрямку виховання міжнаціональної толерантності; організувати роботу із самовиховання з питань міжнаціональної толерантності учнів.

Оволодіння технологіями реалізації комунікативної функції – уміння створювати толерантне середовище, налагоджувати стосунки з представниками різних культур; відбирати і застосовувати методи виховання міжнаціональної

толерантності; встановлювати належні взаємини з учнями різних національностей; попереджати конфліктні ситуації з питань міжнаціональної ворожнечі в учнівському середовищі;

Оволодіння технологіями аналітичної функції: уміти аналізувати ситуації взаємин міжнаціонального змісту; здійснювати психолого-педагогічний аналіз виховних заходів з теми толерантності; аналізувати та оцінювати власну діяльність з метою її вдосконалення;

Оволодіння координаційною технологією – уміти спрямовувати сімейне виховання на формування в дітей міжнаціональної толерантності; співпрацювати з педагогічним колективом, громадськими об'єднаннями, позанавчальними виховними установами, спрямованими на виховання міжнаціональної толерантності учнів; залучати учнів до різних видів виховної діяльності, форм міжкультурної взаємодії.

Оволодіння технологіями методичної функції – уміння визначати цілі, завдання, зміст, форми, методи, засоби виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Оволодіння корегувальною технологією – здійснювати корекцію учнівської особистості та її поведінки з проявами міжнаціональної ворожнечі;

Оволодіння технологіями рефлексивної функції – уміння аналізувати власні погляди, поведінку, діяльність (правильність постановки мети та завдань; ефективність вибраних форм, методів, прийомів, засобів діяльності; причини успіхів та недоліків, помилок та труднощів у процесі виховання міжнаціональної толерантності учнів).

Оволодіння технологіями функції саморегуляції – уміння регулювати власні погляди, настрій, долати психічні навантаження, долати психологічне напруження, враховувати думки, інтереси інших.

Важливим елементом у структурі готовності до формування міжнаціональної толерантності є педагогічні здібності. Їхню класифікацію, як зазначає І. Зязюн, найточніше визначила Н. Кузьміна. Характерні ознаки педагогічних здібностей, які

розкривають здатність майбутнього вчителя до формування толерантної особистості, ми представили таким чином:

Прогностичні здібності – здатність до передбачення формування толерантності особистості з орієнтацією на позитивне в ній;

Емоційна стабільність – здатність володіти собою, зберігати самоконтроль, здійснювати саморегуляцію за будь-якої ситуації, незалежно від сили зовнішніх чинників, що провокують емоційний зрив;

Динамізм особистості – здатність активно впливати на особистість з метою формування в неї міжнаціональної толерантності;

Комунікативні – здатність до оптимальної взаємодії з представниками різних культур, легко вступати з ними в контакт, викликати позитивні емоції в інших та отримувати задоволення від спілкування;

Конструктивні – здатність до конструювання педагогом власної діяльності та діяльності учнів, спрямовану на виховання міжнаціональної толерантності

Перцептивні – здатність сприймати, розуміти й адекватно оцінювати інших, незалежно від їхньої національної приналежності, релігійних віросповідань;

Креативні – здатність нестандартно, оригінально розв'язувати проблематику формування міжнаціональної толерантності учнів.

В умовах ВНЗ розвиток професійних здібностей, властивостей особистості, її ціннісно-мотиваційної сфери, оволодіння знаннями, практичними вміннями, навичками для проведення майбутньої виховної роботи в напрямку виховання міжнаціональної толерантності учнів відбувається в процесі навчання, науково-дослідної роботи, педагогічної практики та під час використання потенціалу виховної діяльності.

Саме тому було вивчено програми таких навчальних дисциплін як «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності», «Порівняльна педагогіка», «Основи виховної роботи соціального педагога з девіантними учнями» і визначено розділи, теми, де можна підсилити їх полікультурним змістом. Вивчення цих дисциплін може забезпечити розгляд

суспільної значимості толерантності, зокрема міжнаціональної, та закласти психолого-педагогічні засади її формування в учнів.

Цикл педагогічних дисциплін забезпечить розвиток теоретичних засад міжкультурної комунікативної компетентності – вивчення механізмів формування толерантної свідомості: вивчення іншої людини на основі соціальної категоризації «свій – чужий», установка на толерантність – інтолерантність за ознаками «дружелюбність – ворожість», порівняння за різноманітністю зовнішніх ознак, що призводить до визначення «схожий – інший»; шляхів формування толерантності, зокрема формування правильних атрибутів про особистість і поведінку людини, навчання спілкуванню, вільного від упереджень і забобонів, профілактика упереджень, точне та повне інформування студентів з метою зниження інтолерантності до невизначеності; створення умов для тісної і взаємовигідної взаємодії груп зі схильностями до упереджень [106, с 99].

Фундаментальною навчальною дисципліною, яка сприяє формуванню готовності майбутнього педагога до виховання толерантності учнів, є « Педагогіка». Саме ця дисципліна дає можливість утверджувати у свідомості майбутнього фахівця толерантність як один із показників вкоріненості філософії, котра має служити справі становлення нової генерації людей, тобто особистостей, спроможних керуватися вимогами культури, правами та обов'язками демократичного суспільства.

Знання закономірностей, принципів навчання, виховання, сутності та структури навчально-виховного виховного процесу, етапів навчання та виховання, функцій та стилю педагогічного спілкування, ролі вчителя у формуванні особистості учня трактують як теоретичні основи для побудови та здійснення виховної діяльності вчителя з виховання міжнаціональної толерантності учнів. У контексті загальносвітових процесів, а саме, глобалізації світу актуальним для педагогіки є розгляд питань про захист і збереження ідентичності національної культури. Актуальним є на сьогодні філософський вислів про те, що ніколи і ніяким чином не буде замінено наявний світ відмінностей. Тому і в рамках розробки й удосконалення

дидактичних принципів навчання, які вивчає педагогіка, полікультурність потрібно визначати як один із принципів навчання.

Логічним продовженням у підготовці майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів є вивчення такої навчальної дисципліни як «Методика виховної роботи». Опановуючи її, студенти мають можливість усвідомити труднощі міжкультурної комунікативної компетентності, оволодіти методами професійної і міжособистісної взаємодії, засвоїти методи, прийоми міжкультурної і міжнаціональної толерантності тощо. Висвітлення досліджуваного аспекту в прогностичній, проектувальній, конструктивній, рефлексивній діяльності в учнівському колективі дає можливість навчитись визначати зміст виховання з цієї проблеми, оволодіти вміннями розробляти критерії та рівні сформованості міжнаціональної толерантності особистості та учнівського колективу; оволодівати способами розв'язання конфліктів міжнаціонального характеру тощо.

Навчальна дисципліна «Основи педагогічної майстерності» забезпечить особистісну готовність майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів. Її вивчення дасть можливість висвітлити поняття «толерантність» як ціннісну рису особистості вчителя; роль толерантного вчителя в організації навчально-виховного процесу; вплив стилю професійного спілкування на розвиток міжнаціональної толерантності особистості. Під час вивчення цієї дисципліни студенти засвоюють способи розв'язання конфліктів у педагогічній взаємодії міжнаціонального характеру. Студенти мають можливість набути знань та умінь техніки використання феноменологічного, інтерпретаційного, діалогічного, контекстуального підходу у вихованні міжнаціональної толерантності особистості; особливостей побудови уроку на засадах діалогічної взаємодії з метою виховання міжнаціональної толерантності особистості, доцільне використання методів і засобів педагогічної взаємодії. Використання інтерактивних прийомів, які покликані надати процесу навчання характеру міжкультурного спілкування у малих та великих групах.

Вивчення такої дисципліни як «Історія педагогіки» дасть можливість простежити розвиток цього феномену в історії педагогічної думки, орієнтуватися в

полікультурному світі, розуміти його цінності і сенси, взаємодіяти з представниками інших професійних співтовариств як у рідній країні, так і на міжнародному рівні. У зв'язку з таким соціальним замовленням культуру толерантності трактують як складову ефективної професійної підготовки майбутнього фахівця і гармонійного розвитку його особистості в соціумі.

Її вивчення покликане сприяти: розвитку національної свідомості та загальнолюдських ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців; вихованню патріотичних і моральних переконань майбутніх педагогів; причетності до історії української та зарубіжної педагогіки, здобутків людства; прищепленню навичок наукового аналізу, спрямованих на забезпечення глибокого осмислення історичного розвитку толерантності; навчанню практичних навичок роботи з історичними джерелами і науковою літературою; виробленню вмінь застосовувати одержані знання з історії педагогіки в повсякденній діяльності для орієнтації в суспільно-політичному житті, оцінювання суспільних явищ і подій.

Під час вивчення навчальної дисципліни «Основи виховної роботи педагога з девіантними учнями» є можливість розкрити соціально-психологічний, педагогічний зміст девіацій поведінки особистості, яка пов'язана із національною ворожнечею, негативними етнічними стереотипами, упередженим ставленням до інших; визначити соціально-психологічні, педагогічні чинники їх виникнення, форми прояву; висвітлити особливості виховної роботи педагога з профілактики та корекції інтолерантної поведінки підлітків.

Ефективність підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів суттєво залежить від організаційних форм навчальної роботи. Основними формами організації навчального процесу у вузі є такі: лекції, семінарські, практичні, лабораторні заняття, спецкурси, спецсемінари, факультативи, педагогічна практика, консультації, колоквиуми, контрольні, курсові і дипломні роботи.

Лекція – провідна форма навчання у вищому начальному закладі, яка дає можливість ознайомити студентів з основними науково-теоретичними засадами толерантності, з проблемою міжнаціональної толерантності в сучасній соціально-

педагогічній ситуації. Вона справляє виховну і розвивальну дію в процесі взаємодії викладача і студента, розвиває інтерес, творчі здібності, інтелектуальну й емоційно-вольову сферу особистості, сприйняття, пам'ять, що слугує підґрунтям у формуванні міжнаціональної толерантності особистості.

Вступна лекція – висуває й обґрунтовує основні методологічні позиції, визначає предмет і метод виучуваної науки, зв'язок теоретичного матеріалу з суспільною практикою, особистим досвідом студентів і їхньою майбутньою спеціальністю. На такій лекції, наприклад, з теми «Виховання як педагогічний процес» («Педагогіка») пропонують розглянути відображення проблеми толерантності в меті та завданнях виховання; розвиток формування толерантних почуттів та толерантної поведінки особистості; зміст виховання міжнаціональної толерантності, толерантність як моральна цінність.

Спираючись на класифікацію *видів лекцій* за способом викладу навчального матеріалу, ми використовуємо проблемну лекцію, мета якої – увімкнути мислення студентів за допомогою створення проблемних ситуацій толерантного змісту. Знання вводяться на основі проблемного питання, задачі, ситуації. При цьому процес пізнання студентів у співробітництві і діалозі з викладачем наближається до дослідницької діяльності. Викладач, створивши проблемну ситуацію, спонукає студентів до пошуків її розв'язання, крок за кроком підводячи до цілі. В умові поданої проблемної задачі є суперечності, які потрібно знайти і розв'язати. Проблемні лекції сприяють розвитку теоретичного мислення, пізнавального інтересу до предмета, забезпечують професійну мотивацію, корпоративність.

Зміст проблеми розкривають шляхом організації пошуку її вирішення або аналізом та узагальненням традиційних і сучасних поглядів. Для створення проблемної ситуації можна використати такі прийоми: пряма постановка проблеми; проблемне завдання у вигляді питання; повідомлення інформації, яка містить суперечність, протилежних думок з будь-якого питання; звернення уваги на те чи інше життєве явище, яке потрібно пояснити; повідомлення фактів, які викликають непорозуміння; співставлення життєвих знань з науковими; постановка питання, на яке повинен відповісти студент, прослухавши частину лекції і зробивши висновки.

Наприклад, під час вивчення теми «Методи виховання», зачитують ситуацію: Це висловлювання я знайшла на сайті проекту «Створення безпечного середовища для молоді України». «Толерантність – це дуже погано. В Україну понаїжджало усіляких чурбанів, які тільки те і роблять що паскудять нашу землю, знущаються з нашого народу. Яка тут може бути толерантність. Усіх вигнати, а якщо не захочуть – тов Бабин яр!!!!». Завдання студентам: прокоментувати це висловлювання. Знайти, де у ньому є стереотипи, упередження, дискримінація і до чого призводять подібні заклики. Пропонуємо мінідискусію «Які методи впливу можна застосувати до цієї учениці?»

Актуальною для підготовки вчителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів є інтерактивні лекції (лекція-бесіда, лекція-дискусія, лекція з розглядом конкретних ситуацій тощо). Така форма її проведення спрямована на діалог і передбачає безпосередній контакт викладача з аудиторією, вона дає змогу прикути увагу слухачів до найбільш важливих питань з теми, визначити зміст і темп викладу навчального матеріалу з урахуванням особливостей аудиторії. Наприклад, під час теми лекції « Конфлікти і шляхи їх розв'язання в педагогічному процесі» розглядаємо ситуацію: «Уявіть, що ви учитель іноземної мови в 9 класі. До вас звернувся учень, що належить до етнічних меншин – ромів: «Я завжди відчуваю агресію зі сторони однокласників. Мені придумали прізвисько. Зі мною в класі ніхто не дружить. А недавно пропали гроші, то всі підозри впали на мене. Я не хочу навчатися в цьому класі». Завдання студентам: «Сформулювати причини конфлікту, що виник. Визначити проблему, яка існує в учнівському колективі. Окреслити шляхи подолання конфлікту в класі. Назвати та обґрунтувати варіанти підтримки та допомоги підлітку.

Лекція-візуалізація. Це візуальна форма подання лекційного матеріалу засобами ТЗН або аудіовідеотехніки. Виникла як результат пошуку нових можливостей реалізації принципу наочності. Викладач на такій лекції використовує демонстраційні матеріали, форми наочності. Наприклад, під час лекції на тему «Особливості виховання дітей з відхиленнями у поведінці» використовували демонстраційні матеріали на тему «Ксенофобія, її прояви і протидія їй»,

«Правопорушення на ґрунті ненависті», які не лише доповнюють словесну інформацію, а й самі виступають носіями змістовної інформації.

Практичне заняття – призначають для поглиблення і розширення одержаних на лекціях чи в результаті роботи за навчальними посібниками знань, а також для оволодіння методикою роботи з науковим і навчальним матеріалом та окресленими найбільш типовими для цієї дисципліни практичними навиками. Практичні заняття мають важливе навчально-пізнавальне значення, сприяють формуванню вмінь, навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності, служать своєрідною навчальною формою здійснення зв'язку теорії з практикою, сприяючи виробленню умінь застосовувати знання. Зміст і методика виконання практичних занять залежать від специфіки і мети теми, яку вивчають.

Практичні заняття з циклу педагогічних дисциплін передбачають не просто обговорення студентами навчального матеріалу, а виконання відповідних практичних завдань. Систему таких завдань часто називають практикумом.

Практикум – форма організації навчального заняття, спрямована на формування окремих професійних умінь, актуалізацію наявного досвіду, створення умов для осмислення, узагальнення і систематизації знань із конкретної теми. Під час практикуму студенти розв'язують педагогічні ситуації з проблематики міжнаціональної толерантності, виконують практичні завдання в напрямку підготовки їх до виховання толерантності в учнів.

Практичні заняття мають на меті закріплення теоретичних знань на практиці; закріплення умінь дослідницької роботи; засвоєння умінь практичної психологічної роботи; застосування теоретичних знань для вирішення практичних задач; самопізнання; саморозвиток;

Практичне заняття, присвячене *вправам*, – вид заняття тренувального характеру, тісно пов'язаний з лекцією. У вправі основа – приклад, який аналізують з позицій теоретичних концепцій, доданих у лекції. План практичних занять – частина плану викладання предмета.

Під час проведення лабораторних занять студенти засвоюють різні форми навчальної, виховної, позанавчальної роботи. Наприклад, під час розгляду тем

«Методика проведення дискусії», «Методика проведення бесіди», «Методика проведення години класного керівника», «Методика проведення колективних творчих справ» студенти моделюють, прогнозують, готують, проводять ці форми роботи різної тематики, зокрема тематики міжнаціональної толерантності. На кожному із таких видів занять розробляють критерії оцінювання заходу і проводять його обговорення. Цінність лабораторної роботи як методу полягає в тому, що вона сприяє зв'язку теорії з практикою, формує педагогічні вміння, необхідні для проведення виховної роботи з учнями, вчить аналізувати результати діяльності і робити правильні професійні висновки.

Одним із основних шляхів підготовки майбутнього вчителя до вищезокресленого напрямку виховної роботи є науково-дослідна робота.

Про важливість науково-дослідницької роботи студентів наголошує О. Абдуліна. Автор підкреслює, що цей напрямок професійної підготовки сприяє пізнавальній (у процесі навчальних занять) і практичній (у процесі педагогічної практики) діяльності студентів, формує в них уміння визначати актуальні педагогічні проблеми й орієнтуватися в них, знаходити шляхи їх вирішення з метою досягнення позитивних навчально-виховних результатів [1, с. 102].

Залучення студентів до наукових досліджень з проблематики міжнаціональної толерантності сприятиме розвитку в них здібностей до аналізу, синтезу, логічного узагальнення і співвіднесення теоретичних засад феномена, який вивчають, з отриманими результатами, ознайомленню з напрямками досліджень цієї проблематики, засвоєнню класифікації методів критеріїв якісних їх проведень, усвідомленню соціальної значимості професійної підготовки майбутніх учителів до виховної роботи з дітьми в полікультурному просторі; формуванню високої мотивації до якісної професійної діяльності.

Дослідницькі завдання з проблематики міжнаціональної толерантності спрямовані на формування вмінь аналізувати, синтезувати інформацію, реферувати, рецензувати, оформляти науковий виступ, складати тези. Причому від курсу до курсу ці види роботи ускладнюються і на старших курсах навчання студенти удосконалюють дослідницькі уміння – ведуть пошук необхідної літератури,

аналізують її, складають бібліографію, роблять огляд літератури, пишуть курсові дипломні роботи на певну тему.

Ми визначили завдання з метою залучення студентів до дослідницької роботи, присвяченої проблематиці міжнаціональної толерантності, зокрема:

- підбір літератури із теми толерантності, толерантних стосунків, толерантної поведінки, складання анотації першоджерел, їх реферування;
- порівняльний аналіз філософських, соціологічних, психологічних, педагогічних поглядів на явище толерантності;
- узагальнення, систематизація знань про характерні ознаки толерантності (орієнтація на особистісну незалежність, миролюбність, повага, відповідальність, рівність, здатність до емпатії, різноманітність поглядів на світ, життєві принципи тощо); інтолерантності (типові прояви мови ворожнечі, расовий, етнічний профайлинг, упередженість, стереотипи);
- підбір фактів, аргументів, які демонструють необхідність пошуку оптимальних шляхів формування міжнаціональної толерантності особистості.

Поряд з теоретичними завданнями науково-дослідницької роботи ми розглядаємо можливість розробки практичних дослідницьких завдань: науковий аналіз педагогічного досвіду з проблематики виховання міжнаціональної толерантності учнів, осмислення ситуацій, дилем зазначеного змісту, моделювання змісту, форм, методів виховної роботи, спрямованої на виховання толерантної особистості. Завдання від курсу до курсу поступово ускладнюються, що підкреслює діалектичність процесу підготовки студентів до виховання міжнаціональної толерантності учнів шляхом організації та проведення науково-дослідної роботи.

Ми визначили перелік практичних завдань науково-дослідної роботи.

1. Шляхом спостереження за підлітками, бесід з учителями, класними керівниками визначити можливості і шляхи врахування вікових особливостей учнів з виховання міжнаціональної толерантності.

2. Вивчити ставлення 2 – 3 учнів до толерантності (визначити мотиви їх поведінки), визначити шляхи змін або розвитку цього ставлення.

3. Ознайомитись з досвідом роботи класних керівників з виховання міжнаціональної толерантності учнів.

4. Проаналізувати рівень сформованості міжнаціональної толерантності учнів, визначити проблеми та шляхи їх подолання.

Виконання дослідницьких завдань здійснюється у процесі самостійної роботи під час підготовки до практичних, лабораторних занять.

Науково-дослідна робота, яка спрямована на підготовку майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності передбачає організацію таких її видів роботи: написання рефератів, курсових, дипломних робіт, наукових статей, тез, участь студентів у науково-практичних конференціях.

У процесі дослідження нами представлено приблизну тематику вищезазначених видів науково-дослідної роботи студентів (Додаток Н).

У сучасних умовах зростає роль організації самостійної роботи майбутніх учителів з підготовки їх до формування міжнаціональної толерантності.

Аналіз монографічних праць А. Зимньої, П. Підласистого, присвячених проблемі організації самостійної роботи студентів, підтвердив, що у її процесі враховуються такі психологічні утворення як самодіяльність, індивідуальна діяльність, з особисто умовними компонентами: метою, потребою, мотивацією та способом реалізації; самоактивізація – суб'єктивно співвіднесена внутрішня мотивація діяльності; самоорганізація – здатність особистості до мобілізації себе цілеспрямовано, активно, раціонально використовувати всі свої можливості для досягнення кінцевих цілей; саморегуляція – психологічне забезпечення діяльності; самоконтроль. Особливістю самостійної роботи є і те, що її ефективність залежить від правильної організації викладачем під час занять, що мотивує самостійне її розширення та продовження у вільний час. Варто зазначити й те, що самостійну роботу розглядають як вищий тип навчальної діяльності, який потребує від студента достатньо високого рівня самопізнання, рефлексивності, самодисципліни, відповідальності і яка приносить йому задоволення, як процес самовдосконалення та самопізнання.

Педагогічна практика— складова частина навчально-виховного процесу — займає одне з центральних місць у професійній підготовці вчителя загальноосвітньої школи. Вона забезпечує поєднання теоретичної підготовки майбутніх учителів з їхньою практичною діяльністю в педагогічному закладі, сприяє формуванню творчого ставлення майбутнього фахівця до педагогічної діяльності, визначає ступінь його професійної здатності і рівень педагогічної спрямованості. Педагогічна практика в усіх ланках загальноосвітньої школи дає можливість студентам продовжити знайомитися з реальною системою навчально-виховної роботи в школі, з досвідом планування й проведення вчителями уроків, позакласної роботи з предмета. Зміст і характер діяльності студентів під час педагогічної практики вирізняється різноманітністю й самостійністю, порівняно з практикою в середній ланці загальноосвітньої школи, вона має бути максимально наближена до реальної професійної діяльності вчителя.

Під час педагогічної практики поглиблюються й закріплюються знання студентів з психології, педагогіки, фахових дисциплін та методик навчання і виховання, а також виробляються навички педагогічної праці, удосконалюються сформовані методичні вміння. Під час педагогічної практики розвиваються гностичні, проєктивні, конструктивні, організаційні й комунікативні вміння майбутніх фахівців, їхнє педагогічне мислення, науково-творча самостійність і професійно-креативні здібності.

Підготовка вчителя до виховання міжнаціональної толерантності проходить під час таких видів педагогічної практики: пропедевтичної, інструктивно-методичної, позашкільної, виробничої освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра, виробничої ОКР спеціаліста.

Під час пропедевтичної практики майбутні фахівці набувають первинного практичного досвіду з питань формування міжнаціональної толерантності учнів. На основі вивчення та спостереження кращих зразків уроків, виховних заходів педагогів-практиків у майбутніх фахівців формують інтерес до цього виду виховної роботи, бажання здобувати нові знання, розвивати професійні вміння,

удосконалювати особистісні якості з метою забезпечення готовності до виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Під час пропедевтичної практики в рамках завдання «Моделювання та проведення фрагментів виховних заходів» студентам було дано завдання підготувати за однією із запропонованих тем публічний виступ до 7 хвилин для презентації перед аудиторією.

Орієнтовна тематика виступів: «Расизм як найрадикальніший прояв дискримінації», «Антисемітизм як шлях до дискримінації», «Мовно-культурна різноманітність: виклики сучасного суспільства», «Мова ворожнечі», «Чи є межі свободи вираження поглядів?», «Конфлікти справжні та уявні», «Людська гідність та права людини», «Як боротися з дискримінацією» тощо.

Під час інструктивно-методичної практики студент набуває практичних умінь щодо організації та проведення виховної роботи з дітьми полікультурного змісту в умовах діяльності позашкільних установ.

Значно розширюється коло професійних умінь, які засвоює студент під час виробничої практики. Цей процес поглиблюється завдяки тому, що студент в більшості випадків прагне їх засвоїти на конструктивному або творчому рівні, оскільки під час виробничої практики він самостійно виконує функції вчителя та класного керівника. Упродовж цієї практики майбутні педагоги проводять різноманітні форми виховної роботи: «Що поєднує всіх і дає право на індивідуальність», «Національні види мистецтва», «Вітаємо схожості та відмінності», «Музика культур» тощо.

У професійній підготовці майбутніх учителів є активне використання тренінгів. Ефективність тренінгових занять полягає в тому, що студенти опираються на життєвий досвід, обмінюються знаннями або разом знаходять оптимальне рішення. У ході тренінгів тренери не повинні давати конкретні рекомендації чи поради, оскільки вони гальмують самостійний пошук правильного рішення, а то й зовсім блокують активність студентів, що позначається на ефективності роботи.

Інноваційність й адаптованість тренінгових занять забезпечується положеннями про гуманістичну етику, етичну культуру, вікові особливості студентів,

оригінальними методиками. Кількість учасників тренінгу від 16 до 20 осіб. Перевагою таких занять є добровільна участь студентів, а отже і висока результативність їх проведення.

Кожне заняття має включати діагностичний, інформаційний і розвивальний блоки.

Мета тренінгів – оволодіння студентами засобами точної діагностики міжнаціональної толерантності особистості, глибоке розуміння її емоційного стану, нові можливості спілкування і взаємодії на основі діалогу, що сприятиме формуванню готовності до того, що всі люди різні – не кращі й гірші, а просто різні; навчитися сприймати людей такими, якими вони є, не намагаючись змінити в них те, що нам не подобається; цінувати в кожній людині особистість і поважати її думки, почуття, переконання незалежно від того, чи збігаються вони з нашими. Тренінги акцентують увагу студентів на визнанні прав інших на життя і гідність; доброзичливому осмисленні присутності у своєму соціальному середовищі представників інших культур; визнанні позитивних аспектів різноманітності; умінні цінувати конкретні прояви своєрідності та різноманітності людей. Наприклад, тренінгова вправа «Чарівна крамниця» дає учасникам можливість з'ясувати, яких якостей їм не вистачає для того, щоб вважатися справді толерантними людьми. Уявіть, що існує магазин, у якому є вельми незвичайні «речі»: терпіння, поблажливість, прихильність до інших, почуття гумору, чуйність, довіра, альтруїзм, уміння володіти собою, доброзичливість, гуманізм, уміння слухати, допитливість, здатність до співпереживання. – Я виступлю в ролі продавця, який обмінює одні якості на інші або декілька «речей», яких у нього немає. (Це ті якості, які, слабо виражені у цього учасника). Наприклад, покупець просить у продавця терпіння. Продавець з'ясовує, скільки і навіщо йому потрібно, і в яких випадках він хоче бути терплячим. Як плату продавець просить: «За виконання кожного бажання ви повинні віддати що-небудь або від чогось відмовитися. Той, хто побажає скористатися чарівною крамницею, може підійти до мене і сказати, чого він хоче. Я поставлю йому тільки одне питання: «Що ти віддаси за це?». Він повинен вирішити, чи готовий він віддати що-небудь, і що саме це буде. Я більше нічого говорити не

буду. Через деякий час до мене зможе підійти наступний член групи. На закінчення ми обговоримо, що кожен з нас пережив».

Очікування: учасники мають усвідомити, щоби їм хотілося поміняти в житті, а також те, що в людей різне сприйняття себе і неоднакові бажання.

Важливим моментом проведення тренінгових занять є рефлексія учасників. Зокрема рефлексія може здійснюватися за правилом «трійки», де учасникам варто запропонувати назватитри моменти, які їм найбільше сподобались під час тренінгу, два методи, які вони будуть використовувати в роботі, та однуріч у спілкуванні з дітьми, від якої вони відмовляться назавжди [6].

Варто зазначити, що на ефективність підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів великою мірою впливає відбір методів навчання.

Ефективним методом навчання в підготовці майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів є сюжетно-рольові, ділові ігри. Ігри досить активно входять у дидактику. Як відзначає А. Конишева, ігрова діяльність виконує такі функції: комунікативну (засвоєння діалектики спілкування); діагностичну (виявлення відхилень від нормативної поведінки, самопізнання у процесі гри); ігротерапевтичну (подолання різних труднощів, які виникають в інших видах життєдіяльності); самореалізації (прояв здібностей та прихованих можливостей); міжнаціональної комунікації (засвоєння єдиних для всіх людей соціокультурних цінностей); соціалізації (включення в систему суспільних відносин); естетичну (насолада, яку отримують учасники від гри); розважальну (це основна функція гри – розважити, принести задоволення, надихнути та стимулювати появу інтересу) [17, с.11].

Метод драматизації передбачає програвання підготовлених та спонтанних театральних сцен, які набувають форми діалогу, дискусії, бесіди тощо.

На заняттях з «Методики виховної роботи» під час вивчення теми: «Форми і методи позаурочної виховної роботи» студенти уявляли себе екскурсоводами відомих картинних галерей світу та розповідали про шедеври їхніх колекцій. Для реалістичності ми використовували репродукції згаданих екскурсоводами картин,

слухачі прямували за екскурсоводами, як справжні туристи. Студенти дізналися про шедеври світової культури, зрозуміли, чим зумовлене написання тієї чи іншої картини, навчалися поважати працю інших людей та визнавати право інших народів на власне мистецтво.

Відзначимо, що саме метод драматизації має певні особливості як у своїй головній меті, так і засобах застосування. Те специфічне, що є притаманним саме цьому методу, робить його не лише конкурентноспроможним, а й перевершує багато інших методів навчання.

Головна ідея – зробити банальний діалог підручника напруженим і цікавим, створити відповідну атмосферу; вживатися в ситуацію й роль, чітко артикулювати звуки, подавати сигнали за допомогою жестів та міміки. Стрижнем драматико-педагогічної організації навчання є, як і під час репетиції у театрі, сценічна імпровізація при широкому використанні такого прийому, як живі картинки в застиглих, нерухомих позах [10; 307].

Основна ознака, яка дає змогу віднести драматизацію до категорій педагогічного методу – це наявність певних педагогічних функцій, які дозволяють свідомо використовувати драматизацію з метою формування комунікативної компетенції: ілюстративну (демонстрація поведінки учасників комунікативної ситуації, розкриття мотивів поведінки, позицій та особистісного сенсу кожного учасника ситуації); інструментальну (моделювання ситуацій, програвання ролі виконавця, автора, глядача, імпровізація); психологічну (свобода вибору, рівнозначні права, умовний характер); аналітичну (саморефлексія); пізнавальну.

Метод драматизації має великі можливості для формування необхідних для педагога рис толерантності: 1) високий рівень знань, умінь і навичок шанобливого ставлення до Іншого в ході міжособистісної взаємодії та спілкування; 2) володіння моральними принципами та прийомами спілкування; 3) здатності до цілісного сприйняття Іншого з розумінням його специфічних характеристик як проявів індивідуальності та неповторності; 4) емоційно-вольову готовність до критичного діалогу з Іншим; 5) готовності до компромісу та бажанням частково поступитися власними інтересами для подолання й попередження конфлікту; 6) усвідомлення

потреби в критичному ставленні до себе як до Іншого для подальшого особистісного самовдосконалення [86].

Досить ефективним є кейс-стаді з використанням конкретних педагогічних ситуацій. Цей метод проводиться у три етапи:

1. Вивчення тексту з описом педагогічної ситуації, зміст якої містить проблему міжнаціональних стосунків і потребує її конструктивного розв'язання, та визначення власної позиції в її оцінці.

2. Робота в малій групі (4 – 6 осіб). Обмін думками з обраної проблеми, використання методу діалогічного спілкування та консенсусу, виділення єдиного вирішення проблеми. Можливе використання на цьому етапі методу мозкового штурму, діалогу, полілогу, дискусії.

3. Загальногрупове обговорення. Кожна група висловлює власний погляд з певної проблеми.

Ефективним засобом у підготовці майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів є використання інформаційно-комп'ютерних технологій навчання (А. Гуржій, Р. Гуревич, М. Кадемія, Л. Коношевський). За певних педагогічних умов (свобода вибору, волевиявлення, поваги, позитивного сприйняття, розуміння Іншого) вони сприяють створенню мультимедійного толерантного середовища, у якому формується система знань завдяки застосуванню методів подання навчального матеріалу (текстового, аудіо-візуального в програмах Word, систему баз даних Access Movie Maker, Power Point, Smart Board), здійснюється самостійний пошук інформації з проблематики міжнаціональної толерантності через електронні бібліотеки і журнали, довідкові матеріали, які знаходяться в мережі Інтернет, що значно розширює коло реального та віртуального спілкування, здійснюється методичне забезпечення завдяки програмам-комунікаторам Skype, Viber, соціальні мережі Facebook та Vk, різноманітні блоги та форуми проведення семінарів та онлайн конференцій, ігор-симуляторів тощо. У підготовці майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів важлива роль належить діагностиці готовності цього виду діяльності. У зв'язку з цим застосовувались різні форми контролю – проміжний, тематичний, підсумковий

тощо. Під час підсумкового контролю включені питання проблематики міжнаціональної толерантності та її формування в учнів загальноосвітніх закладів.

Особливо важливим на цьому етапі є усвідомлення майбутніми учителями власної навчальної діяльності – позитивні результати, виниклі проблеми та шляхи їх розв'язання.

До прийомів рефлексії необхідно віднести: інтерв'ю, есе, творчі роботи у формі есе, незакінчені висловлення, віршовані рядки, зображення в малюнку тощо.

Аналіз рівня підготовки майбутніх педагогів до виховання міжнаціональної толерантності учнів здійснюється під час проведення науково-дослідної роботи. Це відбувається у формі виступів, презентацій на науково-практичних конференціях, відгуків наукових керівників, рецензій експертів про їх результативність.

Отже, розроблена професійна модель підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності в учнів дасть можливість простежити та забезпечити процес формування цього утворення в динаміці від початкового, основного до контроль-коригувального етапів. На кожному з етапів визначено мету, завдання, зміст, методи формування знань, умінь, мотивів, досвіду, особистісних якостей. Зміст компонентів від курсу до курсу поступово ускладнюється, розширюється (див.рис.1).

Рис. 1. Модель підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів

Висновки до першого розділу

Проблема підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів є надзвичайно актуальною в умовах сучасного розвитку України і потребує не лише теоретичного, а й практичного розв'язання.

У першому розділі «Підготовка майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності як соціально – педагогічна проблема» проведено аналіз філософських, соціологічних, психологічних та педагогічних теорій розвитку толерантності.

У процесі теоретичного аналізу розглянуто поняття «толерантність», міжнаціональна толерантність». Найбільш повно поняття толерантності розкрито в Декларації принципів толерантності. «Толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Толерантність – це єдність у різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це те, що уможливорює досягнення миру, сприяє переходу від культури війни до культури миру» (Декларація принципів толерантності).

На основі праць І. Жданової, С. Щеколдіної серед визначених різних типів толерантності (політичної, расової, релігійної, освітньої, гендерної, фізіологічної) виокремлено і охарактеризовано міжнаціональну. Як зазначають українські науковці І. Кириченко, Н. Паніна, національну толерантність можна трактувати як потенціал підтримки миру та спокою в країні, і як показник ступеня готовності масової свідомості населення до відкритості та співробітництва зі світовим співтовариством на основі загально визнаних демократичних принципів.

Українська дослідниця міжнаціональної толерантності в політичному процесі України І. Кушніренко розрізняє «толерантність» і «міжнаціональну толерантність», де толерантність об'єктивно необхідна як обов'язковий регулятивний засіб, як багатопланова чинна «організовувальна сила» у розвитку суспільства та соціальної свідомості, що дає змогу трактувати її як структуроутворювальний компонент в

організації суспільства та досягненні політичного прогресу. Тоді як міжнаціональна толерантність – специфічна риса національного характеру, що проявляється в терпимості та оцінці національного «вони», рівнозначному «ми». За своєю суттю міжнаціональна толерантність становить світоглядну основу етнічного розмаїття та одночасно політику компромісу, згоди та єдності. На сучасному етапі розвитку нашої держави міжнаціональна толерантність, а саме її формування, має неабияке значення для України як полі етнічної держави, до складу якої входять різні за походженням національні меншини зі своєю етнічною, культурною та мовною самобутністю, і є найголовнішою психолого-педагогічною проблемою.

Підготовку майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів ми трактуємо як важливий компонент системи його професійної підготовки.

Проаналізовані праці провідних учених дали можливість визначити компоненти процесу підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності – мотиваційний, орієнтувальний, діяльнісний, особистісний. Ці компоненти ми наповнили змістом з урахуванням особливостей феномена «міжнаціональна толерантність».

Спираючись на дослідження вітчизняних науковців Л. Гончаренко, В. Кузьменка, О. Орловської, М. Чепіль та зарубіжних вчених Д. Бенкса, С. Ністо, З. Малькової, В. Подобєда, Л. Супрунової, ми визначили особливості підготовки майбутніх учителів до діяльності в полікультурному середовищі, а саме: знання про розмаїття культур; професійна спрямованість на виховання міжнаціональної толерантності учнів, оволодіння методами впливу в ситуації культурної взаємодії; наявність «власної міжнаціональної ідентичності», толерантне ставлення до культурного, етнічного розмаїття, що реалізується в майбутній професійній діяльності.

Готовність майбутнього педагога до формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ ми визначаємо як його інтегративну характеристику, що передбачає наявність професійної спрямованості на означений напрям виховання,

здатність до організації діяльності, наявність особистісних рис, необхідних для побудови толерантних взаємин міжнаціонального характеру.

Компоненти підготовки майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності ми визначили як критерії, а саме: мотиваційний, орієнтувальний, діяльнісний, особистісний. До кожного критерію було розроблено показники.

Стан готовності майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів за кожним із критеріїв ми вивчали, використовуючи різні методи діагностики, зокрема, опитування, самооцінки, експертні оцінки, аналіз продуктів діяльності, «Типи етнічної ідентичності» (С. Ришов, Г. Солдатова), техніку репертуарних решіток Д. Келлі, модифіковану Г. Солдатовою, «Приписування якостей», авторами якої є К. Брейлі, Д. Кац, діагностику комунікативної установки, емпатійних здібностей (В. Бойко). Вивчення міжетнічних установок здійснювали за допомогою шкали соціальної дистанції Е. Богардуса, адаптовану знаним українським соціологом Н. Паніною.

Аналіз та узагальнення проведеної діагностики готовності майбутніх учителів надали можливість диференціювати їх за такими рівнями: початковий, задовільний, достатній і високий. Під час констатувального етапу експерименту виявлено відсоток студентів, які відповідають відповідним рівням підготовки: У КГ на початковому рівні – 49,1% студентів, задовільному – 34,3%, достатньому – 12,7%, високому – 3,9%. В ЕГ відповідно – 46,4%, 35,9%, 13,8%, 3,8%.

Для більш чіткого бачення цілісності досліджуваного процесу ми розробили модель підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Модель забезпечила процес формування цього утворення в динаміці від початкового, основного до контрольного-коригувального етапів. На кожному з етапів було визначено мету, завдання, зміст, методи формування знань, умінь, мотивів, досвіду, особистісних якостей. Зміст компонентів від курсу до курсу поступово ускладнювали, розширювали. Для забезпечення ефективності процесу підготовки майбутніх учителів обґрунтовано методологічні підходи: особистісно-зорієнтований, компетентнісний, культурологічний, діяльнісний.

РОЗДІЛ II. ОРГАНІЗАЦІЙНО – ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ

2.1. Оптимальне поєднання теоретичного, методичного, практичного складників підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності в учнів

У підготовці майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів важливим є забезпечення цілісності процесу. Цього можна досягти завдяки єдності теоретичного, методичного, практичного складників. Така підготовка передбачає не лише кількісне визначення складових процесу навчання, але і їх значення в забезпеченні якості професійних знань, умінь, навичок.

Питання забезпечення цілісності процесу підготовки майбутніх фахівців через єдність усіх її компонентів вивчали. А. Беляєва, Н. Думченко, А. Шильникова та ін.

Український науковець М. Пальчук, узявши за основу дослідження О. Федерової, стверджує, що проблему взаємозв'язку теоретичного і практичного складників професійної підготовки фахівця вивчають відповідно до змісту професії. А тому зміст професійного навчання має відображати не лише основи наук, а й зв'язок їх з реальною педагогічною діяльністю. Цей взаємозв'язок може не лише підвищити теоретичний рівень знань, а й розвинути професійне мислення.

Поєднання теоретичного, методичного, практичного складників підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів ми обгрунтовуємо на основі системного, інтегративного, компетентнісного підходів.

Системний підхід у підготовці вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів забезпечує, перш за все, поєднання вивчення циклу дисциплін соціально-гуманітарної, фундаментальної, природничо-наукової, професійно-практичної підготовки із видами професійної діяльності, і, таким чином, гарантує набуття студентами знань, умінь і навичок, які необхідні для проведення виховної

роботи з учнями. Компоненти змісту підготовки утворюють систему, яка в процесі навчання реалізується в професійну готовність майбутнього вчителя.

Поєднання теоретичних і практичних складників підготовки майбутніх учителів до досліджуваного напрямку забезпечує інтегративний підхід до навчання. Завдяки його застосуванню відбувається взаємопроникнення знань різної значущості у професії, що здобувається, добору їхнього змісту, виділення важливих понять, умінь і навичок, що складають основу педагогічної діяльності, спрямованої на виховання в учнів міжнаціональної толерантності.

Взаємозв'язок теоретичної та практичної складових підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів забезпечують у процесі реалізації такого принципу навчання як наступність. Це відбувається шляхом поступового засвоєння предметів усіх циклів навчальних дисциплін та занурення в умови реального педагогічного процесу. Як зазначає М. Пальчук, цього можна досягти, дотримуючись таких вимог: забезпечення системності формування професійних знань, умінь і навичок через зміст, форми, методи та засоби навчання; застосування студентами професійно-теоретичних знань у педагогічних ситуаціях, що сприяють формуванню навичок розв'язання практичних завдань у реальних умовах школи [135, с.75].

Обґрунтовуючи організаційно-педагогічну умову – оптимальне поєднання теоретичного, методичного, практичного складників підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів – ми спиралися на дослідження О. Семеног, яка розкриває цілісність цього процесу на основі компетентнісного підходу. Автор доводить, що цілісна система навчання, обов'язковими складовими якої виступають фундаментальність, глибина, інтелектуальна і практична спрямованість, особистісно- і професійно-орієнтовний характер, має бути спрямована на формування його комунікативної, культурознавчої, педагогічної, психологічної, методичної, інформаційної, дослідницької компетенцій [157, с.32]. Компетенцію трактують як коло повноважень.

Культурознавча компетенція передбачає обізнаність у надбаннях вітчизняної та світової культури, опанування професійно спрямованих умінь та навичок, необхідних для міжнаціонального спілкування та порозуміння.

Змістом комунікативної компетенції є сфера спілкування, яка забезпечує реалізацію інформаційної, контактної, перцептивної, амотивної, спонукальної функцій.

Інформаційна компетенція передбачає норми, які забезпечують інформаційну культуру, комп'ютерну грамотність, оволодіння Інтернетом та мультимедійними технологіями.

Коло дослідницької компетенції – наукове мислення, уміння спостерігати й аналізувати, висувати гіпотези та досліджувати їх.

Методична компетенція передбачає оволодіння засобами, шляхами, формами, методами й прийомами педагогічних впливів (як виховання, так і перевиховання) та продуктивному їх використанні й диференціації; в умінні ефективно застосовувати теоретичні професійні знання під час практичної діяльності

Психологічна компетенція ґрунтується на знаннях із загальної, вікової психології про процеси мислення, пам'яті, уваги, уваги, про особливості емоційно-вольової, мотиваційної сфер особистості.

Професійна підготовка майбутнього вчителя повинна цілеспрямовано формувати необхідний рівень усвідомлення ним своїх особистісних властивостей, професійних якостей, надавати йому можливість оволодіти активними методами соціальної й навчально-виховної взаємодії, які б сприяли становленню професійної самосвідомості.

Таким чином, основою системи професійної підготовки майбутнього вчителя має стати компетентісно-орієнтований підхід. Саме компетентісний підхід забезпечує єдність усіх компонентів професійної підготовки.

Оптимальне забезпечення теоретичного, методичного, практичного складників підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів можна здійснювати, застосовуючи технологію знаково-контекстного навчання, автором якого є А. Вербицький [26].

Відповідно до позиції А.Вербицького, одна з основних цілей професійної освіти – це формування цілісної структури майбутньої професійної діяльності фахівця в період його навчання. Такий підхід означає, що для досягнення цілей формування особистості фахівця в професійному навчальному закладі необхідно організувати таке навчання, яке забезпечує перехід, трансформацію одного типу діяльності (пізнавального) в інший (професійний) з відповідною зміною потреб і мотивів, цілей, дій, засобів, предметів і результатів.

Дослідження засвідчують, що в процесі підготовки студента і його активного включення в професійну діяльність домінантним залишається предметний контекст майбутньої професійної діяльності (знання, уміння, навички).

Основною характеристикою навчання контекстного типу, що реалізується за допомогою системи нових і традиційних форм, методів навчання, є моделювання предметного та соціального змісту майбутньої професійної діяльності.

У контекстному навчанні виділяють три базові форми діяльності студентів та деяку кількість перехідних від однієї базової форми до іншої.

До базових належить:

- навчальна діяльність академічного типу (власне навчальна діяльність), у якій провідна роль належить академічній лекції;
- квазіпрофесійна діяльність (ділові ігри та інші ігрові форми);
- навчально-професійна діяльність (науково-дослідна робота студентів, виробнича практика, «реальне» дипломне проектування).

Як перехідні від однієї базової моделі до іншої виступають всі інші форми: лабораторні та практичні заняття, імітаційне моделювання, аналіз конкретних виробничих ситуацій, розігрування ролей, спецкурси, спецсемінари тощо. Усе це складає технологію знаково-контекстного (контекстного) навчання.

У знаково-контекстному навчанні метою діяльності студента стає не оволодіння системою знань з основ наук, а формування професійних умінь, навичок, розвиток здібностей до виконання педагогічної діяльності.

Педагогічне проектування та педагогічні технології відображають найважливіші характеристики навчання: психолого-педагогічні, наукові, професійні.

Таким чином, зміст знаково-контекстного навчання відображає дві найважливіші характеристики навчання такого типу:

- суб'єкт навчання з самого початку ставиться в діяльнісну позицію, предмет якої поступово перетворюється з чисто навчального в практично професійний;
- вимоги з боку професійної діяльності виявляються системоутворювальними, вони задають контекстний принцип побудови і розгортання не тільки окремих навчальних дисциплін, а й зміст усієї підготовки фахівця у ВНЗ.

Необхідно зазначити, що засвоєння знань та застосування їх у професійній діяльності опосередковується особистісним смислом, що і робить ці знання осмисленими. Знання набувають особистісного смислу, коли студент інтелектуально, емоційно сприймає, аналізує, оцінює та здатний до реалізації їх у діяльності. Таким чином особистісні смисли перетворюються у загальнолюдські цінності, і в систему ставлень.

Ключовим елементом у роботі студента і викладача є не «порція інформації», а ситуація зі своєю соціальною та професійною суперечністю. Розв'язуючи її, студент вступає в діалогічні стосунки, а їхній зміст сприяє формуванню толерантних рис особистості, ґрунтуючись на теорії А. Вербицького про те, що кожна предметна дія набуває якості вчинку, який характеризується певними моральними якостями (справедливістю, порядністю, толерантністю) і має бути спрямований на інших людей [27]. Під час взаємодії в студентів виявляється моральний смисл, формуються толерантні установки. У контекстному навчанні не просто підміняють професійну діяльність, а відтворюють її з необхідною повнотою для досягнення мети.

Варто зазначити ряд положень А. Вербицького, які можна застосувати у формуванні толерантної особистості. Зокрема, навчально-пізнавальна діяльність в умовах контекстного навчання наповнюється особистісним смислом, визначає міру активності, міру включення в діяльність. Завдяки новій інформації, яку вводить викладач, перебудовується досвід студента таким чином, що простежується система його зв'язків із учнями. І, нарешті, позиція студента ініціативна у тому випадку, якщо він здійснює моральний вибір в умовах педагогічної діяльності.

Важливо мати на увазі, що при цьому необхідно проектувати не тільки предметний зміст, що забезпечує професійну компетентність фахівця, а й соціальний зміст, що формує здатність працювати в колективі, дає змогу бути організатором майбутнього процесу.

Покажемо, як застосовувалося знаково-контекстне навчання під час вивчення навчальної дисципліни «Основи педагогічної майстерності». У процесі викладання доводимо, що педагогічна діяльність потребує дотримання такого принципу як міжнаціональна толерантність у взаєминах з дітьми, батьками, колегами. Крізь призму цієї норми розглядаємо такі риси особистості як тактовність, делікатність, доброзичливість, відкритість тощо. З метою вироблення етичних вчинків ми запропонували студентам виконати завдання такого змісту: згадайте й опишіть ситуації, у яких ви схвалюєте або засуджуєте дії вчителя. Обґрунтуйте, які риси характеру допомогли йому конструктивно підійти до розв'язання ситуації, які заважали. Як впливає на розв'язання ситуації толерантність. Згадайте випадки із власного життя, коли знання про міжнаціональну толерантність були недостатніми, щоб вчинити правильно. Проведіть спостереження за поведінкою вчителя під час уроку, зафіксуйте, у яких ситуаціях учитель поведив себе толерантно, нетолерантно. Які характеристики толерантних вчинків учителя. Дайте самооцінку власним вчинкам, які характеризують вас як толерантну особистість, інтолерантну. Виявіть причини та шляхи самовиховання для набуття цієї професійної риси. Після проведеної роботи зі студентами проводимо тренінг «Навчаємось бути толерантними». Алгоритм дій під час тренінгу:

1. Вступне слово ведучого: обговорення вислову Г. Сковороди «Любов виникає з любові: коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю». Робимо узагальнення про те, що у світі розмаїття поглядів не повинно зводитись до одноманітності або бути на чиюсь користь. Учасники визначають причини посилення уваги держави, суспільства до проблем толерантності.

2. Налаштування на роботу в групі. Вправа «Намалюй символ і прокоментуй свій малюнок». Учасники пояснюють зміст малюнка і визначають асоціації, пов'язані з ним.

3. Робота в групі: Толерантність – потреба сьогодення (робота в групах)
 Ознайомлення з китайською притчею про добру сім'ю, у якій більше 100 осіб жили разом мирно і дружно, без сварок і суперечок. Правитель країни позаздрив такій злагоді і спеціально приїхав дізнатись, у чому ж тут секрет. Старійшина всього роду довго щось писав на папері, а потім віддав його правителю. На аркуші було лише три слова: любов, терпіння, прощення. «І це все?», – здивувався правитель. «Так, – відповів старійшина, – але сто разів любов, сто разів терпіння, сто разів прощення».

Студенти, працюючи в групах, визначають і презентують поняття міжнаціональну толерантність. Серед характеристик виділяють такі особливості: співробітництво, готовність миритися з чужою думкою, повага до людської гідності, прийняття розуміння іншого, здатність поставити себе на місце іншого, повага права бути іншим, визнання рівності інших, терпимість до чужих думок, вірувань і поведінки, відмова від домінування шкоди й насильства.

4. Розповідь притчі « Про блакитного коня». Студенти складають притчі про міжнаціональну толерантність і презентують їх.

5. Вправа: «Діагностика рис толерантної особистості»

Підготовка: бланк опитувальника з колонкою В на великому листі прикріплюємо на дошку. Учасники отримують бланки опитувальника. Ведучий пояснює, що 15 характеристик, перерахованих в опитувальнику, властиві толерантній особистості.

Інструкція. Спочатку в колонці (А) поставте: «+» напроти тих трьох рис, які, на Вашу думку, у Вас найбільше виражені; «О» – напроти тих трьох рис, які у Вас найменше виражені. Потім в колонці (В) поставте: «+» напроти тих трьох рис, які, на Ваш погляд, найбільш характерні для толерантної особистості. Цей бланк лишиться у Вас і про результати ніхто не дізнається, відповідайте чесно. На заповнення опитувальника даємо 3–5 хвилин.

Потім ведучий заповнює підготовлений бланк опитувальника, який прикріплений на дошці. Для цього він просить підняти руки тих, хто відзначив у колонці (В) першу якість. Число опитаних підраховуємо і записуємо в колонку бланка. Таким же чином підраховуємо число відповідей по кожній якості. Ті три

якості, які набрали найбільшу кількість балів, і є основою толерантної особистості (на думку опитаної групи).

Учасники мають можливість: порівняти уявлення про толерантну особистість кожного з членів групи із загальногруповим уявленням; порівняти уявлення про себе («+» в колонці А) з портретом толерантної особистості, який створила група.

6. Інформаційний випуск «Джерела толерантності»

Дослідники проблеми толерантності одностайні в думці, що доросла (зріла) толерантність закладається в дитинстві. Ну а що далі? Як виховати, виплекати в собі толерантність – повага до іншого, терпимість до того, хто інакше думає, мислить, діє? Як удосконалити толерантність в собі, у своєму оточенні?

Отже, чи толерантні Ви? Перевірте себе, чи вмієте Ви бути толерантним, відповівши на такі запитання.

7. Вправа : «Оцінка й самооцінка: чи толерантні ви до оточення?» (тест).

Ось яку «дієту» для тих, хто хоче стати толерантним, розробили психологи:

- понеділок: розмовляючи з людьми, дивитись їм в очі, привітатися з усіма;
- вівторок: намагатися не нав'язувати нікому свою волю;
- середа:зробити для когось добру справу так, щоб він не здогадувався, що добро йде від вас;
- четвер:не виявляти до іншого такого ставлення, яке ви не хочете відчутти до себе;
- п'ятниця: намагатися добре виглядати, говорити з усіма тихим голосом;
- субота:записати 5 позитивних якостей, що характеризують вас і вашого друга;
- неділя: знайдіть 3 приводи, щоб сказати «спасибі» вашим близьким.

Завжди є привід комусь сказати «спасибі». Завжди є поруч хтось, хто потребує співчуття. «Співчуття править світом» учить давньоіндійське прислів'я. «Чим достойніша людина, тим більшої кількості істот вона співчуває»,—стверджував великий філософ Ф.Бекон.

I, насамкінець, щоб поставити емоційну крапку на завершальному етапі тренінгу, щоб Ви залишили наш тренінг у доброму настрої.

8. Вправа «Коло компліментів».

Учасники передають один одному м'яку іграшку, говорять один одному компліменти, побажання чи слова подяки [181].

Технологія навчання сприяє створенню контексту педагогічної діяльності, у якій здійснюється перехід від інформації до появи думок, а від думок до дії. Залучення студентів до різних видів діяльності стало основою для формування професійної позиції.

Отже, навчання, у якому за допомогою всієї системи дидактичних форм, методів і засобів моделюють предметний і соціальний зміст майбутньої професійної діяльності фахівця, а засвоєння ним абстрактних знань як знакових систем накладено на канву цієї діяльності, забезпечить єдність теоретичної, практичної, методичної підготовки майбутніх учителів.

2.2. Урахування особливостей особистісно-зорієнтованого навчання у підготовці майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів загальноосвітніх навчальних закладів

Оскільки ефективне формування толерантності школяра можемо здійснювати за умови перебудови педагогічного керівництва навчальним процесом та перетворення всіх його етапів, то й підготовку майбутнього вчителя потрібно здійснювати в цьому напрямку. Перш за все, це орієнтація на цінності толерантної культури в побудові навчального процесу. Здатність майбутнього педагога визначати різноманітні перспективи, які б спрямовували учня на становлення індивідуальної картини світу, підготовку до розв'язання життєвих проблем; уміння будувати навчальний процес на засадах варіативності, гнучкості, динамічності; наповнювати зміст навчання ідеями толерантності та використовувати методи навчання, які б сприяли включенню механізмів саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовираження, самореалізації особистості відповідно

до толерантних установок [39]. Цього можна досягти, застосовуючи особистісно-зорієнтований підхід до навчання. Особливий інтерес з погляду досліджуваної проблеми, викликають праці О. Бондаревської, у яких особистісно-зорієнтоване навчання трактують у культурологічному аспекті, а сам процес навчання спрямований не тільки на передачу знань, а й на формування свідомості та цінностей учнів.

Під час аналізу теоретичних засад особистісно-зорієнтованого навчання (І.Бех, О. Бондаревська, І. Підласий, С. Подмазін) та дослідження проблем толерантності можна простежити, що принципи особистісно-зорієнтованого навчання стають основою виховання толерантної особистості.

Принцип гуманізації навчання, який полягає в ствердженні та усвідомленні самоцінності, неповторності кожної особистості, визнання унікальності шляхів її розвитку як індивіда з неповторним суб'єктним досвідом, сукупністю психічних культурологічних рис несе у своєму змісті й повагу до чеснот, які відрізняють одну людину від іншої, підтримуючи і схвалюючи багатство індивідуальних варіацій єдиного людського роду.

У рамках гуманізації навчання розгляд особистості як істоти біологічної, соціальної, екзистенційної дає змогу визначити свободоздатність як характеристику сучасної людини. Ці міркування орієнтують вчителя на те, щоб допомогти дитині як суб'єкту вільної свідомості (самосвідомості), вільної діяльності (самодіяльності), вільного вибору (самовизначення). Толерантність як норма гуманізму виступає регулятором стосунків у різних культурах, забезпечує прийняття інших логік, поглядів, переконань, політичних орієнтацій, традицій, моральних звичок, зберігає різноманітність, право на несхожість, знаковість. Це головна умова плідного співробітництва між людьми і політичними системами, плюралізму думок, поважного ставлення до інших позицій. Гуманізація навчання забезпечує формування рис толерантної особистості, яка прагне досягти взаєморозуміння і узгодження різнорідних інтересів і поглядів без застосування тиску, завдяки переконанню і роз'ясненню, оцінюванню та порівнянню дій, подій. Тому, розкриваючи сутність принципу гуманізації в особистісно-зорієнтованому підході

до навчання, ми простежуємо його взаємозв'язок з проблемою виховання толерантності.

Принцип індивідуалізації – підтримка та розвиток природних нахилів особистості, її індивідуальних особливостей; допомога в становленні суб'єктності, соціальної, культурної ідентифікації, творчої самореалізації особистості забезпечує виховання її толерантності. Виховання толерантності передбачає осмислення індивідуальної неповторності, особистої свободи і відповідальності. Лише за умови усвідомлення особистістю своєї індивідуальності вона може сприйняти унікальність, неповторність іншого. Як стверджував С. Франкл, зустріч Я з іншим Я проходить лише в діалозі розуміння, в акті одкровення. Зрозуміти іншого можна тільки змінюючи та відкриваючи самого себе для розуміння впливу іншого.

Принцип суб'єктності навчання, який вимагає врахування самотності, самоцінності, суб'єктного досвіду і власного життя, як особливе поєднання знань почуттів, установок, особистісних смислів, що стають надбанням кожної конкретної особистості, визначають унікальний спосіб її життєдіяльності. Як зазначав С. Рубінштейн, будь-яка спроба вчителя «внести» в дитину пізнання і моральні норми, минаючи власну діяльність дитини з оволодіння цими нормами, підриває самі основи здорового розумового і морального розвитку дитини, виховання її властивостей і якостей.

У процесі формування міжнаціональної толерантності цей принцип є визначальним, оскільки міжнаціональна толерантність як моральна норма, дієвий регулятор поведінки сформується лише за умови, якщо вона набула для вихованця особистісного смислу, суб'єктивної цінності. Окрім того, щоб навчитись конструктивно розв'язувати конфлікти, необхідно зрозуміти та осмислити цінність такого стилю поведінки.

Принцип діалогічної взаємодії в процесі навчання, співробітництва, співтворчості викладача та студента нерозривно пов'язаний з принципом толерантності і є не лише засобом навчання, але і його метою.

Міжнаціональної толерантність, у такому разі, виступає як невід'ємний елемент сучасного розуміння свободи, що є вищою людською цінністю.

У напрямку формування толерантності діалогізація спілкування та стосунків стимулює розвиток взаємин викладача та студента як рівноправних партнерів. У рівноправному спілкуванні учасники спілкування вчаться розуміти цінність думок співрозмовника, поважати власну гідність та гідність іншого. Саме в діалозі народжується різноманітність суджень та формується їхнє позитивне сприйняття та розуміння.

Діалог має на меті роз'яснення цілей будь-якої форми освіти і є тим освітнім інструментом, який спрямований на забезпечення миру міжнаціонального, міжетнічного, міжконфесійного: діалог для розкриття сутності інших людей, їхніх горизонтів, цінностей, вірувань, спрямований на краще пізнання самого себе через порівняння та взаємодію з іншими; набуття навичок емпатії та співпраці з представниками різних культур, конфесій. Інша ціль діалогу – розвиток ідентичності через, поза і над усім, що розділяє нації, релігії: така ідентичність не заперечує відмінностей, а наголошує на тому, що нас може об'єднати. У таких випадках ми говоримо про форму міжнаціонального, міжконфесійного діалогу, який виходить за рамки простого співіснування, не заохочує конфлікти, антагонізм, а сприяє розвитку громадянського суспільства. Цього можна досягти шляхом співробітництва з іншими учасниками процесу навчання.

Використовуючи такий напрям виховання міжнаціональної толерантності як взаємозв'язок (основу спільних дій), учасники навчального процесу, спільно вирішуючи ту чи іншу проблему, навчаються бачити переваги при вирішенні спільних проблем через співробітництво. Саме у взаємозв'язку формується повага до іншого, прагнення зрозуміти, про що говорять інші, відстоювати власну думку з почуттям такту, визнавати та враховувати погляди та інтереси співрозмовника. Усе це сприятиме тому, що взаємодія на таких засадах допомагатиме формуванню конструктивної поведінки під час цієї взаємодії.

Принцип рефлексивності, тобто постійного осмислення студентом власної навчальної діяльності, привчання його до систематичної рефлексії власного, щойно здобутого, досвіду забезпечує осмисленість знань. Особливо важливими для формування толерантності є переоцінка майбутнім учителем розуміння його

власного світогляду, висловлення критичних зауважень до матеріалу, який вони вивчають, розвиток критичного підходу до процесу інтерпретації подій, явищ, процесів. Під час роботи з різноманітністю в міжкультурній освіті рефлексію варто впроваджувати як процес, який допомагає суб'єкту навчання зайняти позицію вдумливо, незалежно і відповідально, у світлі їхніх власних цінностей та різноманітності цінностей. Студенти не лише усвідомлюють існування різноманітностей, у них розвивається здатність до їх визнання, ставлення до них з повагою. Окрім того, внаслідок рефлексії підвищується якість аргументації, генеруються нові ідеї та нові розв'язання конфліктів цінностей. Це дає можливість висловитися, вислухати думки іншого та проаналізувати різні погляди на істину [148]. Саме такий підхід до навчання примирює різноманітність і відмінності. Звідси випливає, що рефлексивність як одне з положень особистісно-зорієнтованого навчання стає підґрунтям для розвитку міжнаціональної толерантності особистості.

Принцип емоційності як один з пріоритетних дидактичних принципів особистісно-орієнтованого навчання забезпечує освоєння змісту навчального предмета через переживання, проживання. У процесі навчання реалізуються суб'єкт-суб'єктні стосунки між викладачем і студентом і формується здатність стати на позицію іншого. Емоційність дає змогу забезпечити розвиток особистості на основі єдності його душі, серця й розуму, тобто спонукає майбутнього вчителя щиро сприйняти науку як найбільш потрібну. Це провідний компонент процесу співпереживання, розвинена форма якого має два пізнавальні компоненти: вміння вирізнити й назвати емоції, які переживають інші люди, і прийняти чужу позицію [18, с.172].

Емоційність у міжнаціональній толерантності забезпечує можливість подолати розрив у людських стосунках, нетерпиме налаштування один проти одного, компенсувати протиріччя між співбесідниками в когнітивних або поведінкових площинах, перешкоджаючи переростанню їх в особистісне протистояння. Для майбутнього вчителя важливим є вміння регулювати власний емоційний стан, долати емоційну напругу, виявляти терпимість до переживань, тривоги. Дуже важливо для майбутнього фахівця виявляти здатність толерантно ставитись до

проявів емоцій інших. Реалізація принципу емоційності дасть змогу усвідомити, як власні емоційні процеси, так і переживання інших людей, не виявляючи при цьому ворожості, агресивності, роздратування.

Розробляючи технологію і методику занять із урахуванням особливостей особистісно-зорієнтованого навчання в підготовці майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів загальноосвітніх навчальних закладів, ми формулювали певне коло завдань, які були спрямовані на розвиток індивідуальних пізнавальних здібностей окремого студента з подальшою реалізацією їх у професійній діяльності; максимальне створення умов для вияву актуалізації використання власного досвіду студента; сприяння для самовизначення, самореалізації під час занять. Реалізація цих завдань має здійснюватися на теренах гуманної педагогіки, де б відбувався процес засвоєння істинно людського – людяності, миролюбності, порядності, міжнаціональної толерантності. Визначальним у підготовці майбутнього вчителя є те, що вона здійснювалась на рівні сучасних досягнень вітчизняної та світової культури, а викладач допомагав студентам осягнути засвоєння досвіду формування міжнаціональної толерантності особистості з позицій ціннісного ставлення до неї. Основними установками при цьому є віра у власні можливості студента, і в успіх його результатів. Важливим є те, що студенту під час організації такого навчання надають право на свободу вибору та волевиявлення і, водночас, культивують стосунки «людина – інша людина». У забезпеченні толерантних взаємин важливу роль відіграє набуття творчого досвіду. Адже кожна ситуація, яка виникає з питань міжнаціональних стосунків у колективі, вимагає творчого підходу до її розв'язання. А тому під час занять цінується новизна, інтелектуальна оригінальність, бачення суб'єкта під іншим кутом зору, шляхи його нового застосування, швидкість подання ідей у непередбачуваних ситуаціях. Під час вивчення циклу педагогічних дисциплін застосовували методи, які сприяли відтворенню життя полікультурного світу в різноманітних проявах. Обговорення проблематики міжнаціональних стосунків на заняттях проводили у формі роздумів, відкриттів, самостійних дій, рефлексії тощо.

Психологічний стан студентів під час занять формували шляхом використання мультимедійних засобів навчання. Перегляди вдало підібраних відеосюжетів створювали образно-уявний фундамент для роздумів, спілкування взаємодії. Під час проведення занять обговорювали проблеми міжнаціонального змісту з їхніми суперечностями, гостротою і невирішеністю, і це надавало їм характеру новизни, незвичайності, оригінальності.

Під час реалізації технології особистісно зорієнтованого навчання ми застосовували діалогічний метод. Його використання сприяло розвитку різноманітності суджень студентів та прийняття їх іншими. Успіх забезпечили ігрові, тренінгові форми занять, заняття з допомогою комп'ютерних програм.

Реалізацію особливостей особистісно-зорієнтованого навчання забезпечували під час проектної роботи. Таким був, наприклад, проект «Порозуміння між культурами», реалізований під час вивчення теми «Форми і методи виховної позаурочної роботи класного керівника» (навчальна дисципліна методика виховної роботи). Завдання проекту: дізнатися про особливості існування та розвитку різних світових культур, особливості їх спілкування, схожість та відмінність. Програма проекту передбачала такі змістові блоки: 1. Спільні цінності; 2. Порозуміння між культурами; 3. Діалог – шлях до порозуміння. Під час виконання завдань проекту студенти дізнавалися про основні етапи розвитку європейської, східної, середземноморської, латиноамериканської культур. На наступному етапі роботи студентам повідомляли про існування спільних базових цінностей та пропонували вести пошуки порозуміння між різними культурами. На третьому етапі «Діалог шлях до порозуміння» майбутні фахівці досліджували засади діалогу: визнання різноманітності при зіткненні з різними поглядами; відкритість до відмінностей і можливість змінюватися завдяки зустрічам; знайомство із формами та структурами словесного обміну.

Організація навчання у такий спосіб забезпечить усвідомлення майбутнім фахівцем особистісної значущості; дасть змогу визначити цілі навчання; залучатиме студента до активної діяльності; викличе інтерес до розв'язання проблем міжнаціональних стосунків, прагнення вчитися. Надання студенту права вибору у

варіантах завдань, способах їх виконання, форм звіту про їхнє виконання сприятиме усвідомленню відповідальності за свій вибір. На таких заняттях оцінюють механізм творчості студента, завдяки якому досягається високий рівень засвоєння змісту освіти.

Висвітлення взаємозв'язку проблеми міжнаціональної толерантності та особистісно-зорієнтованого навчання можна значно розширити, спираючись на такі положення, як гуманітаризація навчання, його розвивальний характер, релевантність (відповідність) тощо.

Так, під час вивчення навчальної дисципліни «Методика виховної роботи», темою заняття якого є «Форми і методи позаурочної виховної роботи класного керівника» (інститут іноземних мов), студенти організували виховний захід «Театр-квест». З метою участі кожного у заході група була поділена на підгрупи. На основі колективного планування справи організатори розробили програму: 1. Зібрати інформацію про історію театрів різних країн світу. 2. Дізнатись про репертуар театру відповідно до його жанру. 3. Презентувати театр. 4. Підготувати та представити фрагменти спектаклів. Зокрема, студенти представили театри України (драми), Австрії (опери), Японії (кабукі), (тіней).

Завдяки організації та проведенню занять на основі діалогу культур створюються умови для живого спілкування студентів зі зразками світових театральних шедеврів, де засвоюються загальнолюдські цінності мовою мистецтва.

Урахування особливостей особистісно-зорієнтованого навчання у підготовці вчителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів є підґрунтям для створення безпечного середовища в колективі, що дасть можливість захистити кожного його представника від насилля, агресії, позбутись невпевненості, страху; освоїти способи саморегуляції та реагування на нетерпимість; розвивати емоційну стійкість у складних життєвих ситуаціях; прищеплювати ідеї альтруїзму та поваги до інших, солідарності, що базуються на усвідомленні та прийнятті особистої самотності та визнання різноманітності навколишнього світу; удосконалювати вміння взаємодії з людьми на підставі поваги людської гідності та прийняття іншої

особистості, незалежно від її соціального статусу, національності, раси, культури, релігії; формувати навички конструктивного, безконфліктного спілкування.

Дослідження багатьох учених світової спільноти та вітчизняної науки підтверджують те, що основними принципами міжкультурної освіти є сприяння відкритості для інших, повага до відмінностей, взаєморозуміння, активна толерантність, визнання наявних культур, надання рівних можливостей та боротьба з дискримінацією [148]. Закономірним є те, що жити з іншими – це проблема. Тому в суспільстві спостерігаємо тенденцію до того, що люди не готові шанувати розмаїття культур, тобто жити разом з іншими. Часто помічаємо шанобливе ставлення до членів родини, близьких, проте не до інших. І, як наслідок, співробітництво і суперництво – дві сторони колективного життя в соціальних групах. А тому, як стверджують учені-конфліктологи, для оптимального діалогу між людьми необхідно створювати простір й атмосферу безпеки. На необхідності дотримання принципу безпечного середовища зосереджують свою увагу учені-психологи А. Маслоу, К. Роджерс, педагоги – І. Баєва, М. Гриньова, О. Козинець, Г. Солдатова. Вони наголошують на конструктивному підході щодо розв'язання проблеми відмінностей.

Організація безпечного середовища має на меті створити атмосферу, у якій відсутні образи щодо інших. Створити безпечне середовище в колективі – це означає надати можливість кожному, незалежно від етнічного, походження, виражати власні думки, брати участь у діалозі на рівних, сприяти розвитку самовираження, навчитись співпрацювати на рівних з представниками різних культур, збагачуючи себе і не відчуваючи загрози з боку інших. Безпечне середовище в студентському колективі може сприяти: формуванню доброзичливих стосунків під час розгляду різних поглядів; створенню комфортної атмосфери, позбавленої небезпеки, страху, напруги; вільному обміну думками, ідеями, поглядами; навчанню, орієнтованому на діалог, основними принципами якого є повага, ввічливість, турбота, рівна участь кожного тощо; формуванню стосунків, які були б позбавлені ненависті та насильства.

Отже, особистісно-зорієнтоване навчання особистості певним чином впливає на цінності толерантної культури кожного члена суспільства, у якості яких виступають не знання, а смисли толерантності, толерантні стани, не вміння і навички, а індивідуальні особливості, самостійна навчальна діяльність та життєвий досвід, спрямовані на толерантне засвоєння світу, не педагогічна вимога, а педагогічна підтримка і турбота, співробітництво і діалог, не кількість засвоєної інформації, а цілісний розвиток та особистісне зростання майбутнього педагога. Ми можемо стверджувати не лише про зв'язок між проблемою толерантності та особистісно-зорієнтованим навчанням, а й про його вплив на кінцевий результат – створення смислу міжнаціональної толерантності, толерантного діалогу та міжнаціональної толерантної взаємодії.

2.3. Активізація пізнавальної діяльності студентів шляхом створення ситуацій полікультурного змісту

У підготовці майбутнього учителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів важливим є відповідність специфіки професійної діяльності вимогам, які стоять перед особистістю сучасного фахівця. Це здійснюється у процесі навчально-пізнавальної діяльності студента, яка забезпечує засвоєння способів та досвіду професійного розв'язання практичних завдань, оволодіння професійним мисленням та творчістю, тобто вона є професійно спрямованою, або, іншими словами, навчально-професійною діяльністю. Важливим є те, що таку діяльність необхідно активізувати, тобто стимулювати психологічні механізми особистості студента, які б сприяли більш ефективному засвоєнню знань, умінь, професійного досвіду. Як зазначає Т. Богдарєва, головна мета активізації – формування активності студентів, підвищення якості навчального процесу, який спрямований на засвоєння емоційно-ціннісного досвіду, забезпечення адаптації особистості до соціального оточення, а також сприяння самореалізації та розкриттю професійного потенціалу особистості .

Одним із шляхів активізації навчально-пізнавальної діяльності, спрямованої на підготовку вчителя до формування міжнаціональної толерантності, є створення та розв'язання педагогічних ситуацій полікультурного змісту.

Моделювання педагогічних ситуацій – це процес утворення ситуацій-моделей, які імітують стан і динаміку навчально-виховного процесу. Визначено провідні методи моделювання педагогічних ситуацій, зокрема методи теоретичного (аналізу й проектування), й практичного їх відтворення (імітаційно-дидактичного моделювання). Найбільш доцільними формами моделювання педагогічних ситуацій є індивідуальні та групові, які обирають з урахуванням можливостей, рівня пізнавального й професійного інтересу майбутніх учителів.

Включення студентів до аналізу педагогічних ситуацій реального життя найбільш оптимально забезпечить формування полікультурної компетентності – інформаційної, комунікативної, мовної, культурної, методичної тощо. Під час розгляду ситуацій полікультурного змісту відбувається трансформація знань у практичні дії, формуються ціннісні орієнтації, студент усвідомлює важливість формування міжнаціональної толерантності, засвоює моделі професійних дій, що збагатять його практичний досвід, який він може використати в розв'язанні означених проблем.

Як природний розвиток людини не може бути успішним поза діяльністю без фізичних та духовних випробувань, так і професійний – без досвіду щодо того, як орієнтуватися в несподіваних обставинах і приймати оптимальні рішення не потім, а миттєво, цієї ж хвилини.

Розв'язуючи педагогічні ситуації, майбутній фахівець розвиває професійне мислення, аналітичні та комунікативні здібності, формує кмітливість, опановує досвід пошукової та творчої діяльності, засвоює різноманітні способи педагогічного впливу, набуває умінь відстоювати, обґрунтовувати власну думку, ставати на бік вихованця й розуміти його позицію. Усе це можливо, якщо створювати ситуації, які б включали студента в реальне поле проблем професійної діяльності вчителя.

Про необхідність створення проблемно-пошукових ситуацій у процесі виховання пише М. Яновська. Вона вважає, що проблемно-пошуковий стимул

припускає педагогічне моделювання емоційно-значущих для людей словесних й ігрових завдань, обґрунтованих на активному пошуку правильних моральних рішень у ситуації зацікавленого спілкування.

Автор класифікує форми створення проблемно-пошукових ситуацій і виділяє з них такі:

- аналіз проблемних питань, їх обговорення.
- аналіз моральних конфліктних ситуацій.
- створення уявлених ситуацій морального вибору, близьких життєвому досвіду особи.
- аналіз думок однолітків, суперечливих висловлювань.
- розбір етичного змісту прислів'їв, приказок, афоризмів.
- етичні дилеми [215, с.36].

Українська дослідниця О. Грива вважає, що навчання міжнаціональної толерантності містить у собі серію вправ, ігрових методик та психолого-педагогічних тренінгів.

Створення ситуацій полікультурного змісту передбачає спрямування їх у професійне русло. Щоб розв'язати їх, необхідно застосувати оптимальні методи виховного впливу, які відкорегують думки, почуття дитини і перебудують його поведінку. При цьому відбувається блокування її негативних проявів, зміна ставлень, установок, мотивів на спонукання до позитивних дій. Тобто студент, як майбутній педагог, формує установку на вибір та застосування такого методу впливу, який би викликав післядію та забезпечив позитивні зміни в структурі особистості. Під час розв'язання ситуацій студенти акцентують увагу на тому, що успіх залежить від особистості вчителя, його стосунків з учнем, особливостей вихованців, намірів та мотивів вчинку, форми виховного впливу. Як стверджував В. Сухомлинський, педагогічна ефективність виховного впливу тим вища, чим менше учень відчуває в ньому задум педагога.

Педагогічні ситуації сприяють розвитку педагогічного мислення, крім того містять величезний виховний потенціал. Серед педагогічних ситуацій є нестандартні, які потребують творчого підходу до їх розв'язання. Саме вони

активізують інтелектуальні здібності педагога, стають умовою їх подальшого професійного розвитку.

У сучасній педагогічній науці (В. Каплінський) обґрунтовується технологія задіяння базових педагогічних знань, які виступають інструментом педагогічно грамотного розв'язання педагогічних ситуацій. «Включення» в роботу теоретичних положень – принципів виховання, які набувають цінності та реалізують свої функції.

У принципах виховання закладено гуманістичний зміст. І для того, щоб їх дотримуватися в педагогічній діяльності, учителю необхідно бути гуманістом за своєю суттю – людяним, толерантним, миролюбним. А тому, розв'язуючи ситуації, студент обов'язково має опиратися на них: принцип безумовного позитивного ставлення до учня; принцип опори на позитивне у дитини; поєднання поваги з вимогливістю до вихованців; поєднання педагогічного керівництва з розвитком ініціативи і самодіяльності вихованців, прихованість виховних впливів; систематичність і наступність виховання; єдність та послідовність виховних впливів; емоційність виховання; врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів.

Аналізуючи ситуації зі студентами, ми дотримувались такого алгоритму дій:

1. Відтворення в пам'яті перерахованих принципів виховання;
2. Аналізуючи ситуацію (передумови, її причини, учасників ситуації), ми «приміряємо» принципи виховання, на які будемо опиратися, розв'язуючи її.
3. Відбір та використання методів виховання (вплив на свідомість, підсвідомість, організацію поведінки, оцінювання і корекції поведінки) та прийомів педагогічного впливу (гальмівні, спонукальні).
4. Недоцільність прийомів впливу в розв'язанні ситуації.
5. Рефлексія.

Наводимо приклади ситуацій, розв'язуючи які, студенти зосередять свою увагу на необхідності здійснювати підготовку до означеного напрямку виховання.

Ситуація 1.

У 7 класі хлопці вороже налаштовані на хлопчика з Афганістану, виявляють агресію, ображають. Як зреагувати на цю ситуацію класному керівнику?

Ситуація 2.

У класі біженець з-за кордону. Учитель робить йому зауваження. Хлопчик агресивно відповідає своєю мовою. Подальші дії вчителя.

Ситуація 3.

У 8 класі навчаються представники 7 національностей, зокрема, азербайджанці та вірмени. Між ними виник конфлікт. Про це діти повідомили батькам. У школі розгорівся конфлікт сімей вірменів й азербайджанців.

Розробити шляхи подолання конфлікту та подальших дій щодо створення толерантного середовища в класі.

Наприклад, кілька юнаків проходить по вул. Хрещатик у м. Києві і звертаються до прохожого хлопця англійською мовою. Той їм також відповів англійською, проте вони не зовсім його зрозуміли і звернулись російською з такими словами: «Короче, мы из Великого Новгорода – Великих городов русских». На що хлопець відповів: «А я з Києва – «матери городов русских». Потім хлопці з Росії розповідали, що із засобів масової інформації вони дізнались, що в Україні забороняють розмовляти російською, а розмовляють лише англійською й українською (хохлянською).

Завдання студентам:

Проаналізуйте ситуацію і дайте відповіді на запитання:

- поясніть, чим керувалися хлопці з Росії, надаючи таку інформацію?
- які засоби, методи використані для подачі інформації?
- змоделюйте діалог подальшої розмови.

У підготовці майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності важливим є те, що цей процес має ґрунтуватися на гуманістичних позиціях. Адже зовсім не дивним є те, що люди понад двадцять століть прагнуть знайти людину в людині.

В умовах навислої небезпеки людству – загрози знищення, ми все частіше звертаємось до моралі, вбачаючи в цьому єдиний шлях виживання людства. Тому проблема формування міжнаціональної толерантності тісно співвідноситься із розв'язанням моральних проблем. Розв'язуючи ситуації полікультурного змісту, ми

націлюємо майбутніх фахівців на врахування моральних засад, на які будуть опиратися при визначенні шляхів подолання проблеми.

Наприклад, під час проведення виховної години на тему «Моральні цінності в твоєму житті» класний керівник розповідала про чесність, порядність, миролюбність, толерантність. Раптом піднімається з-за парти старшокласник і з колючим поглядом кидає репліку: «Що ви нам казочки розповідаєте? Зараз у цьому світі все купляється. Це ми спостерігаємо у представників інших національностей, які проживають в Україні». Завдання студентам: Якою має бути митева реакція вчителя? Один зі шляхів розв'язання ситуації може бути таким: «А як ти зреагуєш на таку ситуацію? Мій син – лікар, працює на швидкій допомозі і сьогодні не повернувся із нічної зміни, оскільки боровся за життя молодого чоловіка – вірменина. Він попав в аварію. Документів при ньому не було, грошей також. А лікар рятував йому життя. Отже, не все продається і купляється. В усьому світі і в усі віки панують два полюси – добро і зло. І вибір кожної людини, як вчинити. Це залежить від цінностей, якими керується людина у своїх вчинках, наскільки вони є усвідомленими».

Базою для реалізації ситуативного підходу є ігрова стихія, а центральною фігурою цих ігрових ситуацій є виконавець, тобто майбутній учитель, який, у ході реалізації навчальних дій, повинен використовувати всі свої розумові та психофізичні ресурси: мислення, пам'ять, увагу, уяву, емоції, волю (важливий фактор ситуації), голос, міміку, жести, паузи. І при цьому студент – виконавець ролі – вчиться діяти. Такий підхід до навчання добре узгоджується і з завданнями подолання психологічних труднощів, перш за все сором'язливості, невпевненості, страху, ніяковості, м'язового напруження, які можуть з'являтися в деяких студентів у процесі навчання. Досвід переконує, що така організація методичної підготовки майбутніх учителів сприяє набуттю досвіду професійного спілкування; активне введення всіх студентів у комунікативну діяльність. Форми розв'язання ситуативних завдань здійснюють і колективно, й індивідуально. Особливо цінним стає застосування ситуативного навчання під час вивчення тих тем методики виховної роботи, які потребують порівняльного аналізу, і де бракує однозначного вибору

методів, прийомів та засобів навчання, а існують лише пропозиції та думки, і відповідно, прийняття рішення. Для того, щоб вдало реалізовувати ситуаційний підхід, викладач у своїй роботі повинен: оволодіти засобами організації й управління навчальними ситуаціями, методами планування, стимулювання контролю та оцінки, прийомами системного аналізу; уміти проводити порівняльний аналіз методів, прийомів та засобів навчання, які будуть пропонувати студентам і які є найбільш ефективними для кожної конкретної ситуації; уміти вибирати найбільш значеннєві та оптимальні тактики і стратегії навчання для кожної конкретної ситуації. Складність упровадження ситуативного підходу в навчальний процес полягає в тому, що необхідно до кожного навчального етапу добирати окремі ситуації. Особливості проведення аналізу навчальних ситуацій виявляються в порядку аналізу навчальних ситуацій. Факт: Який саме проблемний етап навчання моделюють? Хто є учасниками? Що відомо про ситуацію? Проблема: Яке питання необхідно з'ясувати під час розв'язування ситуації? Які правила, вимоги і норми регулюють ситуацію? Аргумент: Які аргументи можуть бути наведені? Розв'язання: Яким буде розв'язання ситуації? Чому саме таким? Якими можуть бути наслідки такого розв'язання? Реалізація ситуативного підходу опирається на ситуативні вправи – це реальні ситуації, що представлені студентам для аналізу. Основні форми реалізації ситуативних вправ: ситуації-ілюстрації, ситуації-оцінки, ситуації-вправляння, ситуації-проблеми, рольові ситуаційні ігри. За допомогою цих методів можна проводити аналіз реальних ситуацій, визначати в них ключові проблемні питання, формулювати ідеї щодо можливого розв'язання. У межах ситуативного підходу використовують метод ситуативного аналізу, суть якого полягає в розв'язанні різних завдань відповідно з певними принципами і в певній послідовності. Існують ще деякі важливі методи навчання, але перевагу надають методам стимуляції і мотивації навчально-виховного процесу. Специфічними рисами цих методів є: опис конкретної проблемної ситуації; альтернативність розв'язання проблемної ситуації; єдина мета і спільна робота в ході розв'язання; можливість групового оцінювання; попередня готовність студентів до такого типу діяльності; внутрішній настрій усіх, хто бере участь у навчанні. Успішна реалізація

зазначених методів можлива лише за умови виконання фундаментальних завдань: формувати свідоме, відповідальне ставлення до майбутньої професії; виробляти вміння прогнозувати правильне розв'язання проблемних ситуацій; удосконалювати навички навчальної діяльності, застосовувати практично теоретичний матеріал; контролювати навчальний процес; забезпечувати формування цінностей, життєвих настанов[172].

Як бачимо, не викликає сумнівів те, що вміння і навички, сформовані під час запровадження ситуативного навчання, будуть необхідними в професійній діяльності майбутніх учителів для виховання міжнаціональної толерантності учнів. Ситуативний підхід до їхньої підготовки є комплексним поняттям і для нього характерні особливості, спрямовані на створення сприятливих умов для повноцінного саморозвитку, самоосвіти, самореалізації студентів, передбачає мотиваційний, ціннісний, особистісний, когнітивний компоненти. Під час реалізації зазначеного підходу студент із об'єкта перетворюється на суб'єкт діяльності, стає активним учасником навчально-виховного процесу. Ситуативне навчання покликане виконувати функцію проектування й розвитку активної особистості професіонала.

Отже, у підготовці майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів створення ситуацій полікультурного змісту сприяють активізації пізнавальної діяльності студентів, наближають його до реальних умов виховного процесу, навчають будувати взаємини на основі діалогу, під час якого майбутній фахівець набуває професійного досвіду обміну думками, почуттями, сенсами, у позитивному підході до розв'язання проблеми, варіативності шляхів розв'язання ситуацій з опорою на педагогічні знання.

2.4. Застосування інтерактивних технологій навчання

Одним із шляхів розв'язання проблеми підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності студентів є інтенсивне використання інтерактивних технологій навчання в умовах вищого навчального закладу. Саме вони, ефективніше, ніж інші педагогічні технології, сприяють формуванню знань,

досвіду в процесі обміну інформацією, налагодженні контактів, координації дій учасників, вираженні емпатії, надання впливу, розуміння, сприйняття іншої особистості.

Інтерактивні технології навчання не ізолюють студентів один від одного, а, навпаки, дають можливість реалізувати їхнє природне прагнення до спілкування, взаємодопомоги і співпраці.

Досліджуючи проблематику використання інтерактивних технологій навчання в процесі підготовки вчителя до формування толерантності студентів, ми спиралися на праці сучасних вчених В. Гузєєва, М. Кларіна, А. Пошетун, Л. Піроженко, Г. П'ятакова та ін.

Інтерактивність у навчанні можна пояснити як здатність до взаємодії, навчання у режимі бесіди, діалогу, дії. У дослівному розумінні, інтерактивним можна назвати метод, у якому той, хто навчається, виступає не тільки слухачем, спостерігачем, а й активним учасником того, що відбувається [37, с.134].

Методи інтерактивного навчання можна розділити на групові і фронтальні. Перші передбачають взаємодію учасників малих груп (на практиці від 2 до 6-ти осіб), другі – спільну роботу і взаємонавчання всієї групи.

Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне розв'язання проблеми на основі аналізу обставин і відповідної ситуації. Воно ефективно сприяє формуванню навичок і вмінь, вихованню цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії та є визначальним для формування толерантної особистості.

Продемонструємо, як інтерактивні технології сприяють підготовці майбутнього вчителя до виховання толерантної особистості. Перш за все, у взаємодії, при відповідній організації, забезпечується позитивна взаємозалежність між учасниками групи, коли результативність діяльності групи залежить від продуктивної роботи кожного її члена. Така взаємозалежність виникає, коли, наприклад, кожен учасник одержує оцінку, яку ставлять усій групі. При цьому загальна групова оцінка визначається шляхом додавання індивідуальних оцінок студентів. За таких умов кожному учаснику, як і групі загалом, стає вигідно

працювати спільно і надавати підтримку один одному в навчальному процесі. В. Якунін стверджує, що використання групових показників неминуче ставить членів групи у відносини відповідальної залежності, тобто особистої відповідальності кожного за успіхи групи в цілому [201].

Позитивна взаємозалежність створює таку атмосферу, у якій студенти проявляють турботу і надають допомогу один одному.

Цей підхід забезпечує формування таких соціальних цінностей взаємодії, як повага, самостійність, вимогливість, взаємооцінка .

Варто зазначити, що, діючи спільно, в учасників формується почуття відповідальності кожного за успіхи групи в цілому, турботи про кожного. Створення такої ситуації сприяє формуванню соціальних мотивів навчальної діяльності (почуття обов'язку, відповідальності, бажання спілкуватися). В умовах групової діяльності створюють умови для висунення різних ідей і, за належної її організації, забезпечується позитивне ставлення до різних поглядів учасників. Позитивна взаємозалежність у групі забезпечує спілкування, без якого неможливі взаєморозуміння, прийняття поглядів інших. Саме за такої взаємодії формуються гуманні відносини, вміння відстоювати свою позицію, і, водночас, прислухатися до думки іншого. Студент має можливість звертатися до суперечливих питань. Це є основою для взаємодії та позитивного ставлення до різноманітності.

Групова діяльність стимулює до спільної активної роботи. Тут кожен може реалізувати свої вміння. У такій атмосфері студент здобуває соціальний досвід мирного співіснування різних культур. Позитивна взаємозалежність учить майбутнього вчителя визнавати погляди іншого на життя, право на існування Інших.

Можливі три рівні позитивної взаємозалежності студентів у групі: слабка, середня і сильна [105]. Прикладом слабкої взаємозалежності є спільне виконання учнями лабораторної роботи, коли найбільш підготовлений учасник групи в змозі самостійно виконати всю роботу, відповісти на запитання педагога й одержати високу оцінку без допомоги партнерів по групі. За таких умов у членів групи, як правило, не виникає прагнення до кооперації.

При сильній взаємозалежності групу об'єднує спільна мета і діяльність її учасників. Загальна справа згуртовує, а неможливість виключення з неї кожного учасника спонукає шукати шляхи для спільної роботи.

Негативна взаємозалежність виникає й у тих випадках, коли один з студентів може одержати щось замість іншого. Прикладами таких ситуацій є перевірка знань одного, аохочих відповідати більше, або подано на виставку робіт тільки кращих студентів. У ситуації негативної взаємозалежності, коли відзначають оцінкою тільки одного учасника, який відповів на певне питання, інші ж члени групи мимоволі починають відчувати взаємну конкуренцію.

Було б неправильно вважати, що ситуації конкуренції або відсутності взаємодії треба взагалі виключити з навчального процесу. Такі випадки постійно трапляються в житті, і до них треба вміти пристосовуватися. Конфлікти реальні і неминучі, а здатність перемагати в протиборстві важко переоцінити в сучасному світі. Проблема полягає в тому, що традиційна система навчання занадто часто ставить студентів в умови конкуренції і зрідка готує майбутніх фахівців до колективної роботи в умовах позитивної взаємозалежності. А такі ситуації стають дедалі більш типовими для складного сучасного виробництва й інформаційного суспільства.

Як підтверджують численні експерименти, навчання в умовах кооперації має важливі переваги порівняно з навчанням в умовах конкуренції, наприклад: підвищення рівня осмисленості навчального матеріалу; зростання кількості нестандартних рішень; здатність не відволікатися від виконуваного завдання; позитивне ставлення до навчального матеріалу.

Науковці виділяють різні види взаємозалежності. Так, наприклад, О.Уваров розрізняє рольову взаємозалежність, взаємозалежність за ресурсами, за успіхом, за виконуваним завданням, за груповою символікою, за місцем роботи [184].

Для нашого дослідження цікавим є такий вид взаємозалежності між членами групи як рольова.

Рольова взаємозалежність – розподіл відповідальності між членами групи шляхом закріплення за кожним специфічних обов'язків (ролей). Прийнявши на себе

ту або іншу роль, кожен учасник тим самим показує, якої поведінки можуть від нього очікувати інші і якої реакції, зі свого боку, віночікує з їх боку. На думку О.Уварова [42], в ефективних групах існують два типи ролей:

- академічні, які пов'язані з характером навчального завдання. Вони необхідні для ефективного розподілу роботи між членами групи (наприклад, організатор – збирає цікаві ідеї, секретар – відповідальний за ведення групових записів, художник – відповідальний за оформлення матеріалів спільної роботи тощо);

- соціальні, які допомагають членам групи вибудувати ефективні робочі взаємини один з одним (Стимулятор – стежить за тим, щоб підбадьорювати членів команди, заохочувати їх за внесок у спільну справу, Мудрець – періодично контролює розуміння ситуації членами групи тощо).

Рольова взаємозалежність допомагає акцентувати увагу викладача і членів навчальної групи на академічних і соціальних аспектах своєї роботи.

Для створення позитивних взаємин, які сприятимуть формуванню поваги, підтримки, емпатії можна виділити взаємозалежність за успіхом. Цей вид взаємозалежності виникає в ситуації, коли, у разі успіху групи, кожен учасник одержує єдину на всіх винагороду. Це може бути спільна радість з приводу високої групової оцінки або вдалого виступу одного з членів групи, вручення групі почесної грамоти тощо. Ситуації, в яких кожен член групи відчуває, що його зусилля помічені й оцінені, а особисто він визнаний і поважається своїми товаришами, створюють сприятливі умови для розвитку кооперації в навчанні.

Саме такий підхід може забезпечити атмосферу довіри і прийняття іншого.

Забезпечення індивідуальної відповідальності за результати діяльності групи. Для забезпечення активності толерантної особистості важливо створити ситуацію індивідуальної та групової відповідальності. Переваги такої діяльності в тому, що вона дає можливість учасникам усвідомити важливість і необхідність бути членом групи та значущість особистого внеску в її діяльність. Досягнення мети здійснюється за допомогою розподілу завдань між членами групи, що і створює умови для відчуття особистої відповідальності за успіхи групи.

Одна з переваг групової навчальної діяльності полягає в тому, що вона дає змогу студентам підтримувати один одного, працюючи в зоні найближчого розвитку, а не просто виконувати те або інше завдання заради позитивної оцінки. У результаті, навчальна діяльність набуває для студентів особистого смислу. При цьому заохочення викладача стає вторинним. Це не означає, що ми протиставляємо зовнішнє заохочення (оцінку) внутрішній мотивації, яка породжується безпосередньо процесом навчальної діяльності. Якщо зовнішнє заохочення супроводжує внутрішнє і доповнює (а не замінює) його, конфлікт між ними не спостерігається. Більше того, зовнішнє заохочення може підтримувати студентів у ситуації, коли внутрішня мотивація навчальної діяльності не сформована достатньою мірою. Акцентуючи увагу на кооперації в навчанні, необхідно, в міру можливостей, використовувати самооцінку і взаємну оцінку результатів навчальної роботи студентів.

Для стимулювання пізнавальної активності студентів і формування мотивації їхньої навчальної діяльності важливо створити ситуацію індивідуальної відповідальності за результати власної роботи: кожен учасник повинен відповідати за виконання групового завдання.

Як засвідчує педагогічна практика, для підвищення ефективності індивідуальної оцінки навчальної діяльності студентів у складі групи доцільно дотримуватись таких рекомендацій:

- використовувати групи з невеликою кількістю студентів: чим менша група, тим простіше індивідуалізувати оцінку за допомогою виконання індивідуальних контрольних завдань кожним учнем;
- призначати після завершення групової роботи одного випадково вибраного учня для виступу від імені всієї групи;
- спостерігати за навчальною діяльністю групи і фіксувати ступінь участі в роботі кожного з її членів;
- доручати одному з студентів стежити за тим, щоб кожен член групи розумів усі прийняті групою рішення і міг представити результати спільної роботи;

- використовувати прийом «взаємного навчання», спонукати студентів пояснювати вивчений матеріал своїм товаришам.

Індивідуальний характер оцінювання навчальних досягнень членів групи дає змогу підвищити пізнавальну активність кожного з них, посилює відповідальність студентів за результати власної роботи, стимулює формування відносин взаємної вимогливості та взаємодопомоги, позитивно позначається на ставленні до групової навчальної діяльності. Методичними шляхами реалізації цієї умови є: використання письмових індивідуальних контрольних робіт; усне опитування окремих студентів за навчальним матеріалом, який опрацьовували під час групової роботи; виділення в структурі загальногрупового завдання індивідуальних підзавдань; уведення правила, згідно з яким група не повинна переходити до наступного навчального завдання, поки кожен її член не впорається з попереднім.

Так формується прагнення бути відповідальним за всі аспекти діяльності групи, у тому числі за розуміння, прийняття інших поглядів, за врегулювання конфліктів, за мирні стосунки в групі незалежно від поглядів, переконань. Кожен учасник діяльності повинен усвідомити, що відповідальність служить підставою для збереження миру у соціумі.

Однією з важливих умов формування мотивації навчальної діяльності студентів у ході групової роботи є використання інтеграційних структур навчальної взаємодії, які стимулюють кооперацію й активізують комунікаційні процеси між членами групи. Під «структурою взаємодії» ми маємо на увазі повторювану послідовність дій вчителя та студентів, спрямовану на реалізацію певної дидактичної мети.

Структура взаємодії є узагальненим планом або схемою дій і не залежить від змісту комунікації. При цьому різні структури можуть стимулювати формування якісно відмінних міжособистісних стосунків у групі і, відповідно, різною мірою впливати на мотивацію навчання студентів.

Структури взаємодії, які використовують у груповому навчанні, також можуть суттєво відрізнитися за мірою стимулювання кооперації студентів. Для прикладу порівняємо дві структури: «Обговорення в групі» і «Трикрокове інтерв'ю».

Структура «Обговорення в групі» містить таку послідовність кроків: 1) викладач ставить запитання; 2) викладач просить обговорити поставлене запитання в групах; 3) студенти обговорюють запитання в групах.

Структура «Трикрокове інтерв'ю» передбачає іншу послідовність дій: 1) робота в парах: один студент бере інтерв'ю в іншого; 2) зміна ролей: той, хто раніше відповідав, запитує; 3) кожен учасник розповідає групі про те, що він дізнався у ході інтерв'ю.

Як бачимо, у структурі «Обговорення в групі» немає місця для індивідуальної оцінки роботи студентів. Через це, в процесі групової роботи, окремі члени групи можуть залишатися пасивними. Немає ніякої впевненості й у тому, що всі уважно вислухають кожного. На противагу цьому, структура «Трикрокове інтерв'ю» спонукає кожного учасника висловити свої думки. Вона забезпечує також можливість для індивідуальної оцінки. Кожен зобов'язаний розповісти про те, що він довідався в ході інтерв'ю. Робота в парах забезпечує максимальний час для активної комунікації кожному членові групи. Якщо в групі чотири учасники, то, згідно з принципом максимізації безпосередньої взаємодії, структура «Трикрокове інтерв'ю» в два рази ефективніша за структуру «Обговорення в групі».

Це не означає, що структура «Обговорення в групі» непродуктивна і її використання взагалі недоцільне. Навпаки, ця структура корисна в ситуації, коли потрібно узгодити думки учасників групи або провести «мозкову атаку». Структура «Трикрокове інтерв'ю» краще підходить для розвитку навичок усного мовлення, уміння чути іншого й виражати особисту думку.

У педагогічній літературі описують різні структури організації групової навчальної діяльності, кожна з яких має оптимальну сферу застосування і по-різному впливає на пізнавальний та особистісний розвиток студентів. За характером зв'язку між підгрупами у виконанні навчальних завдань розрізняють кооперативно-паралельну (групи одночасно виконують завдання, які разом приводять до досягання спільного результату), кооперативно-послідовну (групи послідовно виконують завдання, які у комплексі забезпечують досягання спільного результату), змагально-паралельну (групи одночасно виконують однакові чи дещо відмінні

завдання, змагаючись у досягненні певного результату) і змагально-послідовну (групи послідовно виконують однакові чи дещо відмінні завдання, змагаючись у досягненні певного результату) структури групової навчальної діяльності.

Дослідники виділяють велику кількість різноманітних структур навчальної взаємодії, які мають свої переваги й недоліки.

Ефективними у контексті розвитку мотивації навчальної діяльності студентів є такі структури групової взаємодії: індивідуально-групова робота, командно-ігрова діяльність, «мозаїка», робота в парах.

Суть індивідуально-групової роботи полягає в тому, що групи з чотирьох студентів, різних за здібностями й успішністю, працюють разом затакою схемою:

1) викладач висвітлює основні положення теми заняття;

2) пропонує студентам у групах осмислити його і закріпити. Саме на цьому етапі, в основному, засвоюють новий матеріал. Студенти висловлюють своє розуміння теми, порівнюють відповіді, вивчають різницю в поглядах, виробляють підходи для розв'язання наявних проблем, ставлять один одному запитання;

3) викладач з'ясовує, наскільки кожен зрозумів матеріал.

4) індивідуальні бали викладач додає з метою визначити загальногрупові навчальні показники. У результаті, кожна група отримує спільну оцінку; студентів оцінюють як за їхніми індивідуальними, так і за груповими показниками. Викладач пропонує студентам різні за складністю завдання, урахувавши рівень їхньої підготовки. Завдяки цьому кожен з них має змогу зробити посильний внесок у підсумкову оцінку групи. Прагнучи якнайкраще виконати завдання, студенти немовби змагаються самі з собою, із раніше досягнутими результатами.

Досить ефективною з погляду розвитку мотивації спільної навчальної діяльності студентів є командно-ігрова діяльність. Вона полягає в тому, що викладач як і в попередньому випадку, пояснює новий матеріал, організує його обговорення в групах, але замість індивідуального тестування влаштовує змагальні турніри між командами (групами). Групи комплектують так, щоб у кожній з них були відмінники, середні та слабкі студенти. Групи, як команди, беруть участь у вікторині з нової теми. Для цього на занятті організуються «турнірні столи» по

двоє однакових за успішністю студентів за кожним столом (слабкі зі слабкими, середні з середніми, сильні із сильними). Завдання також дають диференційовані за складністю. Переможець «столу» здобуває своїй команді однакову кількість балів незалежно від рівня «столу». Отже, кожний учасник забезпечує своїй команді стільки балів, скільки дають змогу його здібності. За результатами турніру студенти одержують оцінки.

Однією з популярних і добре розроблених структур навчальної взаємодії є «Мозаїка», яка передбачає таку послідовність кроків:

1. Групу розділяють на підгрупи по декілька (3-5) осіб. Виділяють декілька (3-5) аспектів навчального матеріалу. Кожен член групи спеціалізується на одному з виділених аспектів (експерт з певного аспекту).

2. Члени груп розходяться по експертних групах, кожна з яких концентрується на одному аспекті навчального матеріалу. В експертну групу входить по одному експерту від кожної групи.

3. Експертна група розробляє свій аспект навчального матеріалу і готує по ньому повідомлення.

4. Експерти повертаються до своїх груп.

5. Кожен експерт робить повідомлення зі свого аспекту навчального матеріалу і домагається, щоб цей аспект засвоїли всі члени групи. Інші члени групи так само доповідають про свою частину завдання. Єдиний шлях засвоїти весь матеріал – уважно слухати кожного члена групи. Водночас студенти зацікавлені, щоб їхні товариші сумлінно виконували свої завдання, бо це відбивається на підсумковій оцінці. Звітує про засвоєння всієї теми кожен окремо і група загалом.

6. Підсумкова перевірка засвоєння матеріалу всіма членами групи і підрахунок балів, отриманих кожною групою. Викладач контролює засвоєння учнями нового матеріалу: не лише тих питань, які вони готували самостійно, але й тих, що інші учні викладали для них. Для цього він може запропонувати будь-кому з групи відповісти на будь-яке питання з опрацьованої теми.

«Мозаїку» можна використовувати з метою реалізації різних дидактичних завдань (обговорення, виконання групового проекту, вивчення матеріалу тощо).

Викладачеві потрібно розділити навчальний текст на частини і по кожній із них підготувати експертів, які потім навчать своєї частини всю групу.

Головна ідея «Мозаїки» полягає в тому, щоб посилити взаємозалежність між студентами, стимулювати їхню взаємодію та взаємодопомогу. Ця структура навчальної взаємодії ефективна для багатоаспектного обговорення поставленої викладачем проблеми. Наприклад, якщо завдання полягає в тому, щоб проаналізувати ситуацію, можна підготувати експертів з таких аспектів, як види педагогічних ситуацій, причини їх виникнення, структура аналізу педагогічної ситуації тощо. У результаті, група одержить можливість змістовно і різнобічно проаналізувати педагогічну ситуацію.

Значним мотиваційним потенціалом володіє навчальна робота у парах. Її суть полягає в тому, що викладач пропонує парам студентів протягом одного заняття спільно оволодіти новим матеріалом, який він викладає у лекції. Лекцію будують з декількох коротких сегментів, у кожному з яких розглядають одне з важливих положень. Цей підхід передбачає надання студентам можливості підготуватися до лекції, простежити за розгортанням її змісту, обговорити її основні положення. Навчання проходить за такими етапами:

1) підготувати 6-7 загальних запитань, запропонувати їх парам студентів перед лекцією, виділити приблизно п'ять хвилин для обговорення теми, тим самим активізуючи їхнє мислення;

2) прочитати перший сегмент лекції, витрачаючи на кожен сегмент не більше 5-10 хвилин. Дати парам можливість протягом 2-3 хвилин відтворити зміст навчального матеріалу у ході дискусії, спільного обговорення. Можна поставити їм одне-два загальних запитання, відповіді на які містилися в обраному сегменті;

3) прочитати інші сегменти лекції, знову спонукаючи пари студентів провести коротке обговорення кожного з них;

4) дати парам можливість провести остаточне обговорення теми протягом 5-6 хвилин, підсумувати лекцію і визначити результати навчання протягом лекційного заняття.

На наш погляд, використання перерахованих структур навчальної взаємодії сприятиме не лише посиленню мотивації навчальної діяльності студентів за рахунок активізації їхньої навчальної кооперації, а й формуватиме відповідальність, позитивну взаємозалежність, взаємодію на рівних. Для цього необхідно створювати умови за яких кожен може продемонструвати власні здібності, нахили, уподобання.

Набуття умінь групової діяльності. Здатність працювати разом з партнерами істотно впливає на міжособистісні стосунки й емоційний мікроклімат у групі. Учасники процесу почуваються вільно, коли обмінюються інформацією. Це можливо тільки тоді, коли вони поважають і стимулюють один одного, здатні працювати в команді. Для цього необхідно оволодіння сукупністю умінь, що дають змогу уникати міжособистісних конфліктів і налагоджувати продуктивну взаємодію в групі. У сучасних умовах вміння працювати в команді пронизує всі сфери суспільного життя. Щоб упевнено діяти в тих чи інших ситуаціях, важливо не тільки знати про навички, а й застосовуючи їх, пристосовуватися до умов, у яких вирішують ту чи іншу комунікативну задачу. Залежно від того, як учасник набуває досвід роботи в різних за своїм складом групах, відповідні вміння стають більш генералізованими і легше переносяться в нові умови. Тому в процесі формування умінь групової діяльності важливо пропонувати студенту вирішувати різноманітні завдання і виконувати ролі в різних за своїм складом групах .

На початковому етапі використання групових форм роботи спостерігаємо, як учасники процесу не можуть вести діалог, не вміють слухати один одного, не звертаються за допомогою, іноді не поважають поглядів іншого. Відзначаємо випадки, коли учасники групової діяльності ведуть себе невпевнено, відмовляються від співпраці, іноді навіть проявляють ворожнечу. Це засвідчує відсутність умінь працювати в групі. Несформованість їх не дає змоги виявляти толерантність у стосунках з іншими. Тому викладачеві дуже важливо за допомогою прийомів створення атмосфери довіри, взаємної підтримки, захищеності подолати внутрішній опір, небажання, невміння налагодити загальну роботу. Саме під час організації групової діяльності формуються вміння співпраці, взаємної терпимості, взаємодопомоги і закладаються основи толерантної поведінки особистості. З метою

навчання умінь працювати в групі дуже важливо використовувати їхню неоднорідність, бо працювати з людьми різного походження – це частина навчання життя в суспільстві. Використовувати неоднорідність груп тим більше необхідно, коли разом навчаються студенти з різними релігійними або моральними поглядами і повинні розглядати питання, пов'язані з різноманітністю релігійних вірувань чи моральних цінностей. Дуже важливо формувати групи не для демонстрації розмаїття, а для того, щоб дати можливість усім учасникам зіграти ту роль у групі, яка кожному відповідає.

Щоб налагодити контакти між членами груп, використовують різноманітні техніки побудови групи: процедура «знайомства», розробка групової символіки, виконання вправ (наприклад, «поводир») тощо. Використання таких прийомів сприяє формуванню командної приналежності та ідентифікації себе з групою, бажання до спільної діяльності.

Дослідники виділяють різні типи умінь, необхідні для ефективної спільної діяльності. Наприклад, Д. Джонсон і К. Джонсон на підставі результатів дослідження етапів групової динаміки пропонують виділити класифікацію умінь залежно від основного етапу розвитку групи:

- формування групи. Ці вміння сприяють формуванню групи: спокійно об'єднуватися в групи; не залишати її; розмовляти тихо і спокійно; дотримуватися черги; свідомо використовувати жести, міміку, погляд; звертатися на ім'я; вести себе толерантно (не конфліктувати);

- функціонування групи. Ці вміння допомагають ефективно виконувати завдання, які ставлять перед групою, сприяють її продуктивній роботі: ділитися своїми ідеями, поглядами з іншими; ставити запитання (про факти, причини, мотиви); спрямовувати роботу групи («Ми повинні були ... », «А якщо використовувати це ...»); заохочувати участь інших членів групи («А що ви думаєте ...»); звертатися за роз'ясненнями («Я не впевнений, що ви мали на увазі ...»); виражати (формально і неформально) підтримку і заохочення; вимагати пояснень або роз'яснень; перефразувати («Чи правильно я зрозумів, що ...?»); надихати групу («Це не страшно»); ділитися своїми враженнями;

- формулювання. Ці вміння допомагають членам групи ефективно обмінюватися інформацією, обговорювати певні проблеми, усвідомлювати їх: просити розвинути ідею («А як це пов'язано з ...»); підтримувати групову пам'ять («Щоб це не забути, треба ...»); перевіряти розуміння («Будь ласка, повторіть, про що ми домовилися ...»); планувати вголос («Я міг би викласти це так ...»);

- стимулювання. Ці вміння допомагають процесам переосмислення розглянутої проблеми, подолання конфліктів, пошуку додаткової інформації. Вони дають можливість членам групи обговорювати сутність питань, що виникають. Уміння стимуляції такі: критикувати ідеї, а не людей («Катю, ти, узагалі, чудово мислиш, але ця ідея викликає у мене сумнів ...»); співставляти аргументи членів групи («У чому ж наші розбіжності?»); об'єднувати ідею в загальний пакет («Ваша ідея доповнює мою ...»); обґрунтовувати відповідь («Чому ти думаєш, що це ...?»); продовжувати роздуми колеги («Правильно, і тут є ще один момент»), з метою глибини розуміння проблеми («А як це розглядати, якщо ... ?») пропонувати альтернативи («Є інші варіанти виконання ...»), перевіряти реальність виконання запропонованої роботи (час, ресурси).

Навчання роботи в групі доцільно здійснювати поетапно: 1) пояснення необхідності опанувати тими чи іншими вміннями; 2) чітке і конкретне визначення вміння; 3) організація практичних занять і заохочення роботи для засвоєння вмінь; 4) виділення часу для обговорення ходу практичних занять; 5) спонукання учасників застосовувати засвоєне вміння в повсякденному житті.

Ефективному засвоєнню умінь толерантної поведінки студентів сприяє обговорення з ними умов використання навичок, а також їхня реакція на використання цих навичок партнерами спільної діяльності (наприклад, «Мені подобається ця ідея», «Я радий, що ти це придумав»). Можна запропонувати провести рольову гру, в якій моделюють вміння для толерантної поведінки.

Демонстрація нових умінь може здійснюватися за допомогою різних прийомів. Наприклад, навчання студентів використовувати парафраз можна почати з пояснення його сутності та умов ефективного використання: «Розмовляючи з іншою людиною, ви повинні продемонструвати, що слухаєте і розумієте її. Це дуже

важливо, якщо ви з нею не згодні. Один із прийомів, який сприяє налагодженню конструктивної розмови – використання парафрази, тобто повторення вами того, що сказав співрозмовник. Цей прийом допомагає не тільки налагодити надійну комунікацію, але й демонструє вашу повагу до співрозмовника. Він дає можливість пом'якшити конфлікт у ході переговорів. Ще один ефективний прийом демонстрації – залучення студентів до обговорення тієї чи іншої ролі. Наприклад, якщо засвоювати функції стимулятора, студентам можна запропонувати обговорити, які комунікативні вміння необхідно використовувати для нього. Кожна група готує перелік та аргументи на захист виділених умінь, а потім пропонує своє бачення у процесі колективного обговорення. Практика підказує, що кращих результатів можна досягти, якщо викладач вибирає одне з умінь, ретельно його відпрацьовує зі студентами протягом певного часу, а потім переходить до наступного. Вироблення умінь групової діяльності дає можливість майбутньому педагогу здобути досвід практичної діяльності, який базується на принципах поваги, взаємодопомоги, емпатії, відповідальності. Ці принципи і визначають зміст толерантності.

Важливою умовою інтерактивних технологій навчання, які сприяють формуванню толерантності особистості, є рефлексія, проведення якої забезпечує зворотний зв'язок. Рефлексія дає змогу студенту осмислити власні погляди і співставити їх з поглядами тих, які відрізняються. Дуже важливо одночасно вести аналіз взаємодії учасників на основі загальнолюдських цінностей, позитивних установок. У процесі рефлексії відбувається осмислення того, що в цьому світі існує різноманітність, і вона має право на існування, прийняття, повагу. Аналізуючи свою діяльність і діяльність інших, студент має можливість придбати й осмислити досвід взаємодії, набути навичок вести дискусію, конструктивно вирішувати конфлікти.

Так, інтерактивні технології навчання сприяють зміцненню думки студента про те, що працюючи спільно, можна досягти спільної мети.

Ця діяльність вимагає позитивної взаємозалежності, яка забезпечує спільну дію, створює атмосферу турботи про інших, відповідальності за них. Організація такої форми взаємодії сприяє набуттю досвіду роботи в неоднорідних групах: різні здібності, погляди, інтереси, приналежність до певних етносів, конфесій тощо.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що використання інтерактивних технологій навчання найбільш результативно може забезпечити реалізацію основних принципів міжнаціональної толерантності і, тим самим, сприяти вихованню толерантної особистості.

Ще один ключовий компонент інтерактивного навчання, який є важливим для формування міжнаціональної толерантності, – це процес розмірковування, що має забезпечити розуміння учнями того, які навички вони застосовують, коли працюють разом. Незалежно від різних видів діяльності, що можуть сприяти такій рефлексії, мета одна: критичний відгук про власну поведінку та її індивідуальні й групові наслідки. Тому важливо відвести необхідний час на таку критичну самооцінку. Ця вправа заохочує до роздумів над цінностями, яких дотримувався кожен член групи (рівність, об'єктивність, повага, справедливість, чесність тощо). Рефлексію треба впроваджувати як процес, що допомагає студентам зайняти позицію вдумливо, незалежно і відповідально, у світлі їхніх власних цінностей та різноманітності цінностей. Студенти не лише усвідомлюють, що існує розмаїття поглядів, а й розвивають здібності, які дадуть їм можливість визнавати цю різноманітність і ставитися до неї з повагою. Цей процес дасть можливість дискутувати та розмірковувати без упередженого ставлення.

Так, інтерактивне навчання позитивно впливає на формування міжнаціональної толерантності студентів, оскільки культивує такі якості та здібності, які необхідні для успішного міжнаціонального спілкування та взаєморозуміння.

Отже, розглянуті вище технології навчання формують ключові якості толерантної особистості, зокрема взаємоповагу, визнання права на існування чужої думки, емпатію, взаємодопомогу тощо.

Висновки до другого розділу

Теоретичний аналіз досліджуваної нами проблеми дав можливість визначити педагогічні умови, які можуть забезпечити результативність процесу формування міжнаціональної толерантності

1. Оптимальне поєднання теоретичного, методичного, практичного, складників підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів. Проблема взаємозв'язку теорії та практики тісно пов'язана з дослідженням компетентнісного підходу до професійної підготовки майбутнього вчителя.

Оволодіння майбутніми вчителями сукупності компетентностей – педагогічної, полікультурознавчої, методичної, комунікативної, психологічної, інформаційної, дослідницької, спрямованих на їхню підготовку до формування міжнаціональної толерантності в учнів, забезпечує єдність теоретичного та практичного складників.

Відповідно до позиції А. Вербицького, для формування цілісної структури майбутньої професійної діяльності фахівця необхідно організувати таке навчання, що забезпечує перехід, трансформацію одного типу діяльності (пізнавальної) в інший (професійну) з відповідною зміною потреб, мотивів, цілей, дій, засобів предметів і результатів. Оптимальним шляхом, що забезпечить єдність теоретичної і практичної підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності, є контекстне навчання.

2. Урахування особливостей особистісно-зорієнтованого навчання в підготовці майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ.

Під час аналізу теоретичних засад особистісно-зорієнтованого навчання (І. Бех, О. Бондаревська, І. Підласий, С. Подмазін) та дослідження проблем міжнаціональної толерантності можна простежити, що принципи особистісно-зорієнтованого навчання є основою виховання толерантної особистості.

Особистісно-зорієнтоване навчання впливає на цінності толерантної культури кожного члена суспільства, якими виступають не знання, а смисли толерантності, толерантні стани, не вміння і навички, а індивідуальні особливості, самостійна навчальна діяльність та життєвий досвід, спрямовані на толерантне засвоєння світу, не педагогічна вимога, а педагогічна підтримка й турбота, співробітництво й діалог, не кількість засвоєної інформації, а цілісний розвиток та особистісне зростання майбутнього педагога.

3. Активізація пізнавальної діяльності студентів шляхом створення та розв'язання ситуацій полікультурного змісту.

Створення та розв'язання ситуацій полікультурного змісту стимулюють інтерес до проблеми, дають можливість глибоко вивчати тенденції її розвитку, виробляють і закріплюють досвід соціальної, професійної поведінки майбутнього вчителя, ставлять його в ситуацію вибору, внаслідок чого відбувається випробування й одночасно формування толерантності, здатності ставити себе на місце іншої людини, прогнозувати ситуації за неї, передбачати найімовірніші рішення, погоджувати з ними власні дії.

4. Застосування інтерактивних технологій навчання в підготовці майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів.

Досліджуючи проблематику використання інтерактивних технологій навчання в підготовці вчителя до формування толерантності учнів, ми спиралися на праці сучасних вчених В. Гузеєва, М. Кларіна, О. Пометун, Л. Піроженко, Г. П'ятакова та ін.

Застосування інтерактивних технологій навчання в підготовці майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів забезпечить позитивну взаємозалежність між учасниками взаємодії; рефлексію – процес роздумів над цінностями: рівність, об'єктивність, повагу, справедливість тощо; взаємодія на рівних, що забезпечить учням можливість дискутувати та розмірковувати, визнаючи інших рівними собі в умовах різноманітності.

РОЗДІЛ III. ДОСЛІДНО – ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ

3.1. Реалізація педагогічної моделі готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів

Дослідно-експериментальна робота з підготовки майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів проходила впродовж чотирьох років і здійснювалась у три етапи: підготовчий, основний, контрольньо-коригувальний. У дослідженні брали участь 309 студентів. Було створено 2 експериментальних (36 осіб) та 2 контрольних групи (38 осіб) з першого по п'ятий курс. Дослідно-експериментальну роботу проводили на основі розробленої нами моделі підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Перед початком експерименту було проведено підготовчу роботу, яка передбачала:

- розробку та підбір засобів та методів діагностики, які б дали можливість визначити рівень підготовки майбутніх педагогів до визначеного напрямку виховання учнів на констатувальному етапі експерименту;
- визначення критеріїв та показників готовності майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів;
- розробку моделі підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів;
- визначення та обґрунтування організаційно-педагогічних умов, які забезпечили б результативність процесу підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів;
- аналіз програм навчальних дисциплін, всіх видів практики та визначення їх можливостей у формуванні міжнаціональної толерантності учнів;
- підготовчу роботу викладачів кафедри щодо проведення експерименту.

Ефективність процесу підготовки до формування міжнаціональної толерантності учнів забезпечили такі організаційно-педагогічні умови:

- оптимальне поєднання теоретичного, методичного та практичного складників підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів;
- використання особистісно-зорієнтованого навчання;
- активізація пізнавальної діяльності студентів шляхом створення ситуацій полікультурного змісту;
- застосування інтерактивних технологій навчання.

Дослідно-експериментальна робота з підготовки вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів проходила впродовж чотирьох років і здійснювалась у три етапи: підготовчий, основний, контроль-коригувальний.

Нами було розроблено методику підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів яка повинна була забезпечити глибоке і органічне втілення положень міжнаціональної толерантності у педагогічну діяльність майбутнього вчителя через поєднання теоретичного, методичного, практичного складників його професійної підготовки. Методика включає три блоки: 1. Усвідомлення майбутнім педагогом феномена «міжнаціональна толерантність» як цінності суспільства та цінності особистості і необхідності у його підготовці до формування міжнаціональної толерантності учнів; 2. Підготовка вчителя до міжкультурної взаємодії, що ґрунтується на принципах толерантності; 3. Професійна компетентність у формуванні міжнаціональної толерантності учнів. Методика охоплювала сукупність взаємопов'язаних підходів: позитивне мотиваційне середовище, безпечне середовище, пізнавальний досвід, емпатія, практичний досвід.

Завдання методики:

1. Осмислення необхідності у підготовці майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності в учнів;
2. Розширення та поглиблення знань з питань міжнаціональної толерантності;

3. Формування здатності до аналізу, синтезу, оцінки проблематики міжнаціональної толерантності особистості;
4. Набуття умінь проведення профілактичної роботи з прояву етнічних упереджень, стереотипів, забобонів, дискримінації;
5. Оволодіння майбутніми фахівцями навчальних методик, технологій, що сприяють толерантній взаємодії представників різних етнічних груп;
6. Розвиток умінь аналізувати діяльність учителя спрямовану на виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Перший етап підготовки (I – II курси) характеризуємо як початковий. Він охоплює вивчення педагогічних дисциплін, пропедевтичну практику, організацію виховної роботи в умовах ВНЗ.

Мета етапу: формування в студентів позитивної мотивації на майбутню професійну діяльність як засіб для розв'язання проблем міжнаціональної толерантності в учнівському середовищі.

Підсилення позитивної мотивації процесу підготовки здійснювалось шляхом: зацікавленості студентів активним діалогом під час навчання; створення і позитивне підкріплення інтересу до питань міжнаціональної толерантності різноманітністю і різнобарвністю навчальної інформації; реалізації ідей особистісно-зорієнтованого навчання; створення ситуації успіху під час навчання.

Дуже важливим на цьому етапі підготовки є осмислення студентом поняття міжнаціональна толерантність як цінності суспільства і особистості. Це здійснювалось під час вивчення таких навчальних дисциплін як «Історія педагогіки», «Педагогіка».

В історії педагогічної думки розвиток проблематики висвітлювали під час розгляду інноваційних освітніх систем кінця XIX ст. – початку XX ст., зокрема у школах «Вільного виховання» (Яснополяньська школа Л. Толстого (Росія), «Вальдорфська школа» Р. Штайнера, (Німеччина), «Павлиська середня школа» В. Сухомлинського (Україна); «Відкриті школи» (Великобританія, поч. 1970-х рр.).

Ця проблема знайшла своє відображення під час вивчення теми «Моделі виховання», зокрема розвиток ідей толерантності у соціетарній моделі Д. Локка,

концепції вільного виховання Ж.-Ж. Руссо, розвивальній моделі Й. Песталоцці, антропоцентристській моделі К. Ушинського, гуманістичній моделі А. Маслоу, К. Роджерса.

У процесі вивчення теми «Розвиток проблеми мети та суті виховання» простежували ідеї толерантності від поглядів філософів Давньої Греції, у педагогічних ідеях Давнього Риму, підходах педагогів-гуманістів епохи Відродження, у педагогічній думці Нового часу.

Детально ці питання розглядали під час вивчення теми «Розвиток концепції української національної системи освіти (2 п. ХІХ ст. – поч. ХХ ст.)». Зокрема, сутність толерантності в концепції національної системи освіти М. Драгоманова, національних основах освіти та виховання Б.Грінченка, педагогічних поглядах М. Коцюбинського, М. Костомарова, І.Франка, концепції національної школи С. Русової, І. Огієнка, М. Грушевського, в теоретичних основах діяльності народної школи Т. Лубенця.

У процесі вивчення такої навчальної дисципліни, як «Педагогіка» основну увагу цій проблематиці приділяли під час вивчення тем «Виховання як педагогічний процес», «Відображення проблеми толерантності в меті та завданнях виховання», «Розвиток формування толерантних почуттів і толерантної поведінки особистості», «Зміст виховання міжнаціональної толерантності», «Толерантність як моральна цінність».

Особливо гостро прозвучала ця проблематика в процесі вивчення теми «Учитель як організатор педагогічного процесу». Увагу зосереджували на міжнаціональній толерантності як необхідній властивості особистості вчителя та ролі її в професійно-педагогічному спілкуванні.

Це питання розглядали і під час вивчення теми «Процес навчання», зокрема підтеми «Методи і засоби навчання», де увагу зосереджували на можливості застосування методів і прийомів навчання з метою виховання міжнаціональної толерантності особистості.

Також актуальною є ця проблематика під час вивчення теми «Форми організації навчання». Зокрема: використання можливостей змісту уроку у

вихованні міжнаціональної толерантності учня; реалізація принципів навчання на уроці з метою виховання міжнаціональної толерантності особистості; використання виховних можливостей оцінки навчальної діяльності у формуванні толерантної особистості; характер педагогічного спілкування на уроці; роль міжнаціональної толерантності вчителя в організації педагогічної взаємодії.

У процесі вивчення теми «Форми організації навчальної діяльності учнів на уроці» висвітлено роль інтерактивних технологій навчання у сприянні толерантності, а саме: різноманітність груп, позитивна взаємозалежність, відповідальність, взаємодія на рівних, рефлексія.

Розкриття особливостей виховання міжнаціональної толерантності, окреслення цілей та змісту цього напрямку виховної роботи відбувалось під час вивчення теми «Сутність процесу виховання», «Цілі і зміст виховання»; висвітлювалась сутність міжнаціональної толерантності як цінності, установки, риси особистості, структура мотиваційно-ціннісної сфери особистості: потреби, інтереси, переконання, ціннісні орієнтації, установки, риси характеру; психологічні механізми розвитку толерантної особистості.

Під час вивчення теми «Принципи виховання» розкрито їхню реалізацію в процесі формування міжнаціональної толерантності особистості.

Вивчаючи тему «Методи виховання», увагу студентів акцентували на способах виховання міжнаціональної толерантності через вплив на свідомість (переконування, дискусія, приклад), підсвідомість (навіювання, педагогічно доцільна самопрезентація педагога), через організацію поведінки вихованця (вимога, доручення, рольова гра), оцінювання та корекції поведінки вихованців, зокрема висвітлено взаємозв'язок між рівнем вихованості толерантності учнів і методами виховання; розкрито можливості виховання толерантної особистості через колектив; висвітлено роль самовиховання у формуванні міжнаціональної толерантності особистості; визначено особливості виховання толерантності в дітей з девіантною поведінкою; охарактеризовано роль сім'ї у вихованні міжнаціональної толерантності.

Процес, спрямований на усвідомлення міжнаціональної толерантності як цінності суспільства, цінності особистості, передбачав розв'язання завдань, які ми згрупували у відповідності з етапами виховання (формування знань, ставлень, почуттів, поведінки).

1. Знаннєвий блок – розширення та поглиблення знань про толерантність, міжнаціональну толерантність. Студенти виконували завдання такого змісту.

- Зверніться до творчої спадщини відомих педагогів минулого (Я. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, А. Дістервега, Й. Песталоцці, М. Пирогова та ін.) і занотуйте їхні міркування про значення толерантності у вихованні особистості.
- Користуючись предметними покажчиками до видань творів А. Макаренка і В. Сухомлинського, випишіть 4-5 думок про важливість толерантності в діяльності учителя-вихователя.
- Випишіть зі статті К. Ушинського «Про моральний елемент у російському вихованні» про мету виховання як єдність народності, духовності і науки.
- Випишіть і поясніть 3—4 прислів'я, присвячені проблемам міжнаціональної толерантності.
- Опишіть особливості поняття міжнаціональна толерантність.
- На основі опрацювання психолого-педагогічної літератури складіть характеристику толерантної особистості.
- Підготуйте відеоситуації або опишіть ситуації зміст яких відображав проблематику міжнаціональної толерантності (інтолерантності).
- Які ознаки толерантності виявляються у Вас у взаєминах з представниками національних меншин?

2. Оцінний блок – спонукає до перетворення знань у поведінку на основі толерантного ставлення до представників інших національностей. Студенти виконували наступні завдання:

- Із заданої ситуації, проблематики міжнаціональних стосунків, оцініть учинки осіб з точки зору такого морального принципу як толерантність, обґрунтуйте мотиви їх учинків. Проаналізуйте наявність таких установок як упередженість стереотипи, забобони.

- Опишіть ваше ставлення до вчинків учасників ситуації.

3. Емоційний блок – виражають прагнення до впливу на чуттєву сферу особистості.

- У заданій ситуації проблематики міжнаціональної толерантності визначити якими почуттями керувалися учасники.
- Опишіть почуття, якими керується толерантна (інтолерантна) особистість у стосунках з представниками інших національностей.
- Які почуття виникали у вас, коли ви знайомились і аналізували ситуацію.

4. Інформаційно-поведінковий блок – виражає прагнення до впливу на поведінку особистості і передбачав завдання:

- Поясніть, чим зумовлена поведінка толерантної (інтолерантної) особистості.
- Чи завжди ваші вчинки ґрунтуються на такій цінності як толерантність у взаєминах з представниками інших національностей.
- Що допомагає (заважає) вам будувати толерантні стосунки з представниками національних меншин.

Підготовка вчителя до виховання міжнаціональної толерантності здійснювалась через відчуття власної національної ідентичності. Студентам варто було зрозуміти, що на шляху до толерантної взаємодії інших етносів, в першу чергу, варто пізнати вітчизняну культуру, її історичне минуле. З цією метою під час пропедевтичної практики ми використали методику «Занурення в національну культуру». Так, студенти інституту фізики, математики і технологічної освіти презентували проект «Україна єдина». Група була поділена на 4 підгрупи, які представляли український народ Сходу, Заходу, Півночі, Півдня. Протягом тижня кожна група оформляла світлицю традиційної домівки українців різних регіонів. Експозиції оживлювались тим, що її представники вели розповіді про історію регіону, використовуючи різноманітну наочність: ілюстрації, аудіозаписи, відеофільми. Студенти презентували особливості культури регіону: кухню, одяг, звичаї, обряди. Вони створили міні –театри української пісні, танцю, гумору, драми. Серед цієї різноманітності учасники знаходили те, що об'єднує український народ:

єдина історія, національна ідея, національні цінності, спільні риси – гостинність, доброзичливість, миролюбність, терпимість тощо.

На цьому етапі ми також застосували технологію «Педагогічна антропологія», яка обґрунтована американським ученими К. Зейхнером, вивчена та запропонована для впровадження українським науковцем О. Орловською. Автобіографічне вивчення, за К. Зейхнером, є важливим для вчителів, оскільки «усвідомлення ідентичності будь-якої людини є необхідною передумовою до крос-культурного розуміння» [9, с. 165]. Описуючи свою біографію, студенти дають відповіді на такі запитання: 1) Які вірування і цінності у Вашій сім'ї залишаються незмінними від покоління до покоління? 3) Як ставляться до Вашої сім'ї в Україні? Члени Вашої сім'ї коли-небудь зазнавали дискримінації? Якщо так, як вони на це реагували? 4) Як Ваша сім'я пристосувалась до навколишнього оточення? Чи відчуваєте Ви вияви дискримінації зараз?

А тому, під час лабораторного заняття з педагогіки на тему: «Методи виховання» студенти проводили колективну творчу справу «Створення Гербу моєї сім'ї».

Під час підготовки до цього заняття студенти виконували завдання: оформити генеалогічне дерево «Мій родовід»: – скласти в єдину схему всіх відомих предків, встановити втрачені факти та родинні зв'язки. У родині часто існують перекази чи легенди, які можна підтвердити чи спростувати за допомогою документів; презентувати «Герб моєї сім'ї». Під час проведення заняття студенти на спеціально підготовлених аркушах паперу А4 формату (з контуром герба, розділеного на 5 частин – 4 квадрати і коло посередині) зображали: символ матері (ліворуч угорі), символ батька (праворуч угорі), символ материнського роду (маму матері, ліворуч унизу), символ батьківського роду (батька тата, праворуч унизу) і символ себе (посередині).

Створення гербу сім'ї засобами художньо-творчої діяльності допомогло краще ідентифікувати й оцінити свої почуття, спогади, образи майбутнього, минуле, традиції, котрі пережили віки, знайти спосіб спілкування з самим собою. З іншого – сприяло виробленню більш продуктивних моделей поведінки за рахунок

спілкування за допомогою продуктів творчої діяльності. У процесі художньо-творчої роботи з'явилася можливість висловити почуття, недоступні у вербальному спілкуванні, відбувався розвиток унікальної сімейної культури, формування міфопоетичної картини світу цієї сім'ї, перехід на глибокі рівні розуміння і взаємодії.

Цей вид навчальної діяльності сприяв формуванню комунікативної компетентності, розвитку внутрішньо-сімейної взаємодії; психологічної ідентичності членів сім'ї; підвищення самооцінки, активності, впевненості в поведінці; розвитку рефлексії кожного члена сім'ї.

На наступному етапі кожний студент презентував свій родинний герб.

За підсумками цієї форми роботи варто врахувати: що, відповідно до психологічних особливостей людської психіки геральдичний знак своїм корінням обов'язково повинен бути зануреним у глибоке минуле, проте бути узгодженим з загальнодержавними геральдичними традиціями і відображати зміни історичних епох.

Головним є те, що ця технологія сприяла усвідомленню студентом своєї власної ідентичності та культурної ідентичності одногрупників.

Притчі – ефективний засіб виховання, навчання, розвитку. Мудрість, закладена у притчах, подана у простій і доступній формі, вчить кожного думати, самостійно знаходити розв'язання проблеми, розвиває уяву та інтуїцію. У притчах закладено древню мудрість поколінь, філософські роздуми і корисні поради. З древніх часів притчі слугували засобом морального і культурного виховання. Притчі звернені до почуттів, інтуїції, фантазії. З древніх часів люди використовували історії як засіб виховного впливу.

Притчі забезпечують доступність конкретного змісту засвоєваних учнями моральних норм; 2) прискорюють процес набуття життєвого досвіду; 3) дають можливість висловлювати думки через власне розуміння та порівнювати власні вчинки і переживання з тим, про що розповідається у творах подібного характеру. Яскравим прикладом упереджених людських стосунків є притча «Ворона і павич».

У парку палацу на гілці апельсинового дерева сидить чорна ворона. На доглянутому газоні гордо походжав павич.

Ворона прокаркала:

«Хто допоміг такому безглуздому птахові з'явитися в нашому парку? З якою зарозумілістю він виступає, ніби це султан власною персоною Погляньте тільки, які у нього потворні ноги, а його оперення!!! Що за огидний синій колір?! Такий колір я ніколи б не стала носити. Свій хвіст він тягне за собою ніби лисиця».

Ворона замовкла, вичікуючи. Павич помовчав якийсь час, а потім відповів, сумно посміхаючись:

«Думаю, що в твоїх словах немає правди. Те погане, що ти про мене говориш, пояснюється непорозумінням. Ти кажеш, що я гордий, тому що ходжу з високо піднятою головою, так що пір'я на плечах у мене стає дибки, а подвійне підборіддя псує мені шию Насправді ж я - все що завгодно, тільки не гордй. Я добре знаю все, що потворно в мені, знаю, що ноги шкірясті і в зморшках. Якраз це найбільше і засмучує мене, тому-то я так високо і піднімаю голову, щоб не бачити своїх потворних ніг. Ти бачиш тільки те, що у мене негарно і закривши очі на мої достоїнства і на мою красу. Хіба тобі це не спало на думку? Те, що ти називаєш потворним, якраз найбільше і подобається людям...».

Запитання для обговорення:

- З якими життєвими ситуаціями асоціюється ця притча?
- Що Ви робите, коли хто-небудь ображає Вас словами?

Висновки з притчі.

1. У кожної людини є сильні і слабкі сторони. Часто через слабкі сторони яскравіше виявляються сильні.

2. Кожна людина – унікальна. І, знаючи свої недоліки та достоїнства, важливо вміти приховати перші і продемонструвати останні.

3. Кожен судить по собі. Людина, засуджуючи іншу, часто говорить не стільки про неї, як про себе. А тому, стереотипне мислення неефективне.

4. Враження про людину, особливо перші, можуть бути помилкові.

Другий етап – основний – III, IV курси. Зміст діяльності на цьому етапі

визначаємо відповідно до змісту навчальних дисциплін педагогічного циклу – «Педагогіка, «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності», змісту кожного виду практики, організації науково-дослідної, самостійної роботи студентів, різноманітними формами виховної роботи.

Мета – формування знань, умінь і навичок майбутніх учителів, необхідних для формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ.

У процесі вивчення такої навчальної дисципліни як «Методика виховної роботи» здійснюють підготовку майбутнього класного керівника до виховання міжнаціональної толерантності. Так, під час вивчення теми «Напрями діяльності та функції класного керівника в сучасній школі», студенти навчались визначати зміст виховання міжнаціональної толерантності учнів; з'ясувати вимоги до кваліфікаційної характеристики класного керівника з проблематики виховання міжнаціональної толерантності учнів; висвітлювати досліджуваний аспект у прогностичній, проектувальній, конструктивній, рефлексивній діяльності в учнівському колективі; вивчали особистісно-зорієнтований підхід у роботі з дітьми.

Під час розгляду теми «Методика проведення діагностики особистості учня та колективу» студенти навчались визначати критерії сформованості міжнаціональної толерантності особистості та учнівського колективу; рівні сформованості міжнаціональної толерантності особистості та учнівського колективу; етапи вивчення вихованості школярів із досліджуваної теми.

Під час вивчення теми «Методика попередження та розв'язання конфліктних ситуацій у навчально-виховному процесі» студенти визначали особливості виникнення конфліктів у спілкуванні з учнями інших національностей; мали змогу навчатись способам розв'язання конфліктів міжнаціонального характеру в учнівському колективі.

Вивчаючи методи та форми виховної роботи класного керівника студенти оволодівали методикою підготовки та проведення бесіди, диспуту, години класного керівника, колективної творчої справи на теми міжнаціональної толерантності.

Вивчення такої дисципліни як «Основи педагогічної майстерності» дало можливість висвітлити роль толерантного вчителя в організації педагогічного спілкування; вплив стилю професійного спілкування на розвиток міжнаціональної толерантності особистості; конфлікти у педагогічній взаємодії міжнаціонального характеру; роль професійної уваги та уяви вчителя у вихованні міжнаціональної толерантності учня.

Вивчаючи тему «Майстерність організації навчання іноземної мови» студенти оволодівали технікою використання феноменологічного, інтерпретаційного, діалогічного, контекстуального підходу у вихованні міжнаціональної толерантності особистості; знайомилися з особливостями побудови уроку на засадах діалогічної взаємодії з метою виховання міжнаціональної толерантності особистості; використовували інтерактивні методи та прийоми – «ажурна пилка», «мікрофон», «ток-шоу», «рухливі шеренги», «каруселі», «натовп», покликані надати процесу навчання характеру міжкультурного спілкування в малих та великих групах, створювали на уроці мовленнєві ситуації діалогу культур; мали можливість використовувати рольові ігри з метою виховання міжнаціональної толерантності особистості.

Тематику курсових робіт також було доповнено проблематикою міжнаціональної толерантності, зокрема:

1. Виховання міжнаціональної толерантності підлітків у процесі організації позакласної роботи.
2. Шляхи формування міжнаціональної толерантності в підлітків у процесі навчання.
3. Використання ігрових технологій у вихованні толерантних взаємин учнів підліткового віку.
4. Педагогічна взаємодія класного керівника і сім'ї у формуванні толерантної особистості школяра.
5. Використання моральних дилем у вихованні толерантної особистості учня.
6. Притчі як засіб формування толерантних взаємин школярів.

7. Виховання толерантної особистості школяра на основі технології «Діалог культур».

На даному етапі ми поглиблювали знання студентів з проблематики міжнаціональної толерантності і зосередили їх увагу на методах подолання таких явищ як «упередження», «расизм», «дискримінація», «ксенофобія» тощо.

Реалізуючи цю мету, ми застосували підхід – створення безпечного середовища. Створити безпечне середовище в колективі означає надати можливість кожному, незалежно від його етнічного походження, виражати власні думки, брати участь у діалозі на рівних, сприяти розвитку самовираження, навчитись співпрацювати на рівних з представниками різних культур, збагачуючи себе і не відчуваючи загрози з боку інших.

Другий блок – підготовка вчителя до міжкультурної взаємодії, що ґрунтується на принципах толерантності. Тут вирішальним є той факт, чи знають самі студенти, що таке «упередження», «расизм», «дискримінація» та методи подолання цих явищ у класі. Важливим є знання майбутніх вчителів про своє власне ставлення до людей з інших етнокультурних груп. Основне завдання – допомогти студентам зрозуміти природу і причини упередження, расизму та дискримінації; ознайомити майбутніх вчителів з навчальними підходами до подолання упередженості серед учнів диверситивного класу, які базуються на дослідженнях. У межах програми з підготовки майбутніх вчителів студенти беруть участь у проведенні досліджень, що мають на меті подолання упередженості серед учнів класу. Першим етапом, безумовно, має бути знайомство майбутніх учителів із визначенням самих термінів «упередження», «расизм», «дискримінація». В свою чергу, науковець Д. Бірнес виокремлює чотири загальні підходи до подолання упередженості: суспільний контакт; відчуття власної гідності; пізнавальний досвід; емпатія [4]. Ми практикували проведення заходу за методикою форум-театру.

Основоположником даного методу є бразилець А. Боаль, творець Народного театру пригноблених. Головною темою його спектаклів стала ситуація пригноблення й насильства, яку він опрацьовував спільно із глядачами, знаходячи розв'язання проблеми

або вихід зі складної життєвої ситуації. Процес підготовки форум-театру проходив у кілька етапів:

1. Створення «акторської групи» зі студентів. Був обраний інструктор (студент, який займається у музично-драматичному гуртку). Він працював з групою з поняттями, пов'язаними із правами людини; «актори» вчилися гнучко реагувати на зміну ситуації й працювати з мімікою, жестами й чітко передавати інформацію.
2. Робота із ситуацією пригноблення або насильства. Учасники згадували ситуації, пов'язані з проявом насильства або дискримінації.
3. Розробка й відшліфування сценарію за допомогою акторських методик. Знаходження з «акторами» варіантів розв'язки цієї ситуації й обов'язкова розшифровка ролей: «жертва», «агресор», «свідки», хто і яким чином може вплинути на вирішення ситуації.
4. Сценарій для глядачів. Сценарій закінчується в момент апогею розвитку конфлікту, й джокер (так називається ведучий у форум-театрі) запитує зал, Що саме відбувається, хто є хто, як часто це трапляється в нашому житті й можна зробити в цій ситуації. Якщо хтось із глядачів бачить розв'язання цієї проблеми, він може замінити будь-кого з акторської групи, крім «агресора», і спробувати розв'язати проблему. Наприклад, це були три сценарії - насильств над дитиною в школі і байдужість учителя, насильство над чорношкірою у громадському транспорті, заборона доньці зустрічатися з хлопцем-іноземцем.

З метою профілактики та подолання стереотипів, упереджень ми використали досвід підготовки вчителів до виховання міжнаціональної толерантності старшокласників США, вивчений О.Орловською. Автор, спираючись на дослідження Д. Бірнеса, висвітлює чотири загальні підходи: суспільний контакт; відчуття власної гідності; пізнавальний досвід; емпатія.

Суспільний контакт. Згідно з теорією контактів, зростання суспільного контакту з членами інших етнічних і расових груп сприяє сприйняттю відмінностей та покращанню стосунків у цих групах. У процесі підготовки майбутніх учителів ефективним є залучення студентів з різним культурним походженням до навчання в співробітництві (cooperative learning).

Відчуття власної гідності. Майбутні вчителі повинні вміти створити в класі таку атмосферу, щоб кожний учень, незалежно від свого етнокультурного походження, відчував повагу до себе як з боку вчителів, так і з боку однокласників. А для цього кожний студент повинен мати почуття власної гідності та поважати своїх педагогів та однокурсників.

Пізнавальний досвід. Майбутні вчителі повинні розвивати критичне мислення, для того, щоб уникнути стереотипного мислення. Щоб у студентів не формувались певні стереотипи, у процесі підготовки вчителів практикують такий вид діяльності: їм пропонують розподілити різними способами довільні категорії людей, а також визначені речі. Такий вид роботи має на меті виховувати в майбутніх вчителів «толерантність до неоднозначності».

Емпатія. Д. Бірнес вважає, що «емпатія породжується толерантним ставленням до поглядів, які відрізняються від наших» [4, с. 268]. На його думку, розвитку емпатії сприяють: перегляд та обговорення фільмів, в яких змальовані позитивні образи людей з різних етнічних груп; читання дитячої літератури на тему багатокультурності [4, с. 270]. Організуючи роботу зі студентами у такий спосіб ми ставили низку запитань для того, щоб акцентувати їх увагу на розвиток емпатії.

Наприклад:

- Що я почуваю до реальної особи, ідеї чи поведінки та слів іншої особи?
- Чи справді я відчуваю емпатію?
- Що пробуджує в мене почуття емпатії?
- Чи є моя емпатія виправданою, я якщо так, яким чином?
- Як розпізнати, яким почуттям дає поштовх моя емпатія?
- Чи виявляю я загалом толерантність до світу?
- Чи виявляю я емпатичну толерантність до окремих осіб?

Ці чотири підходи (суспільний контакт, відчуття власної гідності, пізнавальний досвід, емпатія) майбутні вчителі мають застосовувати на практиці під час роботи з учнями в диверситивних класах, для того щоб подолати упередженість у школах.

Ми практикували проведення вправи «Відстереотипівдо упереджень».

Метою вправи є допомога студентам зрозуміти природу та джерела стереотипів, навчитися розрізняти етнічні стереотипи та упередження. Перед початком вправи розповідаємо про те, що люди часто схильні приписуваним тій чи іншій національності ті чи інші риси.

Учасникам запропонували заповнити індивідуальну таблицю з переліком тверджень, що стосуються різних національностей.

Під час цієї вправи студенти обговорювали питання: « Чому є відповіді, які збігаються? Учасники визначали які зі стереотипних уявлень про інші нації є позитивними, негативними та нейтральними. Студенти різними кольорами відзначали відповідні групи стереотипів. Використавши метод «Мікрофон», студенти давали відповіді на запитання: «Під впливом яких факторів сформувалися ці стереотипи? До чого можуть призвести ці стереотипи? Яка відмінність між пересудами та упередженнями? Що станеться, якщо пересуди будуть сприйматися як істина?»

Виконання вправи та її подальше обговорення допомогло зрозуміти чому стереотипи є першою сходинкою до упереджень. Ґрунтовна робота з матеріалами сприяла усвідомленню хибності більшості етнічних стереотипів та шлях для розвитку взаємин.

Студентам пропонувалась вправа змісту дилемної ситуації «Запроси друзів на вечірку». Мета вправи: наприкладі дилемної ситуації сприяти дискусії з приводу етнічних стереотипів та їх ролі у нашій поведінці. Пересуди, упереджене ставлення базуються на стереотипах, що формуються суспільством. Їх подолання потребує переосмислення власних стереотипів, якими ми часто послуговуємося несвідомо.

«Ви влаштовуєте вечірку з приводу дня народження. У вас невелика квартира і ви можете запросити не більше двох друзів, оскільки, крім них, будуть присутні ваші родичі, брати, сестри».

Виберіть із запропонованих лише двох.

1. Ваш одноласник/ця, єврей/єврейка за національністю (навчається разом з Ікласу).

2. *Ваш сусід/сусідка, за національністю молдаванин/молдаванка (ви знайомі з дитинства).*

3. *Хлопець/дівчина, з яким ви відвідуєте спортивну секцію, за національністю українець/українка.*

4. *Ваш приятель/приятелька із США, що навчається в Україні за програмою обміну, з яким ви познайомилися під час літнього відпочинку.*

Наступний етап роботи: ми попросили учасників пояснити власний вибір, з'ясувати що стало основним чинником, який на нього вплинув, попросити спрогнозувати яким міг би бути вибір в інших респондентських групах, зокрема, національних. Ми обговорювали ситуацію в аспекті етнічних стереотипів. Працюючи таким чином, майбутні вчителі зможуть простежити, що породжує їхню упередженість, обговорити це та подолати.

Результативними на цьому етапі було розв'язання дилем.

Моральна дилема «Добрі сусіди».

Пропонована до розгляду дилема базується на правдивій історії, яка відбулася в Бахчисараї в роки II Світової війни [143, с. 8].

В аудиторії в протилежних місцях вивісити таблички «Виконаю без сумніву», «Не виконуватиму це прохання». Пояснити, що протягом розповіді учасники можуть займати як крайні позиції (безпосередньо біля табличок), так і протилежні – наближаючись до якогось із варіантів. Відстань від учасника до таблички визначає позицію учасника (метод «Шкала думок»).

Розказати ситуацію:

«Ви отримали листа від колишньої сусідки, де вона повідомляє, що вона потрапила в скрутну ситуацію (втратила всі речі і гроші) та просить Вас у колишній хатині (а Ви знаєте, як туди потрапити) дістати прихований мішок цукру, продати його та надіслати їй гроші».

Попросіть учасників зайняти місце біля таблички з варіантом поведінки, яку вони обирають.

Запитати у декількох учасників про причину такого вибору.

Доповнити розповідь:

«Осінь 1944 р., довкола все зруйноване війною, Ви живете в Бахчисарай, а у Вас (Ви жінка загиблого фронтовика) 3 дітей, що недоїдають і хворіють. Хоча Ваша сусідка теж має маленьку доньку й також втратила чоловіка на війні».

Запитати, чи ніхто не змінив позицію. Якщо такі є, запитати про їхні міркування. Не дозволяти коментарів з боку інших.

Доповнити історію:

«Ви майже впевнені, що у разі виконання прохання гроші від проданого цукру навряд чи дійдуть до адресата, а іншого варіанта передати їх у Вас немає».

Запитати, чи ніхто не змінив позицію. Якщо такі є, запитати про їхні міркування.

Доповнити історію:

«Ваша сусідка перебуває в Узбекистані у спецпоселенні, куди її депортували як кримську татарку, звинувативши весь народ у зраді Батьківщини (хоча її чоловік загинув на фронті та був посмертно нагороджений орденом у 1943 р.), якщо стане відомо про Ваш вчинок, Вас та Ваших дітей скоріш за все звинуватять у співпраці зі зрадниками і заарештують».

Запитати, чи ніхто не змінив позицію. Якщо такі є, запитати про їхні міркування.

Охарактеризуємо інші методи і технології підготовки вчителів, що допомогли оцінити своє ставлення до людей інших етнокультурних груп.

2. Обговорення студентами ситуацій, коли їм довелося зіткнутись з упередженим ставленням стосовно них самих або їхніх близьких.

З цією метою ми використовували метод діалогу. Наприклад, діалог-проблема: зовсім недавно ви прочитали статтю в газеті, присвячену проблемі міграції населення. Недовіра, підозрілість до мігрантів охопили окремі верстви населення. «Вони забирають нашу роботу. Вони паразитують у нашому суспільстві. Вони порушують національний баланс. Їхні цінності та традиції руйнують європейську культуру». Такі вислови можна почути на адресу турків чи молдаван. Ця стаття вас вразила і вам захотілось обговорити її з одногрупниками. Складіть питання обговорення.

Діалог-інцидент.

Ви в школі стали свідком ситуації, коли два учні різних національностей (азербайджанець і вірменин) ображали один одного стосовно національного походження. Знайдіть та обґрунтуйте методи впливу на цих учнів.

Діалог-малюнок.

Прагнучи розширити професійні уявлення студентів про міжнаціональну толерантність, ми їм пропонували зобразити це явище в малюнку. В результаті отримали оригінальні образи.

На основі виявлених уявлень про цей феномен ми дійшли висновку, що вони набувають толерантних і професійних ознак. Внаслідок, виникає нове утворення, яке відображає початковий етап професійного становлення особистості.

У процесі вивчення основ педагогічної майстерності ми знайомили студентів з поняттям міжнаціональної толерантності як професійно-значимої властивості вчителя, визначали вимоги до педагога, як взірця толерантної поведінки для учнів; розглядали проблеми крос-культурних відмінностей школярів сучасних загальноосвітніх закладів. На цих заняттях ми проводили ранжування особистісних якостей педагога, які є найбільшою особистісною цінністю. Серед цих властивостей міжнаціональну толерантність студенти ставили на друге місце - 75,4%, вміння вислухати і сприйняти думку іншого - 72,3%, стримувати емоції - 65,5% після тактовності. Як наслідок, у студентів формувалися уявлення про міжнаціональну толерантність як професійну якість, бажання розвивати в собі цю якість, усвідомлення себе як представника певної культури, позитивне ставлення до дітей тощо.

Серед сукупності методів підготовки найбільш ефективними є: тренінгові заняття з розвитку толерантності, використання інформаційних технологій навчання, методи аналізу соціальних явищ і виховних ситуацій, спрямовані на розвиток критичного мислення, ціннісного ставлення до проблематики.

Ефективність досягалась шляхом використання лекцій проблемного типу, лекцій-конференцій, лекцій-конференцій, лекцій-діалогів, практикумів, ділових, рольових ігор. І, як результат, підвищувалась мотивація у майбутніх учителів до

виховання міжнаціональної толерантності школярів, стимулювання самовиховання толерантності. Про це свідчать висловлювання студентів: «Я зрозуміла, що сучасна школа повинна поповнюватись вчителями, які володіють знанням про полікультурний світ, методикою виховної роботи в напрямку формування толерантності в учнів» (Марина К.).

На цьому етапі студенти 3-4 курсів виконували курсові роботи проблематики міжнаціональної толерантності. Інтерес до неї значно зріс. Це підтверджується тим, що була певна кількість студентів, які виявили бажання працювати над дослідженням цієї теми. Про це стверджують самі студенти: «Є бажання зробити практичний внесок у вивчення проблеми толерантності» (Ігор Ц.), «Мені цікаво досліджувати проблему міжнаціональної толерантності» (Ольга Н.), «Я хотів би бути організатором виховного заходу з теми толерантності» (Олександра Ф.).

Під час експерименту спостерігався розвиток ставлення студентів до етнічного розмаїття, бажання вивчати культуру свого народу. Підтвердженням цього є відвідування та участь студентів у міських заходах, присвячених Дню Європи, вшануванню пам'яті жертв Голокосту, участь в інтернет-проектах по вивченню культури народів світу.

У процесі експерименту зменшилась кількість студентів, у яких виникала підвищена тривожність від проблеми наявності в класі дітей інших національностей.

Під час практики звернулись до розв'язання цієї проблеми 37% студентів. Причини звернення до цієї проблеми різноманітні: вирішили використати знання на практиці – 72% опитаних; було цікаво займатися цією проблематикою в учнівському колективі – 27%; виникла необхідність розв'язувати проблему – 30,5%.

Під час інструктивно-методичної практики методикою організації виховної роботи в умовах літньої оздоровчої установи з проблематики толерантності було висвітлено у процесі вивчення наступних тем: Особливості виховної роботи з дітьми у літніх оздоровчих закладах. Зміст, форми та методи роботи з дітьми в літніх оздоровчих закладах. Організація спілкування з дітьми в умовах роботи тимчасово створеного колективу. Особливості виховної роботи в оздоровчих закладах з соціально-дезадаптованими школярами, дітьми з дитячих будинків, шкіл-інтернатів.

До програми інструктивно-методичного збору було включено наступні форми виховної роботи:

1. Міжнародний театральний фестиваль;
2. Конкурс малюнка на асфальті «Толерантність врятує світ»;
3. Моделювання та проведення тематичних днів у літній оздоровчій установі «День Європи», «День України» «Ми різні - ми рівні».

У методичному комплекті студента–практиканта «Позашкільна педагогічна практика» передбачено методичні матеріали з проблематики виховання міжнаціональної толерантності для різних вікових груп. Методичний комплект містить наступні блоки: справи в загоні, ігрова діяльність, діагностика і профілактика конфліктів в дитячому колективі, тренінги на подолання конфліктності, стресу, негативного психологічного стану дітей, підвищення самооцінки дітей, організація купання дітей, організація туристсько-краєзнавчої роботи, методика роботи з дітьми в дощову погоду, робота з важковиховуваними дітьми в умовах літньої оздоровчої установи, методи роботи з дітьми щодо запобігання шкідливих звичок, методика виготовлення поробок, аплікацій, оформлення та випуск преси.

Третій етап – контрольнo-коригувальний (узагальнювальний).

На цьому етапі процес підготовки має пошуково-творчий характер. Тут забезпечували цілісність засвоєння знань, дій, досвіду та зворотність зв'язку. Мета етапу – формування полікультурної компетентності, що передбачало «занурення» майбутніх фахівців у полікультурне середовище і надавало можливість проявити самостійність, рівень осмисленості студентом особистої відповідальності за організовану діяльність, здатність до професійних дій та їх корекції. У результаті, формуються уявлення і знання про різноманіття культур у світі, свою роль у ньому, про себе як представника полікультурного суспільства, міжнаціональну толерантність, установки на виховання міжнаціональної толерантності та толерантної поведінки учня.

Основним у підготовці вчителя на цьому етапі є практичний досвід. Майбутні вчителі працювали у диверситивних класах під час педагогічної практики. Студенти

досліджували етнічний склад учнів класу; вивчали етнокультурну історію представників відповідних національностей; розробляли цілі, завдання, зміст, методи виховання в учнів міжнаціональної толерантності; проводили педагогічний аналіз проведеної роботи; презентували результати проекту на підсумковій конференції з педагогічної практики.

До активних методів навчання на контрольно-коригувальному етапі ми віднесли ті, що спрямовані на формування пошуково-творчої діяльності студентів, – практичні методи (творчі вправи), дослідницький та метод проектів.

Формування цього виду компетентності без установок на розвиток міжнаціональної толерантності й інтеркультурної педагогічної компетенції у студента, а також без загально-педагогічної підготовки студентів до виховної роботи дестабілізує розвиток підготовленості студентів до виховання толерантності. Отже, на цьому етапі продовжує формуватися міжнаціональна толерантність та інтеркультурна компетентність, а також закладається основа теоретичних знань, методичних умінь з виховання міжнаціональної толерантності, набувається практичний досвід діяльності. Формування компетентності в галузі виховання міжнаціональної толерантності передбачається в процесі вивчення “Педагогіки”, “Психології”, “Основ педагогічної майстерності”, ознайомлення з досвідом класних керівників у вирішенні проблеми виховання міжнаціональної толерантності (практика позаурочної виховної роботи), проведення конференції, семінарів з узагальнення практики виховання міжнаціональної толерантності тощо. Процес доповнюють на цьому етапі курси на вибір вивчення можливостей навчальних предметів у вихованні міжнаціональної толерантності на практиці пробного уроку й організація студентами виховної роботи на практиці, у позаурочній навчально-виховній роботі; написання курсових робіт та участь за результатами власних досліджень у конференціях, конкурсах; робота студентів у дослідницькій групі. При цьому, незалежно від форми підготовки, організовується співтворчість, співпраця, діалог як види толерантної взаємодії, практична і рефлексивна спрямованість, диференціація навчання, оптимальне поєднання традиційних, активних, евристичних методів, форм та технологій підготовки. Широко розповсюдженим є

технологія “проектів” – завдань, які змушують студентів зібрати матеріал, інтегрувати велику кількість інформації і представити певний проект вирішення якоїсь проблеми (одночасно можуть використовуватися знання з різних дисциплін). Проекти дають змогу розвивати лідерські якості студентів у навчальному середовищі. Ефективною є технологія “аналізу ситуацій” (case study), при якому студентам пропонується осмислити реальну життєву ситуацію. Важливим є те, що опис ситуації відображає не лише практичну проблему, а й актуалізує комплекс знань, який необхідно засвоїти при вирішенні цієї проблеми.

У процесі педагогічної практики освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» завдання для студентів ускладнювались і були спрямовані на удосконалення умінь та навичок роботи з учнями з виховання міжнаціональної толерантності:

Завдання студентам:

- 1) дослідження студентами етнічного складу учнів класу;
- 2) вивчення майбутніми фахівцями етнокультурної історії представників відповідних національностей;
- 3) розробка цілей, завдань, змісту та методики виховання в учнів міжнаціональної толерантності;
- 4) Реалізація методики виховання в учнів міжнаціональної толерантності.

Етапи реалізації методики

1. Підготовча робота (підбір методик для вивчення стану проблеми)
2. Вивчення етнічного складу учнівського колективу
3. Вивчення проблематики етнічних стосунків в учнівському колективі.
4. Дослідження рівня сформованості толерантності у батьків.
5. Розробка та реалізація методики формування міжнаціональної толерантності в учнів класу;
6. Презентація методики на методичному об’єднанні класних керівників школи;
7. Оцінювання методики.

Консультації для студентів щодо формування мотивації діяльності учнів їх підтримки під час проекту

- підбір цікавих завдань
- створення умов для самоствердження, самореалізації учнів
- підкреслення значущості діяльності учнів
- підбір ситуацій для успіху роботи.

Робота в даному напрямку продовжувалась і під час педагогічної практики виконувались теми проекти на тему: «Я, ТИ, ВІН, ВОНА...», «Взаєморозуміння культур», «Джерела толерантності», «Обрії порозуміння». «За межами розуміння», «Уроки минулого».

Програма проекту: докладний опис проекту з цільовою аудиторією; апробація проекту у викладацькій практиці; конкретний опис результатів проекту; план моніторингу результатів проекту.

Критерії відбору проектів: методична ґрунтовність; чіткий план реалізації проекту; конкретність очікуваних результатів; реалістичність запропонованої програми; компетентність організації у проведенні проектів; здатність учасника забезпечити ефект реалізації проекту; використання зарубіжного досвіду.

Застосування методу проектів сприяло:

1. Формуванню професійних умінь в напрямку підготовки майбутнього вчителя з формування міжнаціональної толерантності в учнів школи;
2. Виробленню умінь та навичок виваженого розв'язання проблем пов'язаних із толерантними стосунками представників різних національностей;
3. Розвитку рефлексивних умінь.

Організація виховної роботи зі студентами здійснювалась крізь призму культурної людини, яка є толерантною та вміє взаємодіяти з людьми різних національностей.

Зміст виховання толерантної особистості у студентському середовищі передбачав виконання низки завдань:

- 1) створення рівних соціальних й освітніх можливостей для представників різних соціокультурних груп (особливо тих, хто належить до культурних меншин);

2) сприяти усвідомленню закономірності культурних відмінностей як засобу побудови полікультурного простору (що є невідворотним процесом в умовах інформатизації та глобалізації суспільства);

3) захищати і розвивати плюралізм культур у суспільстві;

4) допомагати студентам конструктивно підходити до спільних для всіх спільнот і культур цілей забезпечення соціальної злагоди та співпраці;

5) надавати необхідні знання щодо природи й особливостей культур різних соціальних спільнот; стимулювати інтерес студентів до вивчення інших культур;

6) пояснювати причини, сутність і соціальні наслідки не толерантного поведіння, його негативну роль щодо національного та демократичного розвитку суспільства;

7) формувати атмосферу засудження порушень чи ігнорування прав і свобод соціокультурних груп – як власної, так і інших, без винятку;

8) сприяти створенню різноманітних молодіжних об'єднань, діяльність яких демонструвала б настанови міжнаціональної толерантності, взаємодопомоги, соціального миру;

9) проводити профілактику й роз'яснювальну роботу щодо сутності та відносності стереотипів і забобонів, що дозволить певним чином подолати упередженість щодо «інших» та «інакших»;

10) заохочувати толерантне поведіння та вияв толерантної свідомості працівників (особливо викладачів) закладу, адже особистий безпосередній приклад є найкращим засобом виховання.

Моделювання та проведення студентами фрагментів виховних заходів: «Менталітет - дзеркало нації», «Історія моєї вулиці», «Мовна толерантність», «Толерантність врятує світ», «Тема етнічної толерантності в художній літературі» тощо.

В рамках програми педагогічної практики було вивчено етнічний склад учнів класу та рівень сформованості міжнаціональної толерантності учнів на основі підібраних методик; узагальнено та описано діагностику рівня сформованості міжнаціональної толерантності учнів; проведено виховні заходи на тему:

1. Культурно-національний простір України: «Великі сини України». Тренінг «Моя твоя не розуміє, або Премудрості спілкування ». Колективна творча справа «Фольклорний калейдоскоп»; Свято «З любов'ю в серці про Україну»; Вікторина «Літературна Україна».

2. Феномен української нації. Виховні години: «Де не торкнеш Україну - всюди рана»; «Менталітет - дзеркало нації»; «Проблеми національної взаємодії»; Тренінг «Емпатія - основа сприятливого спілкування». Колективна творча справа «Спілкування без кордонів». Вікторина «Культура відносин».

Також студентам було запропоновано наступні форми виховної роботи:

Виховні години: «Людина - будує або руйнує», «Грані схожості»; «Життя дається на добрі справи», «Тема етнічної толерантності в художній літературі».

Круглий стіл «Діалог культур»; «Мовна толерантність».

Колективна творча справа «Мирова угода»; «Пам'ятай, що ти людина!» «Зведено мости, зруйнуємо стіни », «Кодекс світу ».

Свято «Будемо разом дружити».

Вікторина з прав людини «Маю право».

Тренінг: «Ми різні – ми рівні».

Дискусія: «Толерантність врятує світ», «Ілюстрація толерантності», есе «Роздуми про толерантність».

Варто зазначити, що в процесі вивчення питань суспільної цінності толерантності у майбутніх педагогів формувались: уявлення про міжнаціональну толерантність як суспільну та особистісну цінність. Про це свідчать висловлення студентів: «Основною причиною війни є нетерпимість, невміння домовлятися, неприйняття, розмаїття думок» (Ірина Л.), «Ми можемо жити без конфліктів і війн лише тоді, коли навчимося взаємодіяти з різними народами та культурами» (Микола Г.); установка на виховання міжнаціональної толерантності в учнів. Про це свідчать висловлення студентів: «Я впевнена, що наша Україна буде жити без війни. Наше багатонаціональне суспільство зможе здолати проблеми насилля, агресії тільки в тому випадку, якщо навчиться сприймати рівні права кожного» (Віта Л.), «Для того,

щоб наше суспільство жило у мирі та злагоді, вчителю необхідно виховувати у дітей милосердя, співчуття, толерантності» (Олена К.).

Отже, розроблена методика охоплювала сукупність взаємопов'язаних підходів: позитивне мотиваційне середовище, безпечне середовище, пізнавальний досвід, емпатія, практичний досвід, що сприяло підготовці майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів .

3.2. Аналіз результатів експериментального дослідження

Дослідно-експериментальна робота, яку проводили з підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ, засвідчила певні якісні і кількісні зміни в рівнях готовності студентів до означеного напрямку виховання. Ми провели порівняльний аналіз готовності майбутніх фахівців до означеного напрямку виховання другого і п'ятого курсів ЕГ і КГ. Результати формувального етапу експерименту підтвердили, що на початковому рівні в ЕГ (2-й курс) було 46,4% студентів, задовільному – 35,9 %, достатньому – 13,8 %, високому – 3,8 % (Таблиця 3.1).

Таблиця 3.1.

Динаміка готовності майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів (ЕГ)

Групи	Критерії сформованості	Рівні сформованості (кількість респондентів у %)			
		Оптимальний	Достатній	Задовільний	Початковий
ЕГ (початок експерименту)	1. Мотиваційний	7,37	16,54	28,20	47,89
	2. Орієнтувальний	0,48	5,40	45,42	48,70
	3. Діяльнісний	2,14	10,86	31,42	55,58
	4. Особистісний	5,34	22,48	38,69	33,50
Середні показники		3,83	13,82	35,93	46,42
ЕГ (кінець експерименту)	1. Мотиваційний	17,10	29,47	37,94	15,49

	2. Орієнтувальний	5,98	14,90	58,24	20,88
	3. Діяльнісний	8,44	20,68	42,14	28,74
	4. Особистісний	12,68	31,34	48,75	7,24
Середні показники		11,05	24,10	46,77	18,09

Після формульовального етапу експерименту ці показники кількісно кількісно зросли (ЕГ– 5-ий курс): до високого рівня віднесли 11,05% студентів, достатнього – 24,1%, задовільного 46,77 %. Відповідно зменшився відсоток студентів, яких віднесено на початковий рівень на 28,3 %.

У контрольних групах на початковому рівні було 49,1 % студентів, задовільному – 34,3 %, достатньому – 12,7 %, високому – 3,9 %. На кінець експерименту позитивні зміни спостерігалися, проте із значно нижчими результатами, ніж в ЕГ. Ці показники відповідно були такими: 35,9%, 41,3%, 17,4%, 5,4 % (Таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Динаміка готовності майбутніх педагогів до виховання міжнаціональної толерантності учнів (КГ)

Групи	Критерії сформованості	Рівні сформованості (кількість респондентів у %)			
		Оптимі- льний	Достатній	Задовіль- ний	Початко- вий
КГ(початок експерименту)	1. Мотиваційний	8,1	16	26,6	49,3
	2. Орієнтувальний	0,6	4,6	42	52,8
	3. Діяльнісний	1,8	9,3	30	58,9
	4. Особистісний	5,2	20,9	38,4	35,5
Середні показники		3,9	12,7	34,3	49,1
КГ Кінець	1. Мотиваційний	8,4	19,7	33,9	38
	2. Орієнтувальний	1,2	6,7	49	43,1

	3. Діяльнісний	3,7	12,7	35,9	47,7
	4. Особистісний	8,2	30,3	46,4	15,1
Середні показники		5,4	17,4	41,3	35,9

Динаміка позитивних змін у рівнях готовності майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів відбувалася завдяки цілеспрямованій діяльності, ефективність якої забезпечували такі педагогічні умови:

- оптимальне поєднання теоретичного, методичного та практичного складників підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів;

- урахування особливостей особистісно-зорієнтованого навчання у підготовці майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ;

- активізація пізнавальної діяльності студентів шляхом створення ситуацій полікультурного змісту;

- застосування інтерактивних технологій навчання.

Готовність майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів ми досліджували за мотиваційним, орієнтувальним, діяльнісним й особистісним критеріями.

За орієнтувальним критерієм ми визначали, наскільки студент знає особливості феномена міжнаціональна толерантність, усвідомлює його як цінність суспільства, особистості, обізнаний з особливостями процесу та методикою виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Аналіз результатів засвідчує, що відбулися певні позитивні зміни в розумінні, осмисленні понять, які визначають толерантну особистість у міжнаціональних стосунках – повага, миролюбність, доброзичливість, великодушність, альтруїзм тощо. Так, на початок експерименту ці поняття змогли пояснити лише 4,3 % студентів. За результатами формувального експерименту показник в експериментальних групах зріс до 11,5%. На основі спостережень, висловлень,

позицій під час обговорення проблематики міжнаціональної толерантності ми визначили, що рівень усвідомлення цього поняття значно зріс.

Аналізуючи рівень розуміння толерантності як регулятора міжнаціональних стосунків виявлено, що після експерименту студенти могли узагальнювати, давати оцінку проявам міжнаціональної толерантності (інтолерантності). В ЕГ кількість студентів, що належить до достатнього рівня, ймовірно збільшилась на 7,2 %, і зменшився відсоток студентів з низьким рівнем готовності на 16,6%.

Значно підвищився методичний рівень знань студентів після експерименту. Його результати виявились такими: кількість студентів високого рівня готовності з імовірністю збільшилась на 8,8%; на задовільному – на 40,2%; на початковому – зменшилась на 55,7%.

Важливим показником орієнтувального критерію є здатність студента пояснювати, співвідносити, виділяти суттєві ознаки феномена «міжнаціональна толерантність» та застосовувати його під час розв'язання ситуацій з досліджуваної тематики. Залучення студентів до розв'язання ситуацій полікультурного змісту сприяло формуванню власного погляду на проблему, розвитку вмінь слухати, сприймати іншого, з розумінням ставитись до інших поглядів, вести діалог, що закладає основи для професійної компетентності з наряду виховання міжнаціональної толерантності учнів. Завдяки розгляду дилем, використанню притч полікультурного змісту в студентів відбулися зміни толерантної орієнтації.

За мотиваційним критерієм ми визначали, як змінилися прагнення студентів до здобуття знань, умінь і навичок з метою виховання міжнаціональної толерантності учнів; орієнтація майбутнього вчителя на розвиток толерантних взаємин в учнівському колективі та на запобігання утруднень в роботі з виховання міжнаціональної толерантності учнів. У необхідності формування готовності майбутніх учителів до цього наряду виховання переконані 75% студентів, які здобувають ОКР спеціаліста. Студенти усвідомили, що кожна людина, незалежно від національності, віросповідання має право на шанобливе ставлення з боку інших, має право на власну думку, погляди, які відмінні від інших. З ініціативи студентів проводили заходи: захист малюнка на асфальті «Я малюю мир», благодійна акція

«На допомогу учасникам АТО», презентація виховного проекту «Україна єдина», «Обличчя війни», «День Європи» тощо. В експериментальних групах таких ініціаторів виявилось 16%, в контрольних – 8%. У студентів зросла внутрішня мотивація відносно важливості підготовки до виховання міжнаціональної толерантності в учнів.

Так, у студентів ЕГ підвищився інтерес до цієї проблематики, зросло бажання розв'язувати виховні проблеми досліджуваного напрямку. У студентів підвищилась потреба в професійному самовдосконаленні з питань виховання в учнів міжнаціональної толерантності. Кількість студентів, яких ми віднесли до високого рівня підготовки, зросла на 14,2%, на достатньому рівні – на 16,6 %, на початковому рівні зменшилася на 45,6%.

Завдяки використанню таких методів навчання як діалогічний, проблемний, частково-пошуковий, проектів, дослідницький, практичний у студентів відбулися позитивні зміни в сформованості умінь, навичок студентів, набуття яких забезпечить у майбутньому здатність до виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Варто зазначити, що студенти виявили вміння проводити діагностику рівня сформованості міжнаціональної толерантності; добирати оптимальний діагностичний інструментарій, використовувати методики з метою вивчення сформованості міжнаціональної толерантності особистості та учнівського колективу. Рівень сформованості діагностичних умінь зріс в ЕГ на 13,0% %, в КГ – на 6,0 %.

Під час експерименту студенти навчались організовувати процес формування міжнаціональної толерантності в учнів в урочній та позаурочній діяльності; враховувати особливості поведінки представників національних меншин в учнівському колективі; спрямовувати роботу органів учнівського самоврядування в напрямку виховання міжнаціональної толерантності; організовувати роботу із самовиховання з питань міжнаціональної толерантності учнів. І, як результат, зріс рівень організаторських умінь ЕГ на 15,0 %, в КГ 8,0 %.

Студенти виявили здатність налагоджувати контакти з представниками різних національностей на основі поваги, розуміння, сприйняття Іншого, вести діалог, попереджати конфліктні ситуації з питань міжнаціональної ворожнечі в учнівському середовищі.

Майбутні вчителі оволодівали технологіями методичної функції – вміння визначати цілі, завдання, зміст, форми, методи, засоби виховання міжнаціональної толерантності учнів, навчались аналізувати ситуації, у змісті яких є прояви інтолерантності, здійснювати психолого-педагогічний аналіз виховних заходів з теми міжнаціональної толерантності; аналізувати та оцінювати власну діяльність з метою її вдосконалення.

Студенти розвивали вміння проводити профілактичну, корекційну роботу, спрямовану на подолання негативних установок, стереотипів, упередженого ставлення до представників національних меншин, роботу з здійснювати корекцію з проявами такого негативного явища як інтолерантність.

Оволодіння технологіями рефлексивної функції – уміння аналізувати власні погляди, поведінку, діяльність (правильність постановки мети та завдань; ефективність вибраних форм, методів, прийомів, засобів діяльності; причини успіхів та недоліків, помилок та труднощів у процесі виховання міжнаціональної толерантності учнів).

Оволодіння технологіями функції саморегуляції – вміння регулювати власні погляди, настрої, долати психічні навантаження, психологічне напруження, враховувати думки, інтереси інших.

Особистісний критерій передбачав сформованість у майбутнього вчителя рис, необхідних для виховання міжнаціональної толерантності учнів. У результаті, намітилась тенденція до позитивних змін таких характеристик особистості як гуманістична спрямованість, дипломатичність, асертивність, стійкість особи (сформованість соціально-етнічних мотивів поведінки особи в процесі взаємодії з людьми інших етнічних груп (здатність незвично вирішувати звичайні проблеми, орієнтація на пошук декількох варіантів рішення); прояви позитивної етнічної ідентичності; мобільність поведінки.

У студентів можна було зафіксувати такі характеристики як комунікабельність, емоційна саморегуляція, наявність вольових якостей. Цьому сприяла адекватна самооцінка власних почуттів, дій та вчинків. У кінці експерименту вона збільшилась на 17%. Високий рівень зріс на 10,6%, а початковий знизився на 30,8%

Самооцінку в експериментальних групах диференціювали таким чином: «Так, готовий» – відображалось у відповідях такого змісту: «Я володію знаннями, уміннями і здібностями, щоб виховувати міжнаціональну толерантність в учнів», «Вважаю, що готова взяти на себе відповідальність за виховання толерантності».

Наступна позиція студентів – «Важко відповісти, або готовий частково». До цієї групи належить 20% опитуваних. Це були відповіді, які вказували на часткову готовність або невизначеність, наприклад: «Напевно, готовий», «Теоретично готовий, проте на практиці – невпевнений».

Деякі відповіді характеризують підвищені вимоги до себе, що засвідчують такі висловлювання студентів: «Вважаю, що теоретична база є, проте потрібно самовдосконалюватись», «Я вдячна за те, що загострена проблема міжнаціональної толерантності. Потрібно більше зусиль прикладати для того, щоб бути готовим займатись вихованням толерантності».

Відповіді «Не готовий» на запитання надали 7% опитаних. Відповіді були такими: «Я не готова до роботи з дітьми», «Я не налаштована на майбутню педагогічну діяльність».

З метою визначення рівня сформованості міжнаціональної толерантності у студентів під час практики було проведено експертне оцінювання. Аналіз результатів засвідчує, що найбільша кількість студентів виявилась у групі із середнім рівнем підготовки. На другому місці були студенти з високим рівнем готовності.

Нами було визначено найбільш значимі умови підготовки до виховання міжнаціональної толерантності, серед них: приклад толерантної поведінки викладачів кафедри; організація виховної роботи з міжнаціональної толерантності в

період педагогічної практики; усвідомлення професійної значимості виховання міжнаціональної толерантності і власних можливостей її організації.

У процесі експерименту ми виявили найбільш ефективні засоби підготовки до виховання толерантності: педагогічна практика – 56%, заняття з психолого-педагогічних дисциплін – 34%, науково-дослідна робота – 28%.

Визначено самооцінку студентами ефективності розв'язання завдань. Високий рівень значимості відзначають студенти в отриманні знань про специфіку організації виховання міжнаціональної толерантності; ознайомлення із методами і шляхами розв'язання проблем виховання толерантності; формування установок на самовиховання; вивчення передового педагогічного досвіду з виховання міжнаціональної толерантності; розробка рекомендацій, планів-конспектів; використання інтерактивних технологій навчання, підбір методичного матеріалу.

Визначено також самооцінку ефективності власної діяльності. Діяльнісний компонент: створення творчих проектів; моделювання педагогічної діяльності; самостійний пошук інформації; робота з літературою; здійснення самоконтролю за формуванням знань і умінь.

У ході дослідно-експериментальної роботи розроблена нами методика підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів дала позитивні результати, що підтверджено даними доекспериментального та післяекспериментального замірів, проведених в експериментальних і контрольних групах. На завершальному етапі експериментальної роботи високого рівня готовності майбутніх педагогів до виховання міжнаціональної толерантності учнів досягли 4,6 % студентів експериментальної групи при 3,9% студентів контрольної групи на другому курсі; 7% студентів експериментальної групи при 3,5% студентів контрольної групи на третьому курсі; 7,5% студентів експериментальної групи при 4,6% студентів контрольної групи на четвертому курсі; 11,1 % студентів експериментальної групи при 5,2 % студентів контрольної групи на п'ятому курсі.

Так, результати дослідження підтвердили висунуту гіпотезу, і дослідно-експериментальна робота показала ефективність запропонованих педагогічних умов підготовки майбутніх педагогів до виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Для визначення залежності показників установлених критеріїв і перевірки їх кореляційної залежності був проведений розрахунок з допомогою коефіцієнта взаємної співвідносності Спірмена.

Під час розрахунку ми брали до уваги такі умови:

Якщо $0 \leq k < 0,3$ – зв'язок слабкий;

Якщо $0,3 \leq k < 0,5$ – зв'язок помірний;

Якщо $0,5 \leq k < 0,7$ – зв'язок значний;

Якщо $0,7 \leq k$ – зв'язок сильний.

Коефіцієнт кореляції ми визначали за формулою:

$$r_{xy} = \frac{\sum x_i y_i - (\sum x_i)(\sum y_i) / n}{\sqrt{[\sum x_i^2 - (\sum x_i)^2 / n][\sum y_i^2 - (\sum y_i)^2 / n]}}$$

Ми з'ясували зв'язок між виявленими критеріями готовності педагога до виховання міжнаціональної толерантності в учнів.

Коефіцієнт визначення коефіцієнта кореляції між особистісним і когнітивним компонентом $k = 0,55$ засвідчує значний зв'язок між когнітивним й особистісним критерієм.

Помірний зв'язок між когнітивним і діяльнісним компонентом – $k = 0,51$.

Між діяльнісним й особистісним компонентом зв'язок теж помірний.

Ці результати можна пояснити так: респонденти усвідомлюють значимість проблеми виховання міжнаціональної толерантності в учнів, проте не здійснюють цілеспрямовану роботу з її розв'язання.

Майбутні вчителі усвідомлюють, що результати практичної діяльності залежать від теоретичної підготовки, проте не вважають розвиток особистісних якостей педагога умовою ефективності виховання міжнаціональної толерантності.

Майбутні педагоги мають недостатній рівень знань про поняття «міжнаціональна толерантність», а тому дають їй пасивну характеристику.

Майбутні фахівці мають інші позиції в ставленні до взаємозв'язків визначених параметрів. Студенти відзначають сильний зв'язок між когнітивним і діяльнісним компонентом, особистісним і діяльнісним: $0,72-0,71$.

Ці результати засвідчують те, що в процесі навчання студенти не лише усвідомлюють значимість виховання міжнаціональної толерантності, але й мають приклади її організації викладачами кафедри педагогіки, студентами під час практики, зацікавленими в розв'язанні цієї проблеми вчителями шкіл.

Студенти усвідомлюють залежність між формуванням у самого педагога якостями (толерантністю, терпимістю, емоційною стабільністю) і результатами його педагогічної діяльності з виховання міжнаціональної толерантності в дітей і вважають, що сформовані установки на виховання цієї професійної якості є необхідною умовою розв'язання проблеми.

Вищезазвані позиції можна узагальнити так: розвиток у майбутніх педагогів професійної мотивації до виховання міжнаціональної толерантності тісно пов'язана з формуванням у них системи професійних знань та умінь, необхідних для успішної організації цього процесу. Водночас професійні мотиви на виховання міжнаціональної толерантності повинні поєднуватись з установками на толерантну поведінку педагога та розвиток у них особистісних якостей.

На підсумковому етапі ми визначали оцінку результативності дослідно-експериментальної роботи. При цьому використовували методи: анкетування, експертної оцінки, самооцінки.

На цьому етапі роботи ми визначали рівень готовності майбутніх педагогів до виховання міжнаціональної толерантності і порівнювали отримані показники з показниками початкового етапу.

Порівнюючи результати початкового і завершального етапів, ми дійшли таких висновків.

На початок експерименту виявили неготовність до проведення виховної роботи з проблематики міжнаціональної толерантності 49% студентів. Ця ситуація змінилась наприкінці експерименту.

Значно зріс мотиваційно-ціннісний компонент готовності. Це підтверджують такі результати: підвищився інтерес до проблематики міжнаціональної толерантності у 20% студентів; бажання займатись дослідницькою роботою в такому напрямку в 14% опитаних.

Це засвідчує, що робота, яку проводили в цьому напрямку, сприяла формуванню в студентів професійних суспільних мотивів діяльності до обраної роботи.

Змінилась динаміка розвитку показників орієнтувального і діяльнісного критеріїв. Ці результати засвідчують підвищення в процесі роботи системи знань та умінь, пов'язаних з організацією виховання міжнаціональної толерантності. Дещо змінилася динаміка сформованості толерантності як професійної цінності в студентів.

Важливим у дослідженні було порівняння самооцінки студентами готовності до виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Самооцінка в експериментальних групах диференціювалась таким чином: «Так, готовий» – відображалось у відповідях такого змісту: «Я володію знаннями, вміннями і здібностями, щоб виховувати міжнаціональну толерантність в учнів», «Вважаю, що готова взяти на себе відповідальність за виховання толерантності».

Наступна позиція студентів – «Важко відповісти, або готовий частково». До цієї групи належить 20% опитуваних, які дали відповіді, що вказували на часткову готовність або невизначеність, наприклад: «Напевно, готовий», «Теоретично, готовий, проте на практиці – не впевнений».

Деякі відповіді характеризують підвищені вимоги до себе. Це засвідчують такі висловлювання студентів: «Вважаю, що є теоретична база, проте потрібно самовдосконалюватись», «Я вдячна за те, що загострена проблема толерантності. Потрібно більше зусиль прикладати для того, щоб бути готовим займатись вихованням міжнаціональної толерантності».

З метою визначення рівня сформованості міжнаціональної толерантності в студентів під час практики було проведено експертне оцінювання. Аналіз результатів засвідчує, що найбільша кількість студентів виявилась в групі із середнім рівнем підготовки. На другому місці були студенти з високим рівнем готовності.

Нами було визначено найбільш значимі умови підготовки до виховання міжнаціональної толерантності, серед них: приклад толерантної поведінки

викладачів кафедри; організація виховної роботи з толерантності в період педагогічної практики; усвідомлення професійної значимості виховання толерантності і власних можливостей її організації.

У процесі експерименту ми виявили найбільш ефективні засоби підготовки до виховання толерантності: педагогічна практика – 85 %, заняття з психолого-педагогічних дисциплін – 72 %, науково-дослідна робота – 64%, .

Визначено самооцінку студентами ефективності розв'язання завдань. Високий рівень значимості відзначають студенти в отриманні знань про специфіку організації виховання міжнаціональної толерантності; ознайомлення із методами і шляхами розв'язання проблем виховання толерантності; формування установок на самовиховання; вивчення передового педагогічного досвіду з виховання міжнаціональної толерантності; розробка рекомендацій, планів-конспектів; використання інтерактивних технологій навчання, підбір методичного матеріалу.

Визначено також самооцінку ефективності власної діяльності. Діяльнісний компонент: створення творчих проєктів; моделювання педагогічної діяльності; самостійний пошук інформації; робота з літературою; здійснення самоконтролю за формуванням знань і умінь.

Узагальнюючи результати, можемо стверджувати, що розроблена нами модель й апробована у відповідності з нею програма, були ефективні і, як наслідок, сприяли підвищенню рівня готовності майбутнього педагога до формування міжнаціональної толерантності.

Використання методики підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів значно вплинуло на якісний показник. Результати формувального експерименту, що проводили на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського впродовж 2010 – 2014 р.р., який охоплював 309 студентів, засвідчують, що в експериментальних групах на високий рівень вийшли 11,5 % студентів, у контрольній – 5,4 %. Відповідно, на достатній рівень – 24,1 %, 17,4%. Перехід з одного рівня на інший в експериментальній групі здійснювався значно інтенсивніше, ніж у контрольній (Рис.2).

Вірогідність гіпотези перевіряли методами математичної статистики за критерієм Стьюдента. Одержали вірогідність різниці даних $p < 0,05$, що підтверджує достовірність результатів дослідження.

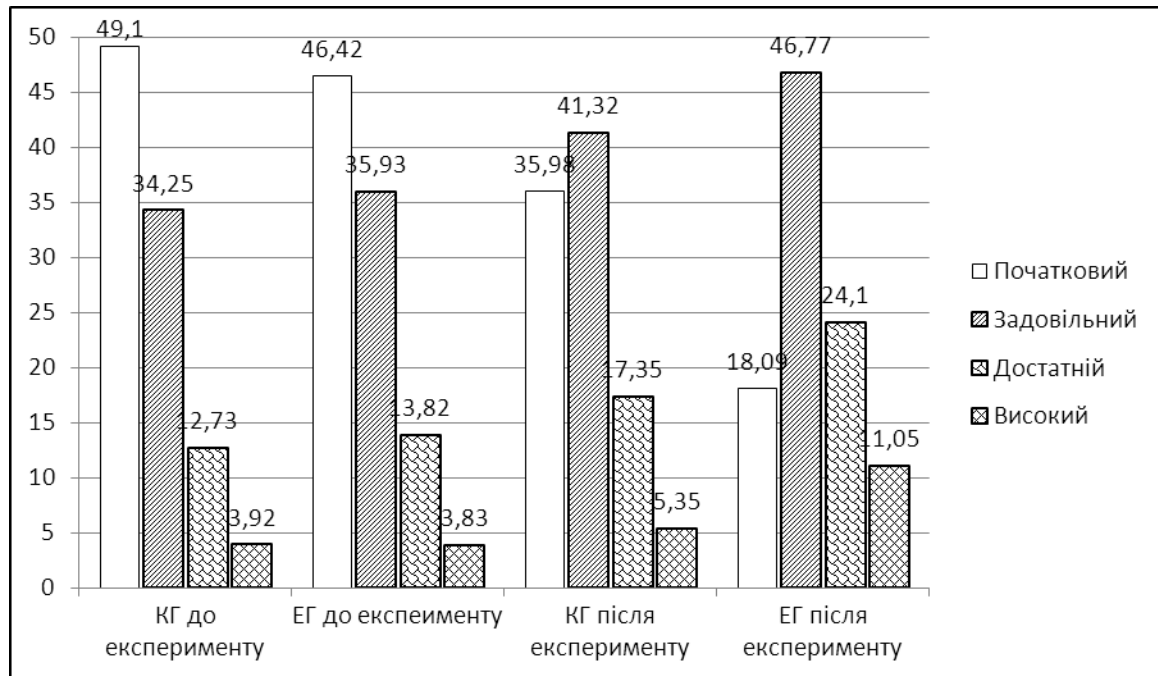

Рис. 2. Динаміка готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ

Висновки до третього розділу

Дослідно-експериментальна робота з підготовки вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів проходила впродовж чотирьох років і здійснювалась у три етапи: підготовчий, основний, контрольно-коригувальний.

Перший етап підготовки (I – II курси) характеризуємо як початковий. Він охоплює вивчення психолого-педагогічних дисциплін, пропедевтичну практику, організацію виховної роботи в умовах ВНЗ.

Мета етапу: формування в студентів позитивної мотивації на майбутню професійну діяльність як засіб для розв'язання проблем міжнаціональної толерантності в учнівському середовищі.

Основним підходом у підготовці до формування міжнаціональної толерантності учнів є створення позитивного мотиваційного середовища, що

передбачає «занурення» майбутніх учителів в емоційно забарвлений, інтенсивний, значущий і привабливий для них проблемно-освітній простір, що надає можливість продемонструвати значущість толерантності для сучасного світу та людини (О. Орловська).

До оптимальних методів навчання на першому етапі ми відносимо: формування інтересу до процесу формування міжнаціональної толерантності в учнів (ділові, сюжетно-рольові, імітаційні ігри, тренінги, навчальні дискусії); формування обов'язку і відповідальності до майбутньої професійної діяльності (заохочення, висування навчальних вимог); організація та здійснення професійних дій, (комунікативні справи).

Другий етап – основний – III, IV курси. Зміст діяльності на цьому етапі визначаємо відповідно до змісту навчальних дисциплін педагогічного циклу – «Педагогіка», «Методика виховної роботи», «Основи педагогічної майстерності», змісту кожного виду практики, організації науково-дослідної, самостійної роботи студентів, різноманітними формами виховної роботи.

Мета – формування знань, умінь і навичок, необхідних для проведення виховної роботи з учнями.

Реалізуючи цю мету, ми застосували підхід – створення безпечного середовища. Створити безпечне середовище в колективі – це означає надати можливість кожному, незалежно від їхнього етнічного, походження, виражати власні думки, брати участь у діалозі на рівних, сприяти розвитку самовираження, навчитись співпрацювати на рівних з представниками різних культур, збагачуючи себе і не відчуваючи загрози з боку інших.

У дослідженні ми використали окремі підходи до підготовки, запропоновані американським ученим Д. Бірнесом, та узагальнені українським науковцем О. Орловською, зокрема формування пізнавального досвіду та розвиток емпатії.

Для того, щоб працювати в диверситивному класі та виховувати в дітей толерантне ставлення одного до іншого, майбутній учитель повинен знати особливості культури своїх майбутніх учнів і, насамперед, добре вивчити власні культурні корені (О. Орловська). З цією метою ми використали

методику «Занурення в національну культуру». Майбутні вчителі розвивали критичне мислення, щоб уникнути стереотипного мислення, позбутися негативних установок тощо.

З огляду на те, що у людей, особливо в дітей, виникає потреба в емпатії з боку інших, то цю навичку можна трактувати як вагомий соціальний чинник, що є силою для створення консолідації суспільства.

До ефективних методів на основному етапі підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів ми віднесли частково-пошукові, проблемні.

Третій етап – контроль-коригувальний (узагальнювальний).

На цьому етапі процес підготовки має пошуково-творчий характер. Тут забезпечували цілісність засвоєння знань, дій, досвіду та зворотність зв'язку. Мета етапу – формування полікультурної компетентності, що передбачало «занурення» майбутніх фахівців у полікультурне середовище і надавало можливість проявити самостійність, рівень осмисленості студентом особистої відповідальності за організовану діяльність, здатність до професійних дій та їх корекції. У результаті, формуються уявлення і знання про різноманіття культур у світі, свою роль у ньому, про себе як представника полікультурного суспільства, міжнаціональну толерантність, установки на виховання толерантності та толерантної поведінки учня.

Основним у підготовці вчителя на цьому етапі є практичний досвід. Майбутні вчителі працювали у диверсифікованих класах під час педагогічної практики. Студенти досліджували етнічний склад учнів класу; вивчали етнокультурну історію представників відповідних національностей; розробляли цілі, завдання, зміст, методи виховання в учнів міжнаціональної толерантності; проводили педагогічний аналіз проведеної роботи; презентували результати проекту на підсумковій конференції з педагогічної практики.

До активних методів навчання на контроль-коригувальному етапі ми віднесли ті, що спрямовані на формування пошуково-творчої діяльності студентів, – практичні методи (творчі вправи), дослідницький та метод проектів.

Використання методики підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів значно вплинуло на якісний показник. Результати формувального експерименту, що проводили на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського впродовж 2011 – 2014 рр. й охоплював 309 студентів, засвідчують, що в експериментальних групах за один і той самий рік навчання на оптимальний рівень вийшли 11,5 % студентів, у контрольній – 5,4 %. Відповідно, на достатній рівень – 24,1% і 17,4 %. Перехід з одного рівня на інший в експериментальній групі здійснювався значно інтенсивніше, ніж у контрольній (Рис.2).

Вірогідність гіпотези перевіряли методами математичної статистики за критерієм Стьюдента. Одержали вірогідність різниці даних $p < 0,05$, що підтверджує достовірність результатів дослідження.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. З'ясовано сутнісні характеристики міжнаціональної толерантності як професійної якості особистості на основі аналізу філософської, соціально-психологічної, педагогічної літератури та контенту Інтернет. Витоками сутності поняття цього феномена є розгляд таких дефініцій як «толерантність», «національність». Толерантність об'єктивно необхідна як обов'язковий регулятивний засіб, як багатопланова «організаційна сила» у розвитку суспільства та соціальної свідомості, що дає змогу трактувати її як структуроутворювальний компонент в організації суспільства. Більшість науковців убачає в національності групу людей, яка володіє певними ознаками. Серед таких ознак, зазвичай, виділяють єдність крові або єдність раси, єдність мови, спільність економічних інтересів, єдність світогляду, єдність культури, спільність в усвідомленні належності до певної політичної партії, єдність релігії. Аналіз цих двох понять дає підстави визначити міжнаціональну толерантність як специфічну рису національного характеру, що проявляється в терпимості та оцінці національного «вони», рівнозначному «ми». За своєю суттю міжнаціональна толерантність є світоглядною основою етнічного розмаїття та одночасно політикою компромісу, згоди та єдності.

2. Визначено критерії, показники та рівні готовності майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів. Розглянуто зазначені вихідні дані для дослідження в контексті готовності майбутнього фахівця до діяльності. Критеріями готовності майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності є такі компоненти – мотиваційний, орієнтувальний, діяльнісний та особистісний. Ураховуючи характерні ознаки змісту міжнаціональної толерантності, ми розробили показники до кожного критерію. Рівень готовності за кожним із критеріїв визначали, використовуючи різні методи діагностики. На основі вивчення стану готовності майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності виокремлено чотири рівні сформованості міжнаціональної толерантності учнів (початковий, задовільний, достатній, високий). Динаміку змін у рівнях підготовки майбутніх педагогів до виховання міжнаціональної толерантності учнів можна

подати як послідовний перехід від початкового етапу засвоєння цього напрямку діяльності до оптимального через визнання можливості встановлення толерантних взаємин до доброзичливих відносин у студентській групі, від них до становлення толерантних стосунків, що виходять за межі групи.

3. У дослідженні розроблено модель підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів з метою більш чіткого бачення цілісності досліджуваного процесу.

Концептуальними засадами моделі є орієнтація на вимоги щодо підготовки майбутніх учителів до цього напрямку виховання, визначені міжнародними та державними документами; забезпечення цілісності процесу завдяки органічному взаємозв'язку таких структурних компонентів як мотиваційний, орієнтувальний, діяльнісний, особистісний; спрямованість кожного з них на інноваційність змісту, форм, методів засобів навчання, що забезпечить результативність – готовність майбутніх фахівців до виховної діяльності в полікультурному просторі.

Модель дала змогу відстежити процес формування цього утворення в динаміці від початкового, основного до контрольнo-коригувального етапів.

4. У процесі дослідження визначено та обґрунтовано організаційно-педагогічні умови, що забезпечать результативність у підготовці майбутнього вчителя до формування міжнаціональної толерантності учнів. До них відносимо: оптимальне поєднання теоретичного, методичного та практичного складників підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів; урахування особливостей особистісно-зорієнтованого навчання в підготовці майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ; активізація пізнавальної діяльності студентів шляхом створення ситуацій полікультурного змісту; застосування інтерактивних технологій навчання.

5. Реалізація цих умов базувалась на розробленій методиці підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності, що становить сукупність взаємопов'язаних підходів: позитивне мотиваційне середовище, безпечне середовище, пізнавальний досвід, емпатія, практичний досвід. Методику реалізовували на основі принципів діалогічності, єдності в різноманітності,

систематичності, послідовності та наступності. Її поетапність уможливила формування відповідних компетенцій, усвідомлення майбутніми учителями значущості виховання міжнаціональної толерантності в учнів, становлення особистості, здатної визнавати розмаїття культур, взаємодіяти з ними на засадах толерантності.

Результати дослідно-експериментальної роботи засвідчують, що в експериментальних групах після проведення формувального етапу експерименту високий рівень сформованості готовності студентів зріс порівняно з констатувальним етапом на 7,7%, відповідно, достатній рівень – на 10,3%, початковий зменшився на 27,5%.

Експериментальна перевірка педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів, їх впровадження в практику навчально-виховного процесу ВНЗ довели їхню ефективність та дієвість. Одержані результати роботи дають змогу констатувати, що поставлена мета досягнута, завдання дослідження розв'язані, гіпотеза доведена.

До напрямів подальших досліджень можна віднести такі: підготовка майбутнього вчителя до профілактики проявів інтолерантної поведінки підлітків; формування толерантності в умовах інформаційного простору, формування освітнього середовища та інші.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллина О. А. Общепедагогическая подготовка в системе высшего педагогического образования: Для пед. спец. высш. учеб. заведений. – 2-е изд. перераб. и доп. / О. А. Абдуллина – М.: Просвещение. – 1990. – 141 с.
2. Акімова О. В. Формування творчого мислення майбутнього вчителя: [Монографія] / О. В. Акімова. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. – 340 с.
3. Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. / Під заг. ред. Ю. Тищенко. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень. – 2004. – 312 с.
4. Ананьїн В. О. Толерантність як умова формування сучасної української політичної нації / В. О. Ананьїн, О. О. Пучков // Гілея: науковий вісник. – 2010. – №38. – С. 279 – 285.
5. Андрущенко Т. В. Толерантність як культурна цінність цивілізації / Т. В. Андрущенко // Гілея: науковий вісник. – 2010. – № 37. – С. 458 – 465.
6. Амонашвили Ш. Размышления о гуманной педагогике / Ш. Амонашвили М.: Изд-во Дом Ш.Амонашвили, 1995. – 596с.
7. Арбеніна В. Л. Етносоціологія: [навчальний посібник]. – Видання друге, доп. і перероб. / В. Л. Арбеніна . – ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2007. – 316с.
8. Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии к реальности / А. Г. Асмолов // На пути к толерантному сознанию. – М. : Изд-во МГУ, 2000. – С. 5 – 7.
9. Бакальчук В. О. Тенденції етнокультурної толерантності в українському суспільстві / В. О. Бакальчук// Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4. – С. 69 – 75.
10. Бакка Т. Подолання негативних проявів стереотипного мислення та формування толерантності як основи співжиття в полікультурному суспільстві / Тамара Бакка // Історія в школах України: методика, практика, досвід. – 2010. – №4.– С. 29 – 33.
11. Балл Г. О. Гуманістичні засади педагогічної діяльності [Текст] / Г. О. Балл // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України. 1994. N2. С.311.

12. Бардиер Г. Социальная психология толерантности / Г. Бардиер. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 120 с.
13. Батаршев А. В. Диагностика профессионально важных качеств / А. В. Батаршев, И. Ю. Алексеева, Е. В. Майорова. – СПб. : Питер, 2007. – 192 с.
14. Безкоровайна О. В. З педагогікою толерантності в третє тисячоліття / О. В. Безкоровайна // Педагогікатолерантності. – 2003. – № 3. – С. 4–11.
15. Безкоровайна О. Як зробити школу толерантною: Можливості і засоби / О. Безкоровайна. – Л.: «Шкільний світ», 2006. – 128 с.
16. Безлюева Г. В. Толерантность: взгляды, поиск, решение / Г. В. Безлюева, Г. М. Шеламова. – М. : Вербум – 2003. – 168 с.
17. Береговий Я. А. Актуальні проблеми впровадження толерантності в суспільно-державну і міжнародну практику (доповідь на Черкаській обласній конференції 15.11.2005 р.) / Я. А. Береговий // Педагогікатолерантності. – 2006. – № 1. – С. 47–59.
18. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2. Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
19. Білоус Т. Виховання толерантності у студентів ВНЗ у процесі вивчення іноземної мови : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Т. Білоус. – Рівне, 2004. – 18 с.
20. Білоус Т. М. Виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови: дис..... канд. пед. наук: 13.00.07/ Білоус Тамара Миколаївна.– Рівне, 2004. – 227 с.
21. Бойченко В. В. Ідея полікультурності у змісті національної освіти // Науковий вісник Чернівецького університету: Педагогіка та психологія. – Вип. 177. – Чернівці: Рута, 2003. – № 3–4. – С. 40 – 44.
22. Бордовская Н. В. Диалектика педагогического исследования. Логико-методологические проблемы: монография / Н. В. Бордовская – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001. – 512 с.

23. Борейчук І. О. Толерантність як компонент полі культурності педагога // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / І. О. Борейчук, М. М. Гон. – К.: Міленіум, 2010.– Вип.10. – С.123 – 129.
24. Васянович Г. П. Педагогічна етика: навчально-метод. посіб. / Г. П. Васянович. – Львів, «Норма», 2005. – 344с.
25. Вища освіта України і Болонський процес: Навчальний посібник/ За ред. В. Г.Кременя; Авторський колектив: М. Ф.Степко, Я. Я.Болюбаш, В. Д.Шинкарук, В. В.Грубінко, І. І.Бабин. – Тернопіль: Навчальна книга. –Богдан, 2004. – 384 с.
26. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход: метод. пособие. / А.А.Вербицкий. – М. : Высш. шк., 1991. – 207 с.
27. Вербицкий А. А. Проблема трансформации мотивов в контекстном обучении / А. А. Вербицкий, Н. А. Бакшаева Проблема трансформации мотивов в контекстном обучении // Вопросы психологии. – №3. – 1997. – С. 12 – 21.
28. Водолазська Т. В. Модель доброзичливого до дітей освітнього середовища / Т. В. Водолазська // Постметодика. – 2012. – №5 (108). – С.13-17.
29. Волик Л. В. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до полікультурного виховання учнів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти Академії педагогічних наук України. – К., 2005. – 20 с.
30. Волков, А. Когда рождается ксенофобия, или один на один с коллективом [Текст] / А. Волков // Народное образование. 2003. №6. С. 242–247
31. Волошина О. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі дис.. ... канд. пед.. наук: 13.00.07/ Волошина Оксана Василівна – Київ, 2007. – 209 с.
32. Волошина О. Проблема формування толерантності в сучасних педагогічних дослідженнях/ О. Волошина // Рідна школа. – 2007. – № 3. – С. 4-6.
33. Вольтер Трактат веротерпимости [Електронний ресурс]: / Ф. Вольтер // Философские трактаты и диалоги. – М.: "Эксмо". – 2005. – Режим доступу:http://www.antimilitary.narod.ru/antology/voltaire/voltaire_calas.htm

34. Выготский, Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1987. – 344 с.
35. Галицький І. Нормативні засади концепції формування толерантності в українському суспільстві / І. Галицький // Право України. –2011. – № 9.– С. 294 – 301
36. Гершунский Б. С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования: [Филос. аспект] / Б. С. Гершунский // Педагогика. – 2002. – № 7. – С. 3–12.
37. Гейхман Л.К. Обучение общению во взаимодействии: интерактивный подход / Л.К. Гейхман // Образование и наука. – 2002. – № 3. – С. 134–139.
38. Голіна І. В. Розвиток толерантності в юнацькому віці у процесівикористання розвивальної програми// Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України / І. В. Голіна, М. Ю. Проніна. – К.:Міленіум, 2011.– Вип.12. – С.18 – 27.
39. Грабовська С. Л. Виміри толерантності: психологічний ракурс// Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. праць / С. Л.Грабовська, Д. В.Мельник. – К.:Міленіум, 2010.– Вип.10. – С.129 – 140.
40. Грива О. А Теоретико-методологічні підходи до виховання толерантності в учнів у процесі вивчення історії / О. А. Грива, А. Г. Ремньова // Наукові записки національно-педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Випуск (83). – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 61-71
41. Грива О. А. Проблема толерантності молоді у філософсько-освітній парадигмі / О.А. Грива // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. — К., 2008. — Вип. 68. — С. 234 – 243.
42. Гуревич Р. Неперервна освіта педагога: мотиваційні чинники / Р. Гуревич, А. Коломієць // Професійна освіта: педагогіка і психологія: польсько-український журнал / за ред. Т. Левовацького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – Ченстохова –Київ: АІД, 2003. – IV. – С. 75 – 84.

43. Гуревич Р. С. Інформаційно – телекомунікаційні технології в навчальному процесі та наукових дослідженнях: навчальний посібник для студ. пед. ВНЗ і слухачів ін-тів післядипломної освіти / Р. С. Гуревич, М. Ю. Кадемія. – К. : Освіта України, 2006 . – 388 с.
44. Гуржій А.М. Формування професійних компетентностей майбутніх учителів трудового навчання засобами інформаційно-комунікаційних технологій: [монографія] / А.М. Гуржій, Р. С. Гуревич, Л.Л. Коношевський. – Київ-Вінниця : ТОВ Фірма «Планер», 2015 – 464 с.
45. Гуренко О.І. Виховання етнічної толерантності та культури міжнародного спілкування у студентської молоді: Режим доступу: <http://www.researchgate.net/researcher/>
46. Даль В.І. Тлумачний словник живої великоруської мови: У 4 т. Т 2. – М.: ЕКСМО – Прес, 2001. – 536 с.
47. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: [монографія] / І.В. Данилюк. – К.: «САММІТ-КНИГА», 2010. – 432 с.
48. Декларація принципів толерантності // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3–4. – С. 175–179.
49. Деятельность, сознание личность / под общей ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл; Академия, 2004. – 346 с.
50. Джованни Пико делла Мирандола Речь о достоинстве человека [Електронний ресурс] / Джованни Пико делла Мирандола // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли в 5-и тт. Т.1.– С. 506 – 514. – Режим доступу: <http://prepod.nspu.ru/mod/resource/view.php>.
51. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : [навч. посіб.] / І. М. Дичківська. – К. : Академвидав, 2004. – 352 с.
52. Довгополова Я. В. Формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу: дис... канд. пед.. наук: 13.00.05 / Довгополова Яна Володимирівна.– Харків, 2007. – 206с.
53. Дрожжина С.В., Чернишова М. В. Вплив толерантності на формування громадянського суспільства в Україні// Ученые записки Таврического

національного університета ім. В. І. Вернадського Серія «Філософія. Культурологія. Політологія. Соціологія». Том 24 (65). 2012. № 1–2. С. 346 – 353.

54. Дубасенюк О. А Підготовка майбутніх учителів до толерантної взаємодії в умовах полікультурного середовища /О. А. Дубасенюк// Вісник Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка. –2007. – Вип. 35. – С. 62 – 65.

55. Дубасенюк О. А. Теорія і практика професійної виховної діяльності педагога: [Монографія] / О. А. Дубасенюк– Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2005. – 367 с.

56. Духовно-культурні цінності виховання людини: монографія / Г.П.. Шевченко, Т.Л. Антоненко, Є. А. Зеленов та ін.- Луганськ: Вид. «НОЛІДЖ». 2013.– 332 с. (С. 3 – 37).

57. Енциклопедія освіти /Акад. пед. наук України; головний ред.В. Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

58. Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей. Пер. з франц. – Том 1. – Вид. 2-ге виправл., К.:Духовність і література, 2011. – 576 с.

59. Євдокимов О.В. Нові педагогічні технології організації навчання студентів: Дис.....канд.пед.наук.: 13.00.01. /О.В. Євдокимов. – Харків, 1997.– 181с.

60. Євтух В. Б Етносоціологія: терміни та поняття. Навчальний посібник /В. Б. Євтух, В. П. Трощинський / К.: Видавництво УАННП «Фенікс», 2003.– 280с.

61. Єршова, В. Реалізація культурологічного підходу до навчально-виховного процесу (з досвіду роботи) / В. Єршова, Л. Чеховська // Освіта і управління. – 2006. - №3-4. – С. 173–179.

62. Жданова І. А. Молодь і толерантність у сучасній Україні (національно-етнічний аспект) / І. А. Жданова // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – Т. XXII. – С. 120 –130

63. Життєва компетентність особистості: Науково-методичний посібник / За ред. Л. В. Сохань, І. І. Єрмакова, Г. М. Нессен. – К.: Богдана, 2003. – 520 с.

64. Журба К. О. Проблема міжнаціональної толерантності у сучасному освітньому просторі / К. О. Журба, О. М. Докукіна // Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета / Респ. высш. учеб. заведение "Крым. инженер.пед. ун-т". – Симферополь: НИЦ КИПУ, 2012. – Вип. 34: Педагогические науки. – С. 9 –16:
65. Загальна декларація прав людини. Прийнята та проголошена резолюцією 217 А(III) Генеральної асамблеї ООН від 10 листопада 1948 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/declarat/declhr.htm>.
66. Загвязинский В. И. Исследовательская деятельность педагога: учеб. пособие / В.И. Загвязинский . – Загвязинский В.И. – М. : «Академия», 2008. – 176 с.
67. Зарівна О. Історична генеза змісту і соціокультурної ролі феномена "толерантність" / О. Зарівна // Вища освіта України. – 2008. – № 1. – С. 76 –82.
68. Зарівна О. Роль освіти у формуванні толерантності студентської молоді / О. Зарівна // Вища освіта України. – 2007. – №3. – С. 103 –108.
69. Зарівна О. Світоглядно-культурологічний і моральний зміст поняття "толерантність": проблема визначення / О. Зарівна // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". – 2008. – №1. – С. 131-138.
70. Згуровський М. З. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України М. З.Згуровський. – К.: НТУУ "КПІ", 2006. – 544 с.
71. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учебник для вузов. / И. А. Зимняя – М.: Логос, 2002. – 384 с.
72. Зязюн І. А. Інтелектуально творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: монографія / за ред. І. А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – 636 с
73. Зязюн І. А. Філософія педагогічної якості в системі неперервної освіти / І.А. Зязюн // Вісник Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2005. – №25. – С. 13-18.

74. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин– СПб.: Питер, 2006. – 512 с.
75. Ильинская С. Г. Философско-методологические подходы к изучению категории «толерантность» / С. Г. Ильинская // Философско-политический ежегодник.– 2008.– Вып. 1.– С. 154–168.
76. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації / Є. К. Бистрицький, С. В. Пролесєв, Р. В. Кобець, Р. В. Зимовець – К.:«Альтерпрес», 2003. –192 с.
77. Історія української філософії: підручник. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с.
78. Калошин В. Ф. Установка: плюс і мінус / В. Ф. Калошин //Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – №5. – С.75 – 79.
79. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант; [пер. с нем. Н. Лосского] – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 736 с.
80. Кант І. Критика практичного розуму / Імануель Кант; [пер. з нім. І. Бурковського] – К.: Юніверс, 2004. – 240 с.
81. Кант, И. Лекции по этике / И. Кант; пер. с нем., общ. ред., сост. и вступ. ст. А. А. Гусейнова.– М.: Республика, 2000. – 431 с.
82. Каплінський В. В. Основи виховної діяльності вчителя фізичної культури: навч. Посібник / В.В. Каплінський, І.О. Асаулюк. – Вінниця: «Едельвейс і К», 2014. – 294 с.
83. Карапузова Н. Д. Педагогічна ергономіка: створення комфортного та безпечного навчального середовища у початковій школі / Н. Д. Карапузова, Є. А. Починок, В. М. Помогайбо // Постметодика. – 2012. – №5. – С. 8 – 12.
84. Карпюк І. Ю. Вивчення проблеми формування професійної компетенції майбутніх спеціалістів у сучасній освіті //ВІСНИК НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 1’2010 С.172 – 176.
85. Кихтюк О. В. Концептуальна модель етнічної толерантності особистості / О. В. Кихтюк // Психологічні перспективи. Луцьк, 2010. Вип.15. – С.82 – 92.
86. Коберник О.М. Формування гуманістичних цінностей особистості у процесі інтерактивного навчання /О. М. Коберник //Психолого-педагогічні

проблеми сільської школи: Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Випуск 19 / Ред. кол.: Н.С.Побірченко (гол. Ред.) та інші. – Умань: УДПУ імені Павла Тичини, 2013. – С. 93 – 98.

87. Коваль Т. І. Професійна підготовка з інформаційних технологій майбутніх менеджерів_економістів: Монографія. – К.: Ленвіт, 2007. – 264с. – С.122.

88. Ковальчук В. Ю. Модернізація професійної та світоглядно-методологічної підготовки сучасного вчителя : автореф. дис. на здобуття доктора пед. наук: 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / В. Ю. Ковальчук. – К, 2006. –34 с.

89. Козак Л. В. Критерії готовності майбутніх викладачів дошкільної педагогіки і психології до інноваційної професійної діяльності / Л. В.Козак // Педагогіка, 2013. – С. 76 –88.

90. Коменский Я. А.Педагогическое наследие /Я. А.Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж.Руссо, И. Г.Песталоцци. – М.: Педагогика, 1988. – 416с.

91. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К.: К.І.С, 2004. – 112 с.

92. Коньшева А. В. Современные методы обучения английскому языку / А.В. Коньшева. – Мн.: Тетра Системе, 2003. – 176 с.

93. Конюх О. І. Особистісні детермінанти етнічної толерантності // Актуальні проблеми психології: зб. наук. Праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013.– Том XI. – С. 450 – 458.

94. Корж О. Метод проектів як засіб формування професійно значущих якостей майбутніх лікарів / Олена Корж // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Умань . – Умань, 2013. – С.126 – 131.

95. Кошолоп О. Ф. Громадянське виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої діяльності: монографія / О. Ф. Кошолоп, М. І. Сметанський. – Вінниця, 2007. – 271 с.

96. Красовська Ольга Обґрунтування цілей професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи в галузі мистецької освіти засобами інноваційних технологій /Ольга Красовська //Проблеми підготовки сучасного вчителя № 9 (Ч. 1), 2014. – С.94 – 101.

97. Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник / В. Г. Кремень, В. В.Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.

98. Кресіна І. Етноси, етнічні групи, нації. Сучасна етнополітика / І. Кресіна//Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. / О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін.. – К.: Фонд 'Європа ХХІ',. – 2012. – С.73– 90.

99. Кривицька О. Чинники національної толерантності та ідентичності: регіональна специфікація / О. Кривицька // Наукові записки / ред. кол. Ю.А.Левенець та ін. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 65-75.

100. Крисаченко В. С. Феномен толерантності і консолідація української політичної нації / В. С. Крисаченко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – Т. XXII. – С. 51 – 72

101. Кросс-культурная психология. Исследования и применение /Пер. с англ.Харьков: изд.-во Гуманитарній центр, 2007. – 560 с.

102. Крылова Н. Б. Культуросообразность образования в современных условиях / Н.Б. Крылова // Школьные технологии. – 2006. – №2. – С. 3–13.

103. Крэйн У. Психология развития человека / Уильям Крэйн // Под ред. А. А. Алексеева. – СПб:Прайм-ЕВРО ЗНАК, 2007. – 512 с.Психология развития человека

104. Кушніренко І. Ю. Міжнаціональна толерантність в політичному процесі сучасної України: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / І. Кушніренко. – К., 2008. – 218с.

105. Лийметс Х. Й. Групповая работа на уроке / Х. Й. Лийметс– М.: Просвещение, 1975. – 112 с.

106. Лібералізм: антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – 1128 с.
107. Локк Дж. Сочинения в трех томах: Т. 3. – М.: Мысль, 1988. – 668 с. – (Филос. Наследие. Т.103). – С.91–134.
108. Леонтьев Д. А. К операционализации понятия "толерантность" / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2009. – № 5. – С. 3–16.
109. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: Навч. посіб. / А. М. Львовичкіна — К.: МАУП, 2002. — 144 с.
110. Людина у полікультурному суспільстві: навчально-методичний посібник для викладачів вищихнаучальних закладів з курсу за вибором для студентів соціогуманітарних спеціальностей / [ПометунО. І., Султанова Л. Ю. та ін.]. – К.: “Інжиніринг”, 2010 – 248 с.
111. Максименко С. У. Загальна психологія: навчальний посібник / С. У. Максименко– К.: Центр учбової літератури, 2008. –272 с.
112. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець / Нікколо Мак'явеллі; [пер. з іт. А. Перепаді] – Харків: Фоліо, 2007. – 511с.
113. Мартиненко С.М Діагностична діяльність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика: монографія / С. М Мартиненко. – К.: КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2008. – 434 с.
114. Маслоу А. Мотивация и личность 3-е изд. / А. Маслоу / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2009. – 252 с.
115. Матієнко О. Л. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07/ Матієнко Олена Степанівна – Київ, 2006. – 209 с.
116. Молодиченко Н. А. Психолого-педагогічна підготовка майбутнього вчителя іноземної мови до морального виховання підлітків: Автореф. дис. канд. пед. н (13.00.04) / Ін-т Вищої Освіти АПН України / Н.А. Молодиченко. – К., 2002. – 28 с.
117. Монтень М. Опыты / Мишель Монтень; [пер. с франц. А.Бобович, Н.Рыковой]. – М.: «АЛЬФА-КНИГА», 2009. – 1149 с.

118. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу. Навч. пос / В. В Москаленко. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 448 с.
119. Мо-цзы (фрагменти) пер. М. Л.Титаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//religa.narod.ru/biblio/motzy.htm](http://religa.narod.ru/biblio/motzy.htm).
120. Мухтерем В. Міжетнічна толерантність як феномен поліетнічного українського суспільства/ В. Мухтерем // Віче. – 2005. – № 4. – С. 62-66.
121. Ничкало Н. Г. Неперервна професійна освіта як філософська та педагогічна категорія / Нелля Ничкало // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2001. – Вип. 1. – С. 9–22.
122. Ничкало Н. Г. Стандарти професійної освіти: сучасні підходи // Державні стандарти професійної освіти: Теорія і методика / Н.Г.Ничкало. – Хмельницький: ТУП, 2002. – С.14-33.
123. Ничкало Н. Г. Українські концепції професійної освіти : тенденції і перспективи: Світові тенденції розвитку педагогічної освіти / Н. Г. Ничкало. Науковий вісник Миколаївського державного університету [Текст] : збірник наукових праць. Вип.20. Педагогічні науки. Т.1. – Миколаїв : МДУ, 2008. – 260 с.
124. Николсон П. Толерантность как моральный идеал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.jourf.narod.ru/piternikolson.doc.
125. Новик В. Духовный смысл толерантности (Толерантность: сила или слабость?) Вениамин Новик. – Режим доступу: [http://www.gumer.info/bogoslovBBuks/Philos/article/novtol.php](http://www.gumer.info/bogoslov/BBuks/Philos/article/novtol.php).
126. Новик В. Релігійно-філософські основи толерантності/ Ігумен Вениамін Новик // Людина і світ. – 2003. – №7. – С. 50 – 53.
127. Олпорт Г. У. Природа предубеждения / Г. У. Олпорт // Век толерантности. – 2003. – № 6. – С. 11–25.
128. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Навч. посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик – К.: Академвидав, 2005. – 448с.

129. Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у поікультурному світі / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – №4. – С. 75 – 76.

130. Орловська О. В. Підготовка майбутнього вчителя до виховання толерантності в учнів старшої школи США / О. В. Орловська // Збірник наукових праць № 63. Серія : педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Потапчук Є. М. – Хмельницький : Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2012. – С. 93 – 96.

131. Орловська О. В. Толерантність та її сутнісні характеристики / О. В. Орловська // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна» / [гол. ред. Чайковський М. Є.]. – Хмельницький : ХІСТ, 2012. – № 5. – С. 159–163.

132. Орловська О. В. Форми організації навчання та технології підготовки майбутнього вчителя до виховання толерантності в учнів старшої школи США / О. В. Орловська // Збірник наукових праць «Педагогіка: теорія і практика». – Кам'янець-Подільський, 2012. – №11. – С. 64-68.

133. Орловська О. Етапи підготовки майбутнього вчителя до виховання толерантності в учнів старшої школи США / О.Орловська // Порівняльна професійна педагогіка. – 20011.– №2.– С.175 – 180. .

134. Ортега-и-Гасет Х. Запах культури / Хосе Ортега-и-Гасет ; [пер. с исп. А.Бобович, Н.Рыковой]. – М.: Алгоритм,Ексмо, 2006. – 384 с.

135. Пальчук М. Принципи реалізації взаємозв'язку теоретичного і виробничого навчання у професійній школі / М. Пальчук. – // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2005.– № 1. – С. 72 – 78

136. Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С. 21-43.

137. ПісоцькийВадим Ідея толерантності в етиці Григорія Сковороди // Людина і світ. – 1999. – №10. – С. 49 – 51.

138. Плахотнюк Н. П. Критерії та показники рівня готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності / Н. П. Плахотнюк. Збірник наукових праць Слов'янського державного педагогічного університету. Ч. II. (5)., 2010. – С. 181 – 191.

139. Подласый И. И. Продуктивная педагогика: книга для учителя /И. И.Подласый. – М.: Народное образование, 2003. – 496 с.

140. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: [учебное пособие для студ. пед. вузови системы повыш. квалиф. пед. кадров]. / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров. – М.: Издательский центр “Академия”, 2002. – 272 с.

141. Полікультуріка: як організувати виховання міжкультурної толерантності у школі та позашкільній діяльності / Авт.- упоряд. А. Ленчовська, Н. Крейдман, М. Грінберг. – К.: ТОВ «Майстерня книги», 2010. – 344 с.

142. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с

143. Пометун О. Інтерактивні технології навчання: теорія і практика / О. Пометун, Л. Пироженко. – К. : Наукова думка, 2002. – 136 с.

144. Почебут Л. Г. Кросс-культурная и этническая психология: учебное пособие. / Л. Г. Почебут – СПб.: Питер, 2012 – 336 с.

145. Приходько В. М. Особистісно-зорієнтована модель морально-духовної підготовки соціальних педагогів // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): зб. наук. праць / В. М. Приходько, М. І. Приходько. – К. : Пед. думка, 2000. – Кн. 2. – С. 303 – 306.

146. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні / Закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 32, ст.412 Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>

147. Пуховська Л. П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжності / Л. П. Пуховська – К. : Вища школа, 1997. – 179 с.

148. Релігійна багатоманітність та міжкультурна освіта: посібник для школи / за ред. Джона Кіста / Пер. з англ. – Львів: ЗУКЦ, 2008. – 160 с.
149. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Роджерс. Терминологическая правка В.Данченко. – К.: PSYLIB, 2004. – 318 с.
150. Рожков М. И. Воспитание толерантности у школьников: Учебно-методическое пособие / М. И. Рожков, Л. В. Байбородова, М. А. Ковальчук–Ярославль: Академия развития: Академия Холдинг: 2003. –192 с.
151. Ролз Д. Теорія справедливості / Джон Ролз; [пер. з англ. О.Мокровольського]. – К.: В-тво «Основи», 2001. – 822 с.
152. Романчук О. Соціальна толерантність як фактор суспільної свідомості / О. Романчук // Вища школа. – 2004. – № 1. – С. 87 – 91.
153. Російськомовна спільнота в Україні : соціально-психологічний аналіз: монографія / за ред. В. О. Васютинського; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 336 с.
154. Русова С. Націоналізація школи // Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – С. 293 – 297.
155. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: В 2-х т. Т. 2/Под ред. Г. Н. Джибладзе; Сост. А. Н. Джурицкий.— М.: Педагогика,1981.—336 с.
156. Сафонова В. В. Культуроведение в системе современного языкового образования / В. В. Сафонова // Иностран. яз. в школе. – 2001. – № 3. – С. 17-23.
157. Семенов О. М. Професійна підготовка майбутніх учителів української мови і літератури: [монографія]. – Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2005.– 404 с.
158. Сенека Л.А. Моральні листи до Луцилія /Луцій Анней Сенека; [пер. з латини А. Содомора] – Львів: Апріорі, 2011. – 324 с.
159. Сидорова Л. З. Пути формирования безопасной образовательной среды педагогического колледжа [Електронний ресурс]/Л. З. Сидорова. – Режим доступу: <http://festival.1september.ru/articles>.
160. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений: Учебное пособие. / Сикевич З. В. – СПб, 2009.– 189с.

161. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості: Підручник / С.О. Сисоєва. – К.: Міленіум, 2006. – 346 с. – С. 98_99.
162. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів /Григорій Сковорода / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Х.: Майдан, 2010. –1400 с.
163. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К.: Ніка – Центр, 2006. –211с.
164. Соколов В. М. Толерантность: состояние и тенденции / В. М. Соколов // Социологические исследования. – 2003. – № 8. – С. 54-63.
165. Солдатова Г.У. Практикум по психодиагностике и исследованию толерантности личности /Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова. – Москва : МГУ им.М.В.Ломоносова, 2003. – 112 с.
166. Солдатова Г.У. Толерантность и интолерантность – две грани межэтнического взаимодействия[Електронний ресурс]//Век толерантности. Научно-публицистический вестник, №1– 2, С. 19 – 37. – Режим доступа:www.tolerance.ru/VT-1-2-toler-intoler.php?PrPage=V
167. Социология межэтнической толерантности / за ред. Л. М. Дробижевой. – М.:Изд-во Института социологии РАН, 2003. – 222 с.
168. Спиноза Б. Этика / Бенедикт Спиноза ; [пер. с лат. Я.М. Боровского, Н.А. Иванцова]. – СПб.:Азбука, 2012. – 352 с.
169. Стельмахович Г. Григорій Сковорода і народна педагогіка / Г. Стельмахович // Сковорода Григорій: образ мислителя / за ред. В. Шинкарука, І. Стогнія. – К. : Інститут філософії НАН України, 1997. – С. 248–254.
170. Столяренко О. Проблема формування толерантних міжособистісних стосунків у молодіжному середовищі / О. Столяренко // Рідна школа. – 2010. – № 11. – С. 54-60.
171. Стюарт Валери Практическое применение репертуарных решеток в бизнесе[Електронний ресурс] / Валери Стюарт Режим доступа: psy@vsru.ru
172. Строганова М. Ситуативний підхід до професійної підготовки вчителя української мови [Електронний ресурс]: / М Строганова // Методика викладання мов. – 2011.– С.719 – 724. – режим доступу journal.kdpu.edu.ua/filstd/article/.../617/581.

173. Сухомлинська О.В. Виховання як соціальний прогрес: особливості сучасних трансформацій: Зб. наук. пр.: Педагогічні науки. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – Вип. 35. – С. 9–13.

174. Сухомлинський В.О. Павлиська середня школа // Вибрані твори в 5 т.– К.: Ра. Школа, 1977. – Т.4. – С. 147.

175. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибр.твори: В 5-ти т. - т.2. - К.: Рад.школа, 1976. – С.149– 918.

176. Татаркевич В. Історія філософії: в 3 т. / Владислав Татаркевич; [пер. з пол. А. Шкрабюка] – Львів: Свічадо, 2006.– Т.1: Антична і середньовічна філософія. – 2006. – 456 с.

177. Тарасенко Г. С. Виховний процес у контексті оновлення парадигмальних підходів до сучасної освіти / Г. С. Тарасенко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. – Випуск 23 / Редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010. – С. 96 – 102.

178. Терещенко Ю. Творчий дух толерантності / Юрій Терещенко . – Педагогіка толерантності, 2007. – №4. – С. 6 – 20.

179. Тищенко Ю. А. Утвердження демократичних стандартів регулювання етнонаціональних відносин в Україні / Ю. А. Тищенко // Україна в 2005-2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія. – К. : НІСД, 2009. – С. 372-385.

180. Тодорцева Ю. В. Формування толерантності майбутніх учителі у процесі професійної підготовки: дис.. ... канд. пед.. наук: 13.00.04/ Тодорцева Юлія Вікторівна – Одеса, 2004. – 277 с.

181. Тренінг «Толерантність» в рамках проекту № 2009 –1038.0[Електронний ресурс]:Режим доступу:<https://sites.google.com/site/malavyska/trening-tolerantnist>

182. Толерантність [Електронний ресурс]: Державна бібліотека для юнацтваК.:–2014–Режимдоступу:http://www.4uth.gov.ua/tolerance/what_is.htm.

183. Толерантність у молодіжному середовищі: метод.-бібліогр.матеріали / [уклад. Є. Кулик; ред. С. Чачко, В. Кучерява; консультант Т. Якушко] ; Держ. б-ка України для юнацтва. – К., 2009. – 74 с.
184. Уваров А. Ю. Групповая работа: кооперация в обучении. // А. Ю. Уваров – М.: Изд-во МИРОС, 2001. — 224 с.
185. Уолцер Майкл О терпимости / М. Уолцер Перевод с англ.яз. И.Мюнберг. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 160 с.
186. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения: / К. Д Ушинский. в 6 т. 1. / Сост. С.Ф. Егоров. – М.:Педагогика, 1988. – 416 с.
187. Ушкалов Л.В. Григорій Сковорода / Л.В.Ушкалов – Харків: Фоліо, 2009. – 123 с.
188. Федоренко О. А. Толерантність як чинник консолідації українського суспільства / О. А. Федоренко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку «Рада», 2008. – Т. XXII. – С. 134 – 140
189. Філософія освіти: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Андрущенко, І. Передборської. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 329 с.
190. Філософія: світ людини: навч. видання / [Табачковський В. Г., Булатов М. О., Хамітов Н. В. та ін.]. – К. : Либідь, 2003. – 429 с.
191. Філософський енциклопедичний словник / Нац. акад. наук України,інститут філософії ім. Г. Сковороди. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
192. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя в умовах вищого навчального закладу: науковий посібник /під заг.редакцією С.І . Якименко. – К.:Видавничий Дім «Слово», 2011. – 464 с.
193. Фромм, Еріх Мати чи бути?: пер. з англ./ Еріх Фромм. – К.:Укр. письменник, 2010. – 222 с.
194. Фурманова В.П. Межкультурный диалог и дискурсивные стратегии взаимопонимания/ В.П. Фурманова // Тезисы докладов международной научно-практической конференции «Иностранные языки в диалоге культур: политика, экономика, образование» Саранск: Издательство Мордовского университета, 2009. –

272с. – [Електронний ресурс]. – Режим
 доступу:http://window.edu.ru/resource/413/67413/files/conference_fld_material_issued.p.

195. Ханстантинов В. Розвиток ідей терпимості толерантності в добу Середньовіччя / Віталій Ханстантинов // Політичний менеджмент. – 2010.– №2. – С.180 – 188.

196. Хома Олег Філософські культури: терпимість, толерантність і визнання / Олег Хома // Філософська думка, 2011, № 4, С. 76 – 89.

197. Хомяков М. Б. Толерантность: парадоксальная ценность / М. Б. Хомяков // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2003. – Т. 6, №4. – С. 98-112.

198. Хомяков М.Б. Сборник методических материалов»Толерантность в современной цивилизации [Електронний ресурс]: / М.Б. Хомяков, И.Г. Полякова. Б. Хомяков, И. Г. Полякова Екатеринбург : [б. и.], 2007. – 180 с. – Режим доступу : <http://hdl.handle.net/10995/1440>.

199. Хьелл Л. Теории личности: основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер – СПб. : Питер, 1997. – 608 с. – (Серия «Мастера психологии»).

200. Чайка В.М. Реалізація компетентнісного підходу в системі підготовки майбутнього вчителя / В.М.Чайка // Шляхи модернізації вищої освіти у контексті євроінтеграції: [матеріали регіонального науково-практичного семінару] / за заг. ред. Г.В. Терещука. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 21-26.

201. Шаюк О. Науково-психологічне осмислення толерантності як загально-людської проблеми / Ольга Шаюк // Психологія і суспільство. – 2010. – №1. – С.100 –109.

202. Швачко О. В. Толерантність як психолого-соціальний феномен. / О. В. Швачко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 154-170.

203. Швачко О. Лабораторне соціологічне дослідження толерантності / О. Швачко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 137-152.

204. Шевченко Г.П.Поэтический образ морали в искусстве: опыт нравственного воспитания старшеклассников: книга для учителей и студентов.- 2-е

изд. доп. и испр/ Г.П. Шевченко, Л.Л. Бутенко, А. И.Шкурин./ Луганск: Изд. «НОЛІДЖ», 2014. – 319 с.

205. Шестакова Т. В. Формування майбутніх педагогів до професійного самовдосконалення : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" /Т. В. Шестакова. – К, 2006.–22 с

206. Шестоपालук О. В. Громадянське виховання майбутніх учителів: теоретичні і методичні аспекти: [монографія] / О. В.Шестоपालук. – Вінниця: Консоль, 2008. – 260 с.

207. Шпенглер О. Закат западного мира / Освальд Шпенглер; [пер. с нем. И.И. Миханькова]. – М.: «АЛЬФА-КНИГА», 2010. – 1085 с.

208. Шумка А. Ситуативний метод та використання автентичного відео у навчанні іноземної мови: [Електронний ресурс]: Режим доступу. – Studiamethodologica, ISSN 2307-1222, No. 36. 2014

209. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности / С.Д. Щеколдина. – М.: „Ось-89”, 2004. – 80 с.

210. Якиманская И. С. Технология личностно-ориентированного образования. – М.: Сентябрь, 2000. – 188 с.

211. Якунин В. А. Психология учебной деятельности студентов / В. А. Якунин– М.: Логос, 1994. – 156 с.

212. Янів, В.Нариси до історії української етнопсихології [Текст] : підручникдляВНЗ / В. Янів. – К. : "Знання", 2006. – 341 с.

213. Applications and articles related to Kelly, PCP and the repertory grid, including a web tool that helps elucidating constructs and graphing the resulting grid. [<http://tiger.cpsc.ucalgary.ca:1500/ Web-grid II>].

214. Definition and Selection of Competencies. Country Contribution Process: Summary and Country Reports. OECD. – University of Neuchatel. – October 2001. – 279 p.

215. Depondt L. Een doos vol gevoelenz / L. Depondt, M. Kog, J. Moons. – Leuven. : Centrum Voor, 2008. – 96 p.

216. Essinger, H.: Inerkulturelle Erziehung in multikulturellen Gesellschaften. In: Marburger, H. (Hg.): Schule in der multikulturellen Gesellschaft: Ziele, Aufgaben und Wege interkultureller Erziehung. Frankfurt/M: Verlag für interkultureller Kommunikation, 1991. – 223 S.
217. Fletcher, G. 1996: “The Instability of Tolerance,” in D. Heyd (ed.), *Toleration*, Princeton: Princeton University Press, 158–172.
218. Grant C. A. Multicultural teacher education Renewing the discussion: A response to Martin Haberman / C. Grant // *Journal of Teacher Education*. – 1983. – Vol. 34. – № 2. – P. 29–32.
219. Heyd D. 2003: *Education to Toleration: Some Philosophical Obstacles and Their Resolution*// *Culture of Toleration in Diverse Societies*, Catriona McKinnon and Dario Castiglione, eds. (Manchester University Press), pp. 196-207.
220. Horton J. 1996: *Toleration as a Virtue*// D. Heyd, ed., *Toleration. An Elusive Virtue*(Princeton University Press), pp. 28-43.
221. Kaplan, B. J. 2007: *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
222. Kelly G (1970)/ *A brief introduction to personal construct theory*. In D. Bannister (Ed.). *Perspectives in personal construct theory* (pp. 1– 29). New York^ Academic Press.
223. Kelly P. 2002: *Defending Some Dodos: Equality and/or Liberty?*// Paul Kelly, ed., *Multiculturalism Reconsidered. “Culture and Equality” and Its Critics* (Cambridge: Polity Press), pp. 62-80.
224. Kormann, H. *Kritisch betrachtet: Sachtexte mit Übungen* / H. Kormann. Neuauflage. - 1. Aufl. - Ismaning: Max Hueber Verlag, 1997. - 160 S.
225. *Multicultural Education [Электронный ресурс]* / Lakemba Public School. – Режим доступа: <http://www.schools.ash.org.au/Lakemba/multied.html>
226. Murray J. P., Wenger A. F. Z., Downes E. A., Terrazas S. B. *Educating health professionals in low-resource countries: a global approach*. New York, NY: Springer Publishing Company. 2011. – 120 p.

227. Nicholson P. 1985: Tolerant as a Moral Ideal// J. Horton, S. Mendus, eds, Aspects of Tolerant, (London - New York: Methuen and Co. Ltd.), pp. 158-173.

228. Smith B. O. Teachers for the Real World / B. O. Smith, S. B. Cohen, A. A. Pearl. – Washington, D.C. : American Association of Colleges for Teacher education, 1969. – 15 p.

229. Spiess, J. Tolerant und Wahrheit in einer pluralistischen Gesellschaft / J. Spiess // <http://www.ge-li.de//Gottkenn.htm>. - 17 S.

230. Sue D. Multicultural Counseling Competencies and Standards: A Call to the Profession / D. Sue // Journal of Counseling and Development. – 1992. – № 70 (2). – P. 477–486.

231. Thies, C. Fundamentalismus - Tolerant - Gleichgultigkeit / C. Thies // www.uni-rostock.de/fakult/philfak/fku/iph/thies/tolerant/html. - 9 S.

232. Triandis, H. C. and Albert, R. (1987). Cross-cultural perspectives on organizational communication. In F. M. Jablin, L. L. Putnam, K. H. Roberts and L. W. Porter (Eds.), Handbook of organizational communication. Beverly Hills, Sage. pp. 264–295.

233. Weale, A. 1985: “Tolerant, Individual Differences, and Respect for Persons,” in J. Horton and S. Mendus (eds.), Aspects of Tolerant, London and New York: Methuen, 16–35.

234. Zagorin, P. 2003: How the Idea of Religious Tolerant Came to the West, Princeton: Princeton University Press.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу у дослідженні міжнародної толерантності майбутніх вчителів

я сам																							
риса характеру										ставлення до інших, до себе					емоційна сфера					культура поведінки			
щирий	щедрий	чесний	сміливий	розсуд	охайний	доброт	працьов	шанобл	простак	комунік	диплом	миролюб	турбот	егоїст	жорстк	стриман	ем стійк	життєрад	імпульс	тактовн	дисципл	делікатн	ввічлив
2	1	3	1	3	2	2	2	3	0	2	0	3	2	3	1	2	2	3	0	2	2	2	3
2	1	2	1	2	3	2	2	3	1	2	2	3	1	2	0	3	1	3	1	2	2	2	2
3	2	3	1	2	3	2	2	2	0	3	2	3	2	3	2	2	2	3	0	1	1	2	1
2	1	2	1	3	2	3	2	3	1	3	3	3	1	2	1	3	2	2	1	2	3	2	2
1	2	2	1	2	3	3	2	3	1	3	2	3	2	2	0	3	2	3	1	1	1	2	1
2	1	2	3	3	2	2	2	3	0	3	2	3	2	2	-1	3	1	2	0	2	2	2	3
2	2	3	2	2	2	3	3	3	1	2	1	3	2	2	-1	3	0	2	0	1	1	2	2
0	2	2	1	1	3	2	3	2	-	3	2	3	2	1	0	2	1	2	3	2	2	2	2
2	2	0	1	3	3	2	1	2	1	3	1	3	2	1	1	3	2	2	1	2	1	2	2
2	1	1	3	3	3	2	1	2	2	3	1	3	0	1	1	2	1	2	1	2	3	3	2
3	0	1	1	2	2	2	1	3	0	3	2	3	1	1	-1	3	2	3	1	1	1	1	1
-	1	0	1	1	3	2	3	3	0	3	1	3	1	1	0	2	2	1	0	2	0	3	3
3	2	1	1	2	3	3	1	2	0	3	2	3	2	1	2	3	3	3	-1	1	3	3	3
2	2	3	2	2	3	2	1	3	1	3	1	3	2	1	-1	2	0	2	-2	0	1	3	3
2	2	2	1	2	3	3	2	2	1	3	2	2	2	1	0	2	1	1	0	2	2	3	3
2	2	2	1	2	3	2	0	3	-	3	1	3	3	1	-2	2	0	3	0	2	2	2	3

Продовження таблиця 1

	2	1	2	1	2	3	3	3	2	-	3	2	3	3	3	1	3	1	3	0	2	2	2	2	
	1	-	2	1	3	2	2	2	3	-	2	2	3	1	2	1	3	1	3	0	1	3	2	3	
	3	3	3	1	3	2	2	2	3	-	2	2	3	2	1	0	1	2	3	0	3	1	2	2	
	0	0	1	1	2	2	2	1	2	-	2	2	3	3	1	-1	3	1	2	1	3	3	2	3	
	2	1	2	1	1	2	2	1	2	0	0	1	3	3	1	0	3	2	3	0	1	3	2	3	
	2	2	2	3	1	2	2	1	3	0	3	0	2	3	1	0	-	1	2	0	3	3	2	3	
	2	2	2	2	2	2	2	1	3	0	3	3	3	3	2	1	-	1	2	0	3	0	1	3	
	3	2	2	1	3	3	3	0	3	0	3	3	3	3	1	0	1	1	2	0	3	3	3	3	
	1	3	2	1	3	2	2	1	3	0	3	3	3	2	2	0	3	2	2	1	2	3	3	2	
	1	1	2	2	3	3	2	0	2	0	2	1	3	2	1	0	2	0	1	1	2	3	3	3	
	2	2	2	0	3	2	2	-1	3	-	3	2	3	1	1	1	2	-	2	0	2	-	2	2	
	2	2	2	1	2	3	2	3	3	-	3	1	3	2	0	-1	2	2	2	0	1	2	3	3	
	2	0	2	1	2	2	2	1	2	0	3	2	3	3	-1	0	3	-	2	0	3	3	2	2	
	2	0	3	1	2	2	2	1	3	-	3	1	3	2	0	0	3	0	2	0	3	2	3	3	
	2	1	2	0	2	3	2	2	2	-	3	1	3	3	0	0	3	-	2	-1	3	3	2	1	
	3	1	2	2	3	3	3	1	3	0	2	2	3	3	1	1	-	2	2	0	1	2	2	3	
	1	1	2	2	2	3	2	1	2	-	3	-2	2	3	2	2	0	-	2	2	0	2	3	2	2
	1	2	2	2	3	3	3	2	3	0	0	2	3	2	2	0	3	1	3	-1	1	1	2	3	
	0	1	2	1	3	3	2	1	2	0	3	2	3	2	2	0	-	0	1	0	2	-	3	2	
	2	1	2	1	3	3	2	1	3	0	3	1	2	2	3	0	3	1	3	0	2	3	1	3	
	2	1	3	1	2	3	2	1	2	1	3	3	3	1	1	1	3	1	3	0	2	3	3	2	
	2	1	3	1	2	3	2	0	2	2	3	2	3	1	2	-1	2	3	3	0	2	2	2	2	
	2	1	0	1	3	3	2	-1	2	1	3	2	3	2	2	-2	2	1	2	-1	2	2	2	2	
	2	0	1	0	3	2	3	-2	2	0	3	2	3	2	2	2	-	3	1	1	2	1	2	2	
	1	2	1	1	2	3	2	0	2	-	3	1	3	2	2	3	3	2	3	0	2	0	2	3	
	2	3	1	1	3	3	2	1	3	-	2	0	3	1	2	1	2	2	2	0	1	1	2	3	
	2	1	1	1	2	3	2	0	3	0	2	-1	3	3	3	0	2	1	1	0	2	2	3	2	

Продовження таблиця 1

	2	1	3	2	3	3	2	1	3	0	3	3	3	1	1	0	2	0	3	1	3	1	1	3
сума бал	8 0	6 0	85	56	1 0 7	1 1 8	10 0	53	1 6	- 1 4	11 4	75	1 3 1	8 9	67	9	7 4	3 8	10 1	9	8 6	7 9	99	10 8
середн	2	1	2	1	2	3	2	1	3	0	3	2	3	2	1	0	2	1	2	0	2	2	2	2
сумквадр	3 2	3 4	26	20	1 7	1 1	10	53	1 1	4 0	43	36	4	5	33	45	1 5 4	7 4	20	27	2 4	6 2	15	19
сигма	1	1	1	1	1	0	0	1	0	1	1	1	0	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1
ошиб ср	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
риси хар	2																							
ставленя	2																							
емоційна	1																							
культура	2																							
типовий українець																								
	3	0	-0	3	3	3	3	3	2	- 2	2	0	1	1	3	0	- 3	- 0	3	1	1	- 1	0	2
типовий росіянин																								
	3	3	1	3	- 2	0	3	-1	0	2	2	-3	- 3	0	-3	3	- 2	2	0	3	- 3	0	-2	-1
типовий єврей																								
	- 1	- 2	0	0	3	3	1	0	0	- 2	3	3	2	2	3	-1	3	3	0	-1	- 2	2	1	2
типовий молдова нин																								
	1	- 1	-2	0	0	1	2	3	2	3	0	-0	2	1	2	-1	3	2	3	1	- 2	- 3	-2	0
типовий грузин																								
	1	3	1	2	- 1	- 2	0	1	- 1	- 1	3	-2	- 2	2	3	3	- 3	- 3	3	3	- 3	- 3	-3	-2
типовий вірменин																								
	2	3	-0	2	2	3	3	3	2	- 1	3	3	2	3	-1	1	- 0	- 1	3	1	2	2	2	2
типовий циган																								
	- 3	1	-3	-2	- 2	- 2	1	-3	- 2	3	3	-3	- 1	- 2	3	3	- 3	- 3	3	3	- 3	- 3	-3	-3

Додаток Б

Таблиця 2

Готовність майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ

конт роль	4				похи бка відс отків				експер имент	4					похи бка відс отків				1,6	коэф Стью дента				вірогі дність					Різн иця відс отків			
2knm 1	0,9	9,7	29,4	60	1,38	4,32	6,65	7,15	2enm1	1,2	10,5	31,1	57,20	МОТ ив-1	1,56	4,38	6,61	7,07	0,1444	0,1301	0,1813	0,2786		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,30	0,80	1,70	-2,80	
2knm 2	4,1	19,1	27,4	49,4	2,89	5,73	6,51	7,29	2enm2	3,7	22	25,4	48,90	МОТ ив-2	2,70	5,92	6,22	7,14	0,1012	0,3519	0,2222	0,0490		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,40	2,90	-2,00	-0,50	
2knm 3	5	22,6	30,1	42,3	3,18	6,10	6,69	7,21	2enm3	6	21	29,3	43,70	МОТ ив-3	3,39	5,82	6,50	7,09	0,2151	0,1898	0,0857	0,1385		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	1,00	-1,60	-0,80	1,40	
2knm 4	1,8	19,9	19,7	58,6	1,94	5,82	5,80	7,18	2enm4	1,1	16	22,1	60,80	МОТ ив-4	1,49	5,24	5,93	6,97	0,2862	0,4979	0,2894	0,2197		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,70	-3,90	2,40	2,20	
2knm 5	40,5	30,8	22,9	5,8	7,16	6,73	6,33	3,41	2enm5	36,9	33,3	25,8	4,00	МОТ ив-5	6,89	6,73	6,25	2,80	0,3622	0,2625	0,3313	0,4080		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-3,60	2,50	2,90	-1,80	
2knm 6	3,3	9,5	44,1	43,1	2,61	4,28	7,24	7,22	2enm6	2,2	11	45,4	41,40	МОТ ив-6	2,10	4,47	7,11	7,04	0,3290	0,2425	0,1281	0,1686		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-1,10	1,50	1,30	1,70	
2knm 7	1	1,1	12,3	85,6	1,45	1,52	4,79	5,12	2enm7	0,5	2	18,3	79,20	МОТ ив-7	1,01	2,00	5,52	5,80	0,2830	0,3582	0,8206	0,8273		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,50	0,90	6,00	-6,40	
2knmit	8,09	16,10	26,56	49,26	3,98	5,36	6,44	7,29	2enmit	7,37	16,54	28,20	47,89	МОТ ив-рез	3,73	5,31	6,43	7,14	0,1310	0,0587	0,1805	0,1344		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,71	0,44	1,64	-1,37	
2knk1	0,50	3,00	32,60	63,9	1,03	2,49	6,84	7,01	2enk1	0,3	4	41,1	54,60	орі ент-1	0,78	2,80	7,03	7,11	0,1548	0,2670	0,8668	0,9315		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,20	1,00	8,50	-9,30	
2knk2	0,70	8,00	45,50	45,8	1,22	3,96	7,26	7,27	2enk2	0,2	9	55,2	35,60	орі ент-2	0,64	4,09	7,10	6,84	0,3641	0,1758	0,9547	1,0220		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,50	1,00	9,70	-10,20	
2knk3	0,20	1,20	36,10	62,5	0,65	1,59	7,01	7,06	2enk3	0,1	2,1	33,3	64,50	орі ент-3	0,45	2,05	6,73	6,84	0,1261	0,3472	0,2882	0,2035		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,10	0,90	2,80	2,00	
2knk4	1,10	9,70	18,40	70,8	1,52	4,32	5,65	6,63	2enk4	1,6	11,1	20,1	67,20	орі ент-4	1,79	4,49	5,72	6,71	0,2127	0,2248	0,2113	0,3817		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,50	1,40	1,70	-3,60	
2knk5	0,40	1,10	77,60	20,9	0,92	1,52	6,08	5,93	2enk5	0,2	0,8	77,4	21,60	орі ент-5	0,64	1,27	5,97	5,88	0,1785	0,1512	0,0235	0,0838		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,20	0,30	-2,00	0,70	

порівняння 2-го курсу контрольної та експериментальної групи до начала проведення експерименту

Продовження таблиця 2

2kn kit	0,5 8	4,6 0	42, 04	52, 8	1,1 1	3,0 6	7,2 0	7,2 8	2en kit	0,4 8	5,4 0	45, 42	48, 70	орієн т-рез	0,9 9	3,2 3	7,1 1	7,1 4	0,06 74	0,18 00	0,33 40	0,40 01	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0,1 0	0,8 0	3,3 8	- 4,0 8
2kn d1	2,2 0	4,4 0	29, 10	64, 3	2,1 4	2,9 9	6,6 3	6,9 9	2en d1	1,7	6,3	31, 5	60, 50	діяль н-1	1,8 5	3,4 7	6,6 4	6,9 8	0,17 69	0,41 46	0,25 59	0,38 46	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0,5 0	1,9 0	2,4 0	- 3,8 0
2kn d2	0,1 0	11, 00	30, 30	58, 6	0,4 6	4,5 6	6,7 0	7,1 8	2en d2	0,4	11	31, 1	57, 50	діяль н-2	0,9 0	4,4 7	6,6 1	7,0 6	0,29 62	0,00 00	0,08 50	0,10 92	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,3 0	0,0 0	0,8 0	- 1,1 0
2kn d3	0,5 0	11, 70	29, 40	58, 4	1,0 3	4,6 9	6,6 5	7,1 9	2en d3	0,3	14, 1	29	56, 60	діяль н-3	0,7 8	4,9 7	6,4 8	7,0 8	0,15 48	0,35 12	0,04 31	0,17 84	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0,2 0	2,4 0	0,4 0	- 1,8 0
2kn d4	2,0 0	11, 30	25, 10	61, 6	2,0 4	4,6 2	6,3 2	7,0 9	2en d4	2,4	13	28, 4	56, 20	діяль н-4	2,1 9	4,8 0	6,4 4	7,0 9	0,13 37	0,25 51	0,36 55	0,53 85	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,4 0	1,7 0	3,3 0	- 5,4 0
2kn d5	4,1 0	8,1 0	36, 30	51, 5	2,8 9	3,9 8	7,0 1	7,2 9	2en d5	5,9	9,9	37, 1	47, 10	діяль н-5	3,3 7	4,2 7	6,9 0	7,1 3	0,40 56	0,30 85	0,08 13	0,43 15	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	1,8 0	1,8 0	0,8 0	- 4,4 0
2kn dit	1,7 8	9,3 0	30, 04	58, 9	1,9 3	4,2 4	6,6 9	7,1 8	2en dit	2,1 4	10, 86	31, 42	55, 58	діяль н-рез	2,0 7	4,4 4	6,6 3	7,1 0	0,12 73	0,25 41	0,14 65	0,32 69	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,3 6	1,5 6	1,3 8	- 3,3 0
2kn e1	10, 20	31, 30	24, 10	34, 4	4,4 1	6,7 6	6,2 4	6,9 3	2en e1	9,6	33, 2	25, 9	31, 30	особи ст-1	4,2 1	6,7 3	6,2 6	6,6 2	0,09 84	0,19 92	0,20 37	0,32 34	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0,6 0	1,9 0	1,8 0	- 3,1 0
2kn e2	6,1 0	36, 20	26, 80	30, 9	3,4 9	7,0 1	6,4 6	6,7 4	2en e2	7	35, 6	29, 1	28, 30	особи ст-2	3,6 4	6,8 4	6,4 9	6,4 4	0,17 83	0,06 13	0,25 12	0,27 90	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,9 0	0,6 0	2,3 0	- 2,6 0
2kn e3	2,4 0	19, 40	57, 30	20, 9	2,2 3	5,7 7	7,2 2	5,9 3	2en e3	2	21, 7	57, 2	19, 10	особи ст-3	2,0 0	5,8 9	7,0 7	5,6 2	0,13 35	0,27 90	0,00 99	0,22 04	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0,4 0	2,3 0	0,1 0	- 1,8 0
2kn e4	4,4 0	24, 90	36, 10	34, 6	2,9 9	6,3 1	7,0 1	6,9 4	2en e4	5,2	26, 9	35, 3	32, 60	особи ст-4	3,1 7	6,3 3	6,8 3	6,7 0	0,18 35	0,22 37	0,08 18	0,20 74	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,8 0	2,0 0	0,8 0	- 2,0 0
2kn e5	1,1 0	15, 10	42, 10	41, 7	1,5 2	5,2 2	7,2 0	7,1 9	2en e5	1,6	16, 5	41, 3	40, 60	особи ст-5	1,7 9	5,3 0	7,0 3	7,0 2	0,21 27	0,18 81	0,07 95	0,10 95	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,5 0	1,4 0	- 0,8 0	- 1,1 0
2kn e6	3,5 0	9,8 0	44, 10	42, 6	2,6 8	4,3 4	7,2 4	7,2 1	2en e6	4,8	10, 7	45, 3	39, 20	особи ст-6	3,0 5	4,4 2	7,1 1	6,9 7	0,31 99	0,14 54	0,11 82	0,33 89	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	1,3 0	0,9 0	1,2 0	- 3,4 0
2kn e7	11, 10	18, 70	31, 40	38, 8	4,5 8	5,6 9	6,7 7	7,1 1	2en e7	10, 2	22, 2	28, 9	38, 70	особи ст-7	4,3 2	5,9 4	6,4 8	6,9 6	0,14 29	0,42 57	0,26 69	0,01 01	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0,9 0	3,5 0	2,5 0	- 0,1 0
2kn e8	3,0 0	11, 90	45, 10	40	2,4 9	4,7 2	7,2 6	7,1 5	2en e8	2,3	13	46, 5	38, 20	особи ст-8	2,1 4	4,8 0	7,1 3	6,9 4	0,21 32	0,16 33	0,13 76	0,18 07	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0,7 0	1,1 0	1,4 0	- 1,8 0
2kn eit	5,2 3	20, 91	38, 38	35, 49	3,2 5	5,9 3	7,0 9	6,9 8	2en eit	5,3 4	22, 48	38, 69	33, 50	особи ст-рез	3,2 1	5,9 6	6,9 6	6,7 4	0,02 46	0,18 58	0,03 15	0,20 48	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,1 1	1,5 6	0,3 1	- 1,9 9

Продовження таблиця 2

2knoit	3,92	12,73	34,25	49,10		2,83	4,86	6,92	7,29	2eenoit	3,83	13,82	35,93	46,42	результат	2,74	4,93	6,85	7,12		0,0217	0,1576	0,1723	0,2633		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		-0,09	1,09	1,68	-2,68
2kemo1	2,3	14,1	33,7	49,9		2,19	5,08	6,89	7,29	2eemo1	3	14,9	35	47,10	мотив-1	2,44	5,09	6,81	7,13		0,2138	0,1113	0,1341	0,2745		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		0,70	0,80	1,30	-2,80
2kemo2	7,6	30,1	33,1	29,2		3,87	6,69	6,86	6,63	2eemo2	7,4	28,4	34,5	29,70	мотив-2	3,74	6,44	6,79	6,53		0,0372	0,1830	0,1450	0,0537		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		-0,20	-1,70	1,40	0,50
2kemo3	6,8	21,5	28,2	43,5		3,67	5,99	6,56	7,23	2eemo3	8	23,7	30,3	38,00	мотив-3	3,88	6,07	6,57	6,93		0,2248	0,2578	0,2262	0,5490		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		1,20	2,20	2,10	-5,50
2kemo4	1	17,1	24,7	57,2		1,45	5,49	6,29	7,22	2eemo4	1,9	18,4	28,4	51,30	мотив-4	1,95	5,54	6,44	7,14		0,3702	0,1667	0,4109	0,5811		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		0,90	1,30	3,70	-5,90
2kemo5	30,4	33,1	30,9	5,6		6,71	6,86	6,74	3,35	2eemo5	32,5	34,3	31	2,20	мотив-5	6,69	6,78	6,61	2,10		0,2216	0,1244	0,0106	0,8598		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		2,10	1,20	0,10	-3,40
2kemo6	3,3	12	50,1	34,6		2,61	4,74	7,29	6,94	2eemo6	4,8	13,7	53,2	28,30	мотив-6	3,05	4,91	7,13	6,44		0,3737	0,2490	0,3040	0,6657		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		1,50	1,70	3,10	-6,30
2kemo7	0,1	1,2	13,5	85,2		0,46	1,59	4,98	5,18	2eemo7	0,6	1,8	14,9	82,70	мотив-7	1,10	1,90	5,09	5,40		0,4182	0,2423	0,1966	0,3340		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		0,50	0,60	1,40	-2,50
2kemit	7,36	18,44	30,60	43,60		3,81	5,66	6,72	7,23	2eemit	8,31	19,31	32,47	39,90	мотив-рез	3,94	5,64	6,69	7,00		0,1746	0,1091	0,1973	0,3677		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		0,96	0,87	1,87	-3,70
2kek1	0,80	3,10	37,40	58,7		1,30	2,53	7,06	7,18	2eek1	0,6	3,7	40,5	55,20	орієнт-1	1,10	2,70	7,01	7,10		0,1173	0,1623	0,3116	0,3465		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		-0,20	0,60	3,10	-3,50
2kek2	0,10	7,80	47,70	44,4		0,46	3,91	7,29	7,25	2eek2	0,4	8,7	52,1	38,80	орієнт-2	0,90	4,03	7,14	6,96		0,2962	0,1603	0,4314	0,5573		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		0,30	0,90	4,40	-5,60
2kek3	0,20	1,10	33,90	64,8		0,65	1,52	6,90	6,97	2eek3	0,1	1,7	34,5	63,70	орієнт-3	0,45	1,85	6,79	6,87		0,1261	0,2508	0,0620	0,1124		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		-0,10	0,60	0,60	-1,10
2kek4	1,90	12,10	21,10	64,9		1,99	4,76	5,95	6,96	2eek4	1,6	11,1	20,7	66,60	орієнт-4	1,79	4,49	5,79	6,74		0,1120	0,1529	0,0482	0,1755		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		-0,30	-1,00	0,40	1,70
2kek5	0,30	0,90	79,00	19,8		0,80	1,38	5,94	5,81	2eek5	0,4	0,9	80,2	18,50	орієнт-5	0,90	1,35	5,69	5,55		0,0831	0,0000	0,1458	0,1618		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		0,10	0,00	1,20	-1,30
2kek6	0,66	5,00	43,82	50,5		1,18	3,18	7,24	7,29	2eek6	0,62	5,2	45,60	48,56	орієнт-рез	1,12	3,18	7,12	7,14		0,0246	0,0489	0,1754	0,1920		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		-0,04	0,22	1,78	-1,96
2ked1	1,00	4,20	30,10	64,7		1,45	2,93	6,69	6,97	2eed1	1,2	5,3	31	62,50	діяльн-1	1,56	3,20	6,61	6,92		0,0940	0,2537	0,0957	0,2240		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		0,20	1,10	0,90	-2,20
2ked2	0,50	10,00	32,70	56,8		1,03	4,38	6,84	7,23	2eed2	0,6	10,8	31,2	57,40	діяльн-2	1,10	4,43	6,62	7,06		0,0663	0,1284	0,1576	0,0594		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		0,10	0,80	-1,50	0,60

порівняння 2-го курсу контрольної та експериментальної групи після проведення експерименту

Продовження таблиця 2

2ke d3	1,0 0	15, 00	32, 60	51, 4		1, 45	5, 21	6, 84	7, 29	2ee d3	0, 9	16	29, 9	53, 20	діяльн -3	1, 35	5, 24	6, 54	7, 13		0,05 05	0,13 54	0,28 54	0,17 65		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0, 10	1, 00	- 2, 70	1, 80
2ke d4	2,2 0	14, 30	25, 80	57, 7		2, 14	5, 11	6, 38	7, 21	2ee d4	2, 4	14, 1	28, 2	55, 30	діяльн -4	2, 19	4, 97	6, 43	7, 10		0,06 54	0,02 81	0,26 50	0,23 72		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 20	- 0, 20	2, 40	- 2, 40
2ke d5	7,0 0	9,1 0	33, 70	50, 2		3, 72	4, 20	6, 89	7, 29	2ee d5	7, 5	8,5	33, 6	50, 40	діяльн -5	3, 76	3, 98	6, 75	7, 14		0,09 45	0,10 37	0,01 04	0,01 96		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 50	- 0, 60	- 0, 10	0, 20
2ke dit	2,3 4	10, 52	30, 98	56, 2		2, 21	4, 48	6, 74	7, 24	2ee dit	2, 52	10, 94	30, 78	55, 76	діяльн -рез	2, 24	4, 46	6, 59	7, 10		0,05 73	0,06 65	0,02 12	0,03 95		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 18	0, 42	- 0, 20	- 0, 40
2ke e1	7,4 0	30, 30	25, 10	37, 2		3, 82	6, 70	6, 32	7, 05	2ee e1	9, 1	34, 1	26	30, 80	особи ст-1	4, 11	6, 77	6, 27	6, 60		0,30 31	0,39 88	0,10 11	0,66 29		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		1, 70	3, 80	0, 90	- 6, 40
2ke e2	8,3 0	35, 10	28, 50	28, 1		4, 02	6, 96	6, 58	6, 56	2ee e2	7, 4	35, 8	28, 1	28, 70	особи ст-2	3, 74	6, 85	6, 42	6, 46		0,16 38	0,07 17	0,04 35	0,06 52		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0, 90	0, 70	- 0, 40	0, 60
2ke e3	2,0 0	21, 40	55, 70	20, 9		2, 04	5, 98	7, 25	5, 93	2ee e3	1, 9	21, 5	56, 3	20, 30	особи ст-3	1, 95	5, 87	7, 09	5, 75		0,03 54	0,01 19	0,05 92	0,07 27		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0, 10	0, 10	0, 60	- 0, 60
2ke e4	1,1 0	27, 90	33, 10	37, 9		1, 52	6, 54	6, 86	7, 08	2ee e4	5	30, 1	34, 1	30, 80	особи ст-4	3, 11	6, 55	6, 77	6, 60		1,12 54	0,23 76	0,10 37	0,73 40		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		3, 90	2, 20	1, 00	- 7, 10
2ke e5	2,6 0	15, 30	40, 10	42		2, 32	5, 25	7, 15	7, 20	2ee e5	1, 8	16, 3	41, 4	40, 50	особи ст-5	1, 90	5, 28	7, 04	7, 01		0,26 67	0,13 43	0,12 96	0,14 92		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0, 80	1, 00	1, 30	- 1, 50
2ke e6	6,6 0	10, 10	44, 10	39, 2		3, 62	4, 40	7, 24	7, 12	2ee e6	6	11, 3	45, 2	37, 50	особи ст-6	3, 39	4, 52	7, 11	6, 92		0,12 09	0,19 03	0,10 84	0,17 13		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0, 60	1, 20	1, 10	- 1, 70
2ke e7	11, 50	22, 10	29, 10	37, 3		4, 65	6, 05	6, 63	7, 05	2ee e7	10 ,7	21, 4	30, 6	37, 30	особи ст-7	4, 42	5, 86	6, 58	6, 91		0,12 47	0,08 31	0,16 06	0,00 00		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0, 80	- 0, 70	1, 50	0, 00
2ke e8	2,4 0	11, 90	45, 50	40, 2		2, 23	4, 72	7, 26	7, 15	2ee e8	2, 2	12, 3	46, 8	38, 70	особи ст-8	2, 10	4, 69	7, 13	6, 96		0,06 53	0,06 01	0,12 77	0,15 03		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0, 20	0, 40	1, 30	- 1, 50
2ke eit	5,2 4	21, 76	37, 65	35, 4		3, 25	6, 02	7, 07	6, 97	2ee eit	5, 51	22, 85	38, 56	33, 08	особи ст-рез	3, 26	6, 00	6, 95	6, 72		0,05 97	0,12 80	0,09 20	0,23 49		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 27	1, 09	0, 91	- 2, 28
2ke oit	3,9 0	13, 93	35, 76	46, 41		2, 82	5, 05	6, 99	7, 27	2ee oit	4, 24	14, 58	36, 85	44, 32	результ тат	2, 88	5, 04	6, 89	7, 10		0,08 51	0,09 10	0,11 11	0,20 50		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 34	0, 65	1, 09	- 2, 08
3ke m1	1,9 0	11, 20	33, 70	53, 2		1, 99	4, 60	6, 89	7, 28	3ee m1	2, 8	13, 6	33, 2	50, 40	мотив -1	2, 36	4, 90	6, 73	7, 14		0,29 17	0,35 72	0,05 19	0,27 46		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 90	2, 40	- 0, 50	- 2, 80
3ke m2	4,1 0	21, 80	32, 00	42, 1		2, 89	6, 02	6, 80	7, 20	3ee m2	8, 1	25	25, 8	41, 10	мотив -2	3, 90	6, 19	6, 25	7, 03		0,82 41	0,37 07	0,67 10	0,09 94		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		4, 00	3, 20	- 6, 20	- 1, 00
3ke m3	6,1 0	21, 10	29, 90	42, 9		3, 49	5, 95	6, 68	7, 22	3ee m3	8	20, 1	30, 4	41, 50	мотив -3	3, 88	5, 72	6, 57	7, 04		0,36 43	0,12 11	0,05 34	0,13 88		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		1, 90	- 1, 00	0, 50	- 1, 40

Продовження таблиця 2

3ke m4	2, 40	16, 40	25, 80	55, 4	2, 23	5, 40	6, 38	7, 25	3ee m4	2, 3	17, 4	26, 1	54, 20	моти в-4	2, 14	5, 42	6, 27	7, 12	0,03 23	0,13 07	0,03 35	0,11 81	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0, 10	1,0 0	0,3 0	- 1,2 0
3ke m5	4, 90	37, 10	26, 30	31, 7	3, 15	7, 05	6, 42	6, 79	3ee m5	3, 9	38, 8	26, 3	31, 00	моти в-5	2, 77	6, 96	6, 29	6, 61	0,23 86	0,17 16	0,00 00	0,07 39	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 1, 00	1,7 0	0,0 0	- 0,7 0
3ke m6	5, 50	12, 00	48, 30	34, 2	3, 33	4, 74	7, 29	6, 92	3ee m6	4, 8	12, 4	52, 1	30, 70	моти в-6	3, 05	4, 71	7, 14	6, 59	0,15 50	0,05 99	0,37 25	0,36 63	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0, 70	0,4 0	3,8 0	- 3,5 0
3ke m7	0, 90	2,1 0	15, 10	81, 9	1, 38	2, 09	5, 22	5, 62	3ee m7	0, 8	2,8	16, 4	80, 00	моти в-7	1, 27	2, 36	5, 29	5, 71	0,05 33	0,22 22	0,17 49	0,23 71	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0, 10	0,7 0	1,3 0	- 1,9 0
3ke mit	3, 69	17, 39	30, 16	48, 77	2, 75	5, 53	6, 69	7, 29	3ee mit	4, 39	18, 59	30, 04	46, 99	моти в-рез	2, 93	5, 56	6, 55	7, 13	0,17 44	0,15 31	0,01 22	0,17 51	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0, 70	1,2 0	0,1 1	- 1,7 9
3kek 1	0, 40	5,0 0	37, 80	56, 8	0, 92	3, 18	7, 07	7, 23	3EEK 1	2, 4	8	57, 1	32, 50	оріє нт-1	2, 19	3, 88	7, 07	6, 69	0,84 30	0,59 85	1,92 98	2,46 76	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	'p<0. 05'	2, 00	3,0 0	19, 30	- 24, 30
3kek 2	1, 10	10, 40	50, 20	38, 3	1, 52	4, 45	7, 29	7, 09	3EEK 2	6, 6	15, 6	53, 1	24, 70	оріє нт-2	3, 55	5, 18	7, 13	6, 16	1,42 51	0,76 10	0,28 43	1,44 78	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	5, 50	5,2 0	2,9 0	- 13, 60
3kek 3	1, 70	2,7 0	35, 90	59, 7	1, 89	2, 36	7, 00	7, 15	3EEK 3	3	8,5	51, 3	37, 20	оріє нт-3	2, 44	3, 98	7, 14	6, 90	0,42 19	1,25 20	1,54 04	2,26 29	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	1, 30	5,8 0	15, 40	- 22, 50
3kek 4	2, 00	11, 70	21, 10	65, 2	2, 04	4, 69	5, 95	6, 95	3EEK 4	8, 2	16	55, 9	19, 90	оріє нт-4	3, 92	5, 24	7, 09	5, 70	1,40 28	0,61 17	3,75 85	5,03 94	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	'p<0. 05'	6, 20	4,3 0	34, 80	- 45, 30
3kek 5	0, 60	1,3 0	78, 10	20	1, 13	1, 65	6, 03	5, 83	3EEK 5	3, 3	14, 1	50, 3	32, 30	оріє нт-5	2, 55	4, 97	7, 14	6, 68	0,96 79	2,44 32	2,97 35	1,38 68	'p>0. 05'	'p<0. 05'	'p<0. 05'	'p>0. 05'	2, 70	12, 80	- 27, 80	12, 30
3kek it	1, 16	6,2 2	44, 62	48	1, 56	3, 52	7, 25	7, 29	3EEK it	4, 70	12, 44	53, 54	29, 32	оріє нт-рез	3, 02	4, 71	7, 12	6, 50	1,04 03	1,05 68	0,87 75	1,91 25	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	3, 54	6,2 2	8,9 2	- 18, 68
3ked 1	1, 70	7,6 0	33, 10	57, 6	1, 89	3, 87	6, 86	7, 21	3eed 1	1, 6	10	37, 5	50, 90	діял ьн-1	1, 79	4, 29	6, 92	7, 14	0,03 84	0,41 58	0,45 16	0,66 03	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	- 0, 10	2,4 0	4,4 0	- 6,7 0
3ked 2	0, 90	12, 90	31, 60	54, 6	1, 38	4, 89	6, 78	7, 26	3eed 2	2, 8	14, 2	36, 3	46, 70	діял ьн-2	2, 36	4, 99	6, 87	7, 13	0,69 60	0,18 62	0,48 69	0,77 64	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	1, 90	1,3 0	4,7 0	- 7,9 0
3ked 3	1, 10	15, 90	29, 70	53, 3	1, 52	5, 33	6, 67	7, 28	3eed 3	2, 1	16, 8	29, 4	51, 70	діял ьн-3	2, 05	5, 34	6, 51	7, 14	0,39 19	0,11 92	0,03 22	0,15 70	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	1, 00	0,9 0	0,3 0	- 1,6 0
3ked 4	3, 00	15, 20	33, 70	48, 1	2, 49	5, 24	6, 89	7, 29	3eed 4	9, 6	30, 6	29, 5	30, 30	діял ьн-4	4, 21	6, 58	6, 51	6, 57	1,35 00	1,83 07	0,44 28	1,81 47	'p>0. 05'	'p<0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	6, 60	15, 40	- 4,2 0	- 17, 80
3ked 5	8, 00	9,3 0	39, 10	43, 6	3, 96	4, 24	7, 12	7, 23	3eed 5	11, .1	8,7	36, 4	43, 80	діял ьн-5	4, 49	4, 03	6, 87	7, 09	0,51 81	0,10 27	0,27 29	0,01 97	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	3, 10	- 0,6 0	- 2,7 0	0,2 0

Продовження таблиця 2

3ke dit	2,94	12,18	33,44	51,4		2,46	4,77	6,88	7,29	3ee dit	5,44	16,06	33,82	44,68	діяльн-рез	3,24	5,25	6,76	7,10		0,6142	0,5472	0,0394	0,6642		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		2,50	3,88	0,38	-6,76
3ke e1	11,80	34,10	28,10	26		4,71	6,91	6,56	6,40	3ee e1	13,9	36,1	27	23,00	особи ст-1	4,94	6,86	6,34	6,01		0,3077	0,2053	0,1206	0,3417		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		2,10	2,00	-1,10	-3,00
3ke e2	18,10	31,60	38,40	11,9		5,62	6,78	7,09	4,72	3ee e2	11,3	42,5	33,1	13,10	особи ст-2	4,52	7,06	6,72	4,82		0,9430	1,1133	0,5423	0,1778		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		-6,80	10,90	-5,30	1,20
3ke e3	5,00	30,60	56,90	7,5		3,18	6,72	7,22	3,84	3ee e3	4,5	28,9	58,4	8,20	особи ст-3	2,96	6,48	7,04	3,92		0,1151	0,1821	0,1487	0,1275		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		0,50	-1,70	1,50	0,70
3ke e4	8,30	38,30	39,20	14,2		4,02	7,09	7,12	5,09	3ee e4	8,1	36,3	40,7	14,90	особи ст-4	3,90	6,87	7,02	5,09		0,0357	0,2026	0,1500	0,0973		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		-0,20	-2,00	1,50	0,70
3ke e5	2,00	19,10	45,80	33,1		2,04	5,73	7,27	6,86	3ee e5	3,6	20,6	46,9	28,90	особи ст-5	2,66	5,78	7,13	6,48		0,4770	0,1843	0,1081	0,4451		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		1,60	1,50	1,10	-4,20
3ke e6	6,70	16,10	47,90	29,3		3,65	5,36	7,29	6,64	3ee e6	9,2	16,5	53,1	21,20	особи ст-6	4,13	5,30	7,13	5,84		0,4538	0,0530	0,5101	0,9162		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		2,50	0,40	5,20	-8,10
3ke e7	2,80	21,80	40,20	35,2		2,41	6,02	7,15	6,97	3ee e7	15,9	22,2	37,8	24,10	особи ст-7	5,22	5,94	6,93	6,11		2,2777	0,0473	0,2410	1,1979		'p<0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		13,10	0,40	-2,40	-11,10
3ke e8	3,10	14,00	52,40	30,5		2,53	5,06	7,28	6,72	3ee e8	5,4	16,4	54,1	24,10	особи ст-8	3,23	5,29	7,12	6,11		0,5609	0,3278	0,1669	0,7049		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		2,30	2,40	1,70	-6,40
3ke eit	7,23	25,70	43,61	23,46		3,78	6,37	7,23	6,18	3ee eit	8,7	27,3	43,2	20,80	особи ст-рез	4,03	6,36	7,08	5,80		0,2672	0,1776	0,0408	0,3142		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		1,48	1,60	-0,41	-2,66
3ke oit	3,75	15,37	37,96	42,92		2,77	5,26	7,08	7,22	3ee oit	7,2	18,2	39,7	34,90	резул-тат	3,69	5,51	6,99	6,81		0,7466	0,3712	0,1752	0,8080		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		3,45	2,83	1,74	-8,02
4ke m1	2,70	15,60	35,10	46,6		2,36	5,29	6,96	7,28	4ee m1	5,1	16,7	34,2	44,00	мотив -1	3,14	5,33	6,78	7,09		0,6103	0,1465	0,0926	0,2559		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		2,40	1,10	-0,90	-2,60
4ke m2	7,30	28,10	33,10	31,5		3,79	6,56	6,86	6,78	4ee m2	9	28,4	33,7	28,90	мотив -2	4,09	6,44	6,75	6,48		0,3048	0,0326	0,0623	0,2774		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		1,70	0,30	0,60	-2,60
4ke m3	8,40	21,70	31,50	38,4		4,05	6,01	6,78	7,09	4ee m3	9,8	24,4	29,6	36,20	мотив -3	4,25	6,14	6,52	6,87		0,2387	0,3143	0,2020	0,2228		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		1,40	2,70	1,90	-2,20
4ke m4	2,60	19,20	27,50	50,7		2,32	5,75	6,51	7,29	4ee m4	5,3	19,4	26,2	49,10	мотив -4	3,20	5,65	6,28	7,14		0,6829	0,0248	0,1437	0,1568		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		2,70	0,20	1,30	-1,60
4ke m5	32,90	33,60	31,60	1,9		6,85	6,89	6,78	1,99	4ee m5	37,1	35,2	27,2	0,50	мотив -5	6,90	6,82	6,36	1,01		0,4318	0,1650	0,4734	0,6273		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		4,20	1,60	-4,40	-1,40

порівняння з-по курсу контролювання експериментальної групи після проходження експерименту

4ke m6	5,0 0	12, 00	52, 10	30, 9		3, 18	4, 74	7, 29	6, 74	4ee m6	6, 3	14	53, 2	26, 50	мотив -6	3, 47	4, 96	7, 13	6, 30		0,27 62	0,29 16	0,10 79	0,47 67		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		1,3 0	2,0 0	1, 10	- 4,4 0
-----------	----------	-----------	-----------	----------	--	----------	----------	----------	----------	-----------	---------	----	----------	-----------	-------------	----------	----------	----------	----------	--	------------	------------	------------	------------	--	--------------	--------------	--------------	--------------	--	----------	----------	----------	---------------

Продовження таблиця 2

4ke m7	0,9 0	2,8 0	15, 60	80, 7		1, 38	2, 41	5, 29	5, 76	4ee m7	3,6	4,7	16, 2	75, 50	моти в-7	2, 66	3, 02	5, 26	6, 14		0,90 10	0,49 17	0,08 04	0,61 76		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		2, 70	1,9 0	0,6 0	- 5,2 0
4ke mit	8,5 4	19, 00	32, 36	40, 10		4, 08	5, 72	6, 82	7, 15	4ee mit	10, 89	20, 40	31, 47	37, 24	моти в-рез	4, 45	5, 76	6, 63	6, 91		0,38 82	0,17 25	0,09 31	0,28 74		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		2, 34	1,4 0	- 0,8 9	- 2,8 6
4kek 1	0,5 0	4,5 0	41, 50	53, 5		1, 03	3, 02	7, 19	7, 28	4eek 1	2,8	8,2	59, 4	29, 60	орієн т-1	2, 36	3, 92	7, 02	6, 52		0,89 44	0,74 74	1,78 23	2,44 62		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	'p<0. 05'		2, 30	3,7 0	17, 90	- 23, 90
4kek 2	0,9 0	11, 10	52, 40	35, 6		1, 38	4, 58	7, 28	6, 98	4eek 2	7,3	17, 1	54, 1	21, 50	орієн т-2	3, 72	5, 38	7, 12	5, 87		1,61 48	0,84 92	0,16 69	1,54 56		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		6, 40	6,0 0	1,7 0	- 14, 10
4kek 3	0,7 0	2,5 0	35, 20	61, 6		1, 22	2, 28	6, 97	7, 09	4eek 3	3	9,2	53, 3	34, 50	орієн т-3	2, 44	4, 13	7, 13	6, 79		0,84 45	1,42 09	1,81 61	2,75 95		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	'p<0. 05'		2, 30	6,7 0	18, 10	- 27, 10
4kek 4	1,9 0	11, 70	21, 50	64, 9		1, 99	4, 69	5, 99	6, 96	4eek 4	9,2	16, 7	58, 3	15, 80	орієн т-4	4, 13	5, 33	7, 04	5, 21		1,59 25	0,70 45	3,97 93	5,64 64		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	'p<0. 05'		7, 30	5,0 0	36, 80	- 49, 10
4kek 5	0,7 0	1,5 0	78, 40	19, 4		1, 22	1, 77	6, 00	5, 77	4eek 5	4,1	15, 2	50, 2	30, 50	орієн т-5	2, 83	5, 13	7, 14	6, 58		1,10 29	2,52 46	3,02 25	1,26 88		'p>0. 05'	'p<0. 05'	'p<0. 05'	'p>0. 05'		3, 40	13, 70	- 28, 20	11, 10
4kek it	0,9 4	6,2 6	45, 80	47		1, 41	3, 53	7, 27	7, 28	4eek it	5,2 8	13, 28	55, 06	26, 38	орієн т-рез	3, 19	4, 85	7, 11	6, 30		1,24 32	1,17 02	0,91 10	2,14 24		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'		4, 34	7,0 2	9,2 6	- 20, 62
4ke d1	1,7 0	6,3 0	34, 40	57, 6		1, 89	3, 54	6, 93	7, 21	4ee d1	2,6	12, 3	35, 9	49, 20	діяль н-1	2, 27	4, 69	6, 85	7, 14		0,30 47	1,02 04	0,15 39	0,82 78		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 90	6,0 0	1,5 0	- 8,4 0
4ke d2	1,0 0	11, 30	32, 70	55		1, 45	4, 62	6, 84	7, 26	4ee d2	4	16, 4	35, 4	44, 20	діяль н-2	2, 80	5, 29	6, 83	7, 09		0,95 14	0,72 63	0,27 92	1,06 42		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		3, 00	5,1 0	2,7 0	- 10, 80
4ke d3	1,7 0	17, 50	30, 40	50, 4		1, 89	5, 54	6, 71	7, 29	4ee d3	3,7	16, 9	29, 7	49, 70	діяль н-3	2, 70	5, 35	6, 53	7, 14		0,60 78	0,07 79	0,07 48	0,06 86		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		2, 00	- 0,6 0	- 0,7 0	- 0,7 0
4ke d4	2,9 0	14, 40	29, 70	53		2, 45	5, 12	6, 67	7, 28	4ee d4	11, 8	34, 2	27, 9	26, 10	діяль н-4	4, 61	6, 78	6, 41	6, 27		1,70 55	2,33 10	0,19 47	2,79 90		'p<0. 05'	'p<0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'		8, 90	19, 80	- 1,8 0	- 26, 90
4ke d5	8,0 0	9,6 0	36, 90	45, 5		3, 96	4, 30	7, 04	7, 26	4ee d5	11, 4	10, 7	36, 8	41, 10	діяль н-5	4, 54	4, 42	6, 89	7, 03		0,56 45	0,17 85	0,01 02	0,43 53		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		3, 40	1,1 0	- 0,1 0	- 4,4 0
4ke dit	3,0 6	11, 82	32, 82	52, 3		2, 51	4, 71	6, 85	7, 29	4ee dit	6,7 0	18, 10	33, 14	42, 06	діяль н-рез	3, 57	5, 50	6, 72	7, 05		0,83 36	0,86 73	0,03 33	1,00 99		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		3, 64	6,2 8	0,3 2	- 10, 24
4ke e1	13, 20	37, 90	29, 10	19, 8		4, 94	7, 08	6, 63	5, 81	4ee e1	16, 2	38, 3	30, 3	15, 20	особ ист-1	5, 26	6, 94	6, 57	5, 13		0,41 57	0,04 03	0,12 87	0,59 34		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		3, 00	0,4 0	1,2 0	- 4,6 0
4ke e2	11, 20	42, 00	34, 90	11, 9		4, 60	7, 20	6, 95	4, 72	4ee e2	11, 5	45, 7	34, 8	8,0 0	особ ист-2	4, 56	7, 12	6, 80	3, 88		0,04 63	0,36 55	0,01 03	0,63 83		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 30	3,7 0	- 0,1	- 3,9

Ske k1	0,9	4,7	44,1	50,3		1,38	3,09	7,24	7,29	See k1	3,1	9,6	66,1	21,20	орієнт-1	2,48	4,21	6,76	5,84		0,7765	0,9388	2,2203	3,1148		'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	'p<0.05'		2,20	4,90	22,00	-29,10
--------	-----	-----	------	------	--	------	------	------	------	--------	-----	-----	------	-------	----------	------	------	------	------	--	--------	--------	--------	--------	--	----------	----------	----------	----------	--	------	------	-------	--------

Продовження таблиця 2

Ske k2	1,1	11	53,1	34,8		1,52	4,56	7,28	6,95	See k2	7,4	18	55,6	19,00	орієнт-2	3,74	5,49	7,10	5,60		1,5605	0,9807	0,2459	1,7700		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'		6,30	7,00	2,50	-15,80
Ske k3	0,9	3,5	40,1	55,5		1,38	2,68	7,15	7,25	See k3	4,9	12,2	53,5	29,40	орієнт-3	3,08	4,68	7,13	6,51		1,1843	1,6143	1,3276	2,6791		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'		4,00	8,70	13,40	-26,10
Ske k4	2	12,1	24,1	61,8		2,04	4,76	6,24	7,09	See k4	10,4	17,8	60,3	11,50	орієнт-4	4,36	5,46	6,99	4,56		1,7444	0,7867	3,8639	5,9695		'p<0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	'p<0.05'		8,40	5,70	36,20	-50,30
Ske k5	0,9	2,1	83,9	13,1		1,38	2,09	5,36	4,92	See k5	4,1	16,9	55,7	23,30	орієнт-5	2,83	5,35	7,10	6,04		1,0159	2,5750	3,1708	1,3093		'p>0.05'	'p<0.05'	'p<0.05'	'p>0.05'		3,20	14,80	-28,20	10,20
Ske kit	1,16	6,68	49,06	43,1		1,56	3,64	7,29	7,22	See kit	5,98	14,90	58,24	20,88	орієнт-рез	3,39	5,09	7,05	5,81		1,2922	1,3139	0,9054	2,3975		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'		4,82	8,22	9,18	-22,22
Ske d1	1,7	7,1	31,6	59,6		1,89	3,75	6,78	7,16	See d1	5,1	12,4	40,6	41,90	діяльн-1	3,14	4,71	7,02	7,05		0,9277	0,8809	0,9224	1,7620		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'		3,40	5,30	9,00	-17,70
Ske d2	1,8	9,4	36,6	52,2		1,94	4,26	7,03	7,29	See d2	4,9	17,2	41,8	36,10	діяльн-2	3,08	5,39	7,05	6,86		0,8510	1,1355	0,5226	1,6087		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		3,10	7,80	5,20	-16,10
Ske d3	3,1	17,3	34,5	45,1		2,53	5,52	6,93	7,26	See d3	7,7	26,2	37,4	28,70	діяльн-3	3,81	6,28	6,91	6,46		1,0063	1,0645	0,2962	1,6876		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'		4,60	8,90	2,90	-16,40
Ske d4	1,8	14,9	32,2	51,1		1,94	5,19	6,82	7,29	See d4	9,7	29,3	41,2	19,80	діяльн-4	4,23	6,50	7,03	5,69		1,6984	1,7304	0,9191	3,3836		'p<0.05'	'p<0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'		7,90	14,40	9,00	-31,30
Ske d5	10	14,7	44,5	30,8		4,38	5,17	7,25	6,73	See d5	14,8	18,3	49,7	17,20	діяльн-5	5,07	5,52	7,14	5,39		0,7165	0,4760	0,5110	1,5766		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		4,80	3,60	5,20	-13,60
Ske dit	3,68	12,68	35,88	47,8		2,75	4,85	7,00	7,29	See dit	8,44	20,68	42,14	28,74	діяльн-рез	3,97	5,79	7,05	6,46		0,9859	1,0593	0,6301	1,9526		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'		4,76	8,00	6,26	-19,02
Ske e1	13,7	39,1	36,8	10,4		5,02	7,12	7,03	4,45	See e1	18,4	40,3	33,1	8,20	особист-1	5,54	7,01	6,72	3,92		0,6292	0,1201	0,3803	0,3709		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		4,70	1,20	-3,70	-2,20
Ske e2	9,6	43,1	41,3	6		4,30	7,22	7,18	3,46	See e2	13,6	46,6	35,1	4,70	особист-2	4,90	7,13	6,82	3,02		0,6140	0,3449	0,6261	0,2827		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		4,00	3,50	-6,20	-1,30
Ske e3	5,1	31,8	59,2	3,9		3,21	6,79	7,17	2,82	See e3	4,6	32	60,8	2,60	особист-3	2,99	6,66	6,97	2,27		0,1139	0,0210	0,1600	0,3586		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		-0,50	0,20	1,60	-1,30
Ske e4	8,7	38	41,6	11,7		4,11	7,08	7,19	4,69	See e4	8,9	39	42,4	9,70	особист-4	4,07	6,97	7,06	4,23		0,0346	0,1007	0,0794	0,3168		'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'		0,20	1,00	0,80	-2,00

5ke e5	3,1	21, 7	49, 4	25, 8		2, 53	6, 01	7, 29	6, 38	5ee e5	7, 9	26, 7	54, 5	10, 90	особи ст-5	3, 85	6, 32	7, 11	4, 45		1,04 15	0,57 32	0,50 06	1,91 48	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'		4, 80	5,0 0	5,1 0	- 14, 90
-----------	-----	----------	----------	----------	--	----------	----------	----------	----------	-----------	---------	----------	----------	-----------	---------------	----------	----------	----------	----------	--	------------	------------	------------	------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--	----------	----------	----------	----------------

Продовження таблиця 2

5ke e6	5,2	22, 4	45, 9	26, 5		3, 24	6, 08	7, 27	6, 44	5ee e6	12, 8	19, 7	60, 4	7,1 0	особи ст-6	4, 77	5, 68	6, 99	3, 67		1,31 77	0,32 44	1,43 82	2,61 82	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'		7,6 0	- 2,7 0	14, 50	- 19, 40	
5ke e7	16, 7	28	39, 6	15, 7		5, 44	6, 55	7, 13	5, 31	5ee e7	22, 3	28	42, 4	7,3 0	особи ст-7	5, 95	6, 41	7, 06	3, 72		0,69 48	0,00 00	0,27 90	1,29 66	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		5,6 0	0,0 0	2,8 0	- 8,4 0	
5ke e8	3,3	18, 5	57, 7	20, 5		2, 61	5, 66	7, 21	5, 89	5ee e8	12, 9	18, 4	61, 3	7,4 0	особи ст-8	4, 79	5, 54	6, 96	3, 74		1,76 09	0,01 26	0,35 94	1,87 80	'p<0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'		9,6 0	- 0,1 0	3,6 0	- 13, 10	
5ke eit	8,1 8	30, 33	46, 44	15, 06		4, 00	6, 70	7, 27	5, 22	5ee eit	12, 68	31, 34	48, 75	7,2 4	особи ст-рез	4, 75	6, 63	7, 14	3, 70		0,72 47	0,10 74	0,22 69	1,22 32	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		4,5 0	1,0 1	2,3 1	- 7,8 3	
5ke oit	5,3 5	17, 35	41, 32	35, 98		3, 28	5, 52	7, 18	7, 00	5ee oit	11, 05	24, 10	46, 77	18, 09	резул ьтат	4, 48	6, 11	7, 13	5, 50		1,02 55	0,81 97	0,53 81	2,00 98	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'		5,7 0	6,7 5	5,4 5	- 17, 89	
				100																														
2kn m1	0,9 0	9,7 0	29, 40	60, 00	порівняння 2-го курсу до експерименту та після нього контрольної групи	1, 38	4, 32	6, 65	7, 15	2ke m1	2,3 0	14, 10	33, 70	49, 90	мотив -1	2, 19	5, 08	6, 89	7, 29		0,54 17	0,66 03	0,44 90	0,98 92	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		1,4 0	4,4 0	4,3 0	- 10, 10	
2kn m2	4,1 0	19, 10	27, 40	49, 40		2, 89	5, 73	6, 51	7, 29	2ke m2	7,6 0	30, 10	33, 10	29, 20	мотив -2	3, 87	6, 69	6, 86	6, 63		0,72 50	1,24 84	0,60 27	2,04 92	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'		3,5 0	11, 00	5,7 0	- 20, 20	
2kn m3	5,0 0	22, 60	30, 10	42, 30		3, 18	6, 10	6, 69	7, 21	2ke m3	6,8 0	21, 50	28, 20	43, 50	мотив -3	3, 67	5, 99	6, 56	7, 23		0,37 06	0,12 86	0,20 27	0,11 75	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		1,8 0	- 1,1 0	- 1,9 0	1,2 0	
2kn m4	1,8 0	19, 90	19, 70	58, 60		1, 94	5, 82	5, 80	7, 18	2ke m4	1,0 0	17, 10	24, 70	57, 20	мотив -4	1, 45	5, 49	6, 29	7, 22		0,33 03	0,34 98	0,58 43	0,13 75	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0,8 0	- 2,8 0	5,0 0	- 1,4 0	
2kn m5	40, 50	30, 80	22, 90	5,8 0		7, 16	6, 73	6, 13	3, 41	2ke m5	30, 40	33, 10	30, 90	5,6 0	мотив -5	6, 71	6, 86	6, 74	3, 35		1,02 93	0,23 92	0,87 81	0,04 18	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 10, 10	2,3 0	8,0 0	- 0,2 0	
2kn m6	3,3 0	9,5 0	44, 10	43, 10		2, 61	4, 28	7, 24	7, 22	2ke m6	3,3 0	12, 00	50, 10	34, 60	мотив -6	2, 61	4, 74	7, 29	6, 94		0,00 00	0,39 16	0,58 38	0,84 86	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0,0 0	2,5 0	6,0 0	- 8,5 0	
2kn m7	1,0 0	1,1 0	12, 30	85, 60		1, 45	1, 52	4, 79	5, 12	2ke m7	0,1 0	1,2 0	13, 50	85, 20	мотив -7	0, 46	1, 59	4, 98	5, 18		0,59 10	0,04 55	0,17 36	0,05 49	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0,9 0	0,1 0	1,2 0	- 0,4 0	
2kn mit	8,0 9	16, 10	26, 56	49, 26		3, 98	5, 36	6, 44	7, 29	2ke mit	7,3 6	18, 44	30, 60	43, 60	мотив -рез	3, 81	5, 66	6, 72	7, 23		0,13 23	0,30 06	0,43 42	0,55 08	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0,7 3	2,3 4	4,0 4	- 5,6 6	
2kn k1	0,5 0	3,0 0	32, 60	63, 90		1, 03	2, 49	6, 84	7, 01	2ke k1	0,8 0	3,1 0	37, 40	58, 70	орієнт -1	1, 30	2, 53	7, 06	7, 18		0,18 10	0,02 82	0,48 85	0,51 83	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0,3 0	0,1 0	4,8 0	- 5,2 0	

2kn k2	0,7 0	8,0 0	45, 50	45, 80		1, 22	3, 96	7, 26	7, 27	2ke k2	0,1 0	7,8 0	47, 70	44, 40	орієнт -2	0, 46	3, 91	7, 29	7, 25		0,46 13	0,03 59	0,21 38	0,13 64		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 0,6 0	- 0,2 0	2,2 0	- 1,4 0
2kn k3	0,2 0	1,2 0	36, 10	62, 50		0, 65	1, 59	7, 01	7, 06	2ke k3	0,2 0	1,1 0	33, 90	64, 80	орієнт -3	0, 65	1, 52	6, 90	6, 97		0,00 00	0,04 55	0,22 37	0,23 19		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0,0 0	- 0,1 0	- 2,2 0	2,3 0

Продовження таблиця 2

2k nk 4	1,10	9,7 0	18, 40	70, 80		1,5 2	4,3 2	5, 6 5	6,6 3	2kek4	1, 90	12, 10	21, 10	64,9 0	оріє нт-4	1,9 9	4, 76	5, 9 5	6,9 6		0,31 92	0,37 36	0,32 90	0,6 136		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. .05'	'p>0. 05'		0, 8 0	2,40	2,7 0	- 5, 90
2k nk 5	0,40	1,1 0	77, 60	20, 90		0,9 2	1,5 2	6, 0 8	5,9 3	2kek5	0, 30	0,9 0	79, 00	19,8 0	оріє нт-5	0,8 0	1, 38	5, 9 4	5,8 1		0,08 21	0,09 74	0,16 47	0,1 325		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. .05'	'p>0. 05'		- 0, 1 0	-0,20	1,4 0	- 1, 10
2k nki t	0,58	4,6 0	42, 04	52, 78		1,1 1	3,0 6	7, 2 0	7,2 8	2keki t	0, 66	5,0 0	43, 82	50,5 2	оріє нт- рез	1,1 8	3, 18	7, 2 4	7,2 9		0,04 94	0,09 07	0,17 44	0,2 193		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. .05'	'p>0. 05'		0, 0 8	0,40	1,7 8	- 2, 26
2k nd 1	2,20	4,4 0	29, 10	64, 30		2,1 4	2,9 9	6, 6 3	6,9 9	2ked 1	1, 00	4,2 0	30, 10	64,7 0	діяль н-1	1,4 5	2, 93	6, 6 9	6,9 7		0,46 41	0,04 78	0,10 62	0,0 405		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. .05'	'p>0. 05'		- 1, 2 0	-0,20	1,0 0	0, 40
2k nd 2	0,10	11, 0 0	30, 30	58, 60		0,4 6	4,5 6	6, 7	7,1 8	2ked 2	0,5 0	10, 00	32, 70	56, 80	діяль н-2	1,0 3	4, 38	6, 84	7, 2 3		0,35 48	0,15 82	0,25 05	0,1 767		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 4 0	-1,00	2,4 0	- 1, 80
2k nd 3	0,50	11, 7 0	29, 40	58, 40		1,0 3	4,6 9	6, 6 5	7,1 9	2ked 3	1,0 0	15, 00	32, 60	51, 40	діяль н-3	1,4 5	5, 21	6, 84	7, 2 9		0,28 11	0,47 09	0,33 56	0,6 837		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 5 0	3,30	3,2 0	- 7, 00
2k nd 4	2,00	11, 3 0	25, 10	61, 60		2,0 4	4,6 2	6, 3 2	7,0 9	2ked 4	2,2 0	14, 30	25, 80	57, 70	діяль н-4	2,1 4	5, 11	6, 38	7, 2 1		0,06 76	0,43 57	0,07 79	0,3 857		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 2 0	3,00	0,7 0	- 3, 90
2k nd 5	4,10	8, 10	36, 30	51, 50		2,8 9	3,9 8	7, 0 1	7,2 9	2ked 5	7,0 0	9,1 0	33, 70	50, 20	діяль н-5	3,7 2	4, 20	6, 89	7, 2 9		0,61 53	0,17 29	0,26 43	0,1 261		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		2, 9 0	1,00	- 2,6 0	- 1, 30
2k ndi t	1,78	9, 30	30, 04	58, 88		1,9 3	4,2 4	6, 6 9	7,1 8	2ked it	2,3 4	10, 52	30, 98	56, 16	діяль н-рез	2,2 1	4, 48	6, 74	7, 2 4		0,19 12	0,19 80	0,09 90	0,2 668		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 5 6	1,22	0,9 4	- 2, 72
2k ne 1	10,2 0	31, 3 0	24, 10	34, 40		4,4 1	6,7 6	6, 2 4	6,9 3	2kee 1	7,4 0	30, 30	25, 10	37, 20	особ ист-1	3,8 2	6, 70	6, 32	7, 0 5		0,47 97	0,10 50	0,11 26	0,2 832		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 2, 8 0	-1,00	1,0 0	2, 80
2k ne 2	6,10	36, 2 0	26, 80	30, 90		3,4 9	7,0 1	6, 4 6	6,7 4	2kee 2	8,3 0	35, 10	28, 50	28, 10	особ ист-2	4,0 2	6, 96	6, 58	6, 5 6		0,41 30	0,11 13	0,18 43	0,2 978		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		2, 2 0	-1,10	1,7 0	- 2, 80

2k ne 3	2,40	19,40	57,30	20,90	2,23	5,77	7,22	5,93	2kee 3	2,00	21,40	55,70	20,90	особ ист-3	2,04	5,98	7,25	5,93	0,1322	0,2407	0,1565	0,0000	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,40	2,00	-1,60	0,00
2k ne 4	4,40	24,90	36,10	34,60	2,99	6,31	7,01	6,94	2kee 4	1,10	27,90	33,10	37,90	особ ист-4	1,52	6,54	6,86	7,08	0,9832	0,3301	0,3059	0,3330	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-3,30	3,00	-3,00	3,30
2k ne 5	1,10	15,10	42,10	41,70	1,52	5,22	7,20	7,19	2kee 5	2,60	15,30	40,10	42,00	особ ист-5	2,32	5,25	7,15	7,20	0,5405	0,0270	0,1971	0,0295	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	1,50	0,20	-2,00	0,30

Продовження таблиця 2

2k ne 6	3,50	9,80	44,10	42,60	2,68	4,34	7,24	7,21	2kee 6	6,60	10,10	44,10	39,20	особ ист-6	3,62	4,40	7,24	7,12	0,6880	0,0486	0,0000	0,3354	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	3,10	0,30	0,00	-3,40
2k ne 7	11,10	18,70	31,40	38,80	4,58	5,69	6,77	7,11	2kee 7	11,50	22,10	29,10	37,30	особ ист-7	4,65	6,05	6,63	7,05	0,0612	0,4094	0,2428	0,1498	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,40	3,40	-2,30	-1,50
2k ne 8	3,00	11,90	45,10	40,00	2,49	4,72	7,26	7,15	2kee 8	2,40	11,90	45,50	40,20	особ ист-8	2,23	4,72	7,26	7,15	0,1795	0,0000	0,0390	0,0198	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,60	0,00	0,40	0,20
2k neit	5,23	20,91	38,38	35,49	3,25	5,93	7,09	6,98	2kee it	5,24	21,76	37,65	35,35	особ ист-рез	3,25	6,02	7,07	6,97	0,0027	0,1006	0,0724	0,0139	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,01	0,85	0,73	0,14
2k noi t	3,92	12,73	34,25	49,10	2,83	4,86	6,92	7,29	2keo it	3,90	13,93	35,76	46,41	резул ьтат	2,82	5,05	6,99	7,27	0,0048	0,1716	0,1534	0,2615	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,02	1,20	1,51	-2,69
2k nm 1	0,90	9,70	29,40	60,00	1,38	4,32	6,65	7,15	3ke m1	1,90	11,20	33,70	53,20	моти в-1	1,99	4,60	6,89	7,28	0,4130	0,2378	0,4490	0,6667	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	1,00	1,50	4,30	-6,80
2k nm 2	4,10	19,10	27,40	49,40	2,89	5,73	6,51	7,29	3ke m2	4,10	21,80	32,00	42,10	моти в-2	2,89	6,02	6,80	7,20	0,0000	0,3247	0,4886	0,7122	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,00	2,70	4,60	-7,30
2k nm 3	5,00	22,60	30,10	42,30	3,18	6,10	6,69	7,21	3ke m3	6,10	21,10	29,90	42,90	моти в-3	3,49	5,95	6,68	7,22	0,2330	0,1760	0,0212	0,0588	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	1,10	-1,50	-0,20	0,60
2k nm 4	1,80	19,90	19,70	58,60	1,94	5,82	5,8	7,18	3ke m4	2,40	16,40	25,80	55,40	моти в-4	2,23	5,40	6,38	7,25	0,2029	0,4407	0,7073	0,3135	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,60	-3,50	6,10	-3,20
2k nm 5	40,50	30,80	22,90	5,80	7,16	6,73	6,11	3,41	3ke m5	4,90	37,10	26,30	31,70	моти в-5	3,15	7,05	6,42	6,79	4,5512	0,6464	0,3830	3,4099	'p<0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	-3,50	6,30	3,40	25,90
2k nm 6	3,30	9,50	44,10	43,10	2,61	4,28	7,24	7,22	3ke m6	5,50	12,00	48,30	34,20	моти в-6	3,33	4,74	7,29	6,92	0,5207	0,3916	0,4087	0,8897	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	2,20	2,50	4,20	-8,90

порівняння з 1-го курсу до експерименту та з 3-го курсу після нього протягом 5 років

2k nm 7	1,00	1,10	12,30	85,60	1,45	1,52	4,79	5,12	3ke m7	0,90	2,10	15,10	81,90	моти в-7	1,38	2,09	5,22	5,62	0,0500	0,3867	0,3951	0,4868	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,10	1,00	2,80	-3,70
2k nm it	8,09	16,10	26,56	49,26	3,98	5,36	6,44	7,29	3ke mit	3,69	17,39	30,16	48,77	моти в-рез	2,75	5,53	6,69	7,29	0,9103	0,1670	0,3875	0,0471	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-4,40	1,29	3,60	-0,49
2k nk 1	0,50	3,00	32,60	63,90	1,03	2,49	6,84	7,01	3kek 1	0,40	5,00	37,80	56,80	орієн т-1	0,92	3,18	7,07	7,23	0,0724	0,4954	0,5286	0,7055	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,10	2,00	5,20	-7,10

Продовження таблиця 2

2k nk 2	0,70	8,00	45,50	45,80	1,22	3,96	7,26	7,27	3kek 2	1,10	10,40	50,20	38,30	орієн т-2	1,52	4,45	7,29	7,09	0,2054	0,4029	0,4566	0,7387	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,40	2,40	4,70	-7,50
2k nk 3	0,20	1,20	36,10	62,50	0,65	1,59	7,01	7,06	3kek 3	1,70	2,70	35,90	59,70	орієн т-3	1,89	2,36	7,00	7,15	0,7519	0,5267	0,0202	0,2785	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	1,50	1,50	0,20	-2,80
2k nk 4	1,10	9,70	18,40	70,80	1,52	4,32	5,65	6,63	3kek 4	2,00	11,70	21,10	65,20	орієн т-4	2,04	4,69	5,95	6,95	0,3534	0,3138	0,3290	0,5830	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,90	2,00	2,70	-5,60
2k nk 5	0,40	1,10	77,60	20,90	0,92	1,52	6,1	5,93	3kek 5	0,60	1,30	78,10	20,00	орієн т-5	1,13	1,65	6,03	5,83	0,1375	0,0890	0,0584	0,1082	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,20	0,20	0,50	-0,90
2k nki t	0,58	4,60	42,04	52,78	1,11	3,06	7,2	7,28	3kek it	1,16	6,22	44,62	48,00	орієн т-рез	1,56	3,52	7,25	7,29	0,3029	0,3474	0,2525	0,4640	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,58	1,62	2,58	-4,78
2k nd 1	2,20	4,40	29,10	64,30	2,14	2,99	6,6	6,99	3ked 1	1,70	7,60	33,10	57,60	діяль н-1	1,89	3,87	6,86	7,21	0,1753	0,6547	0,4193	0,6673	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	-0,5	3,20	4,00	-6,70
2k nd 2	0,10	11,00	30,30	58,60	0,46	4,56	6,7	7,18	3ked 2	0,90	12,90	31,60	54,60	діяль н-2	1,38	4,89	6,78	7,26	0,5507	0,2841	0,1363	0,3916	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,80	1,90	1,30	-4,00
2k nd 3	0,50	11,70	29,40	58,40	1,03	4,69	6,65	7,19	3ked 3	1,10	15,90	29,70	53,30	діяль н-3	1,52	5,33	6,67	7,28	0,3267	0,5914	0,0319	0,4985	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,60	4,20	0,30	-5,10
2k nd 4	2,00	11,30	25,10	61,60	2,04	4,62	6,3	7,09	3ked 4	3,00	15,20	33,70	48,10	діяль н-4	2,49	5,24	6,89	7,29	0,3107	0,5586	0,9192	1,3273	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	1,00	3,90	8,60	-13,5
2k nd 5	4,10	8,10	36,30	51,50	2,89	3,98	7,0	7,29	3ked 5	8,00	9,30	39,10	43,60	діяль н-5	3,96	4,24	7,12	7,23	0,7957	0,2065	0,2802	0,7693	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	3,90	1,20	2,80	-7,90
2k ndi t	1,78	9,30	30,04	58,88	1,93	4,24	6,7	7,18	3ked it	2,94	12,18	33,44	51,44	діяль н-рез	2,46	4,77	6,88	7,29	0,3707	0,4514	0,3543	0,7272	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	1,16	2,88	3,40	-7,44
2k ne 1	10,20	31,30	24,10	34,40	4,41	6,76	6,24	6,93	3kee 1	11,80	34,10	28,10	26,00	особ ист-1	4,71	6,91	6,56	6,40	0,2480	0,2895	0,4420	0,8906	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	1,60	2,80	4,00	-8,40
2k ne	6,10	36,2	26,80	30,90	3,49	7,01	6,4	6,74	3kee 2	18,10	31,60	38,40	11,90	особ ист-2	5,62	6,78	7,09	4,7	1,8147	0,4716	1,2089	2,3086	'p<0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	1,2	-4,60	11,60	-19

2k nm 6	3,30	9,50	44,10	43,10	2,61	4,28	7,24	7,22	4ke m6	5,00	12,00	52,10	30,90	моти в-6	3,18	4,74	7,29	6,74	0,4136	0,3916	0,7787	1,2349	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	1,70	2,50	8,00	-12,20
2k nm 7	1,00	1,10	12,30	85,60	1,45	1,52	4,79	5,12	4ke m7	0,90	2,80	15,60	80,70	моти в-7	1,38	2,41	5,29	5,76	0,0500	0,5971	0,4623	0,6360	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	-0,10	1,70	3,30	-4,90
2k nm it	8,09	16,10	26,56	49,26	3,98	5,36	6,44	7,29	4ke mit	8,54	19,00	32,36	40,10	моти в-рез	4,08	5,72	6,82	7,15	0,0803	0,3698	0,6180	0,8967	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,46	2,90	5,80	-9,16

Продовження таблиця 2

2k nk 1	0,50	3,00	32,60	63,90	1,03	2,49	6,84	7,01	4kek 1	0,50	4,50	41,50	53,50	орієн т-1	1,03	3,02	7,19	7,28	0,0000	0,3830	0,8972	1,0297	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,00	1,50	8,90	-10,40
2k nk 2	0,70	8,00	45,50	45,80	1,22	3,96	7,26	7,27	4kek 2	0,90	11,10	52,40	35,60	орієн т-2	1,38	4,58	7,28	6,98	0,1088	0,5120	0,6707	1,0120	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,20	3,10	6,90	10,20
2k nk 3	0,20	1,20	36,10	62,50	0,65	1,59	7,01	7,06	4kek 3	0,70	2,50	35,20	61,60	орієн т-3	1,22	2,28	6,97	7,09	0,3624	0,4682	0,0911	0,0899	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,50	1,30	-0,90	-0,90
2k nk 4	1,10	9,70	18,40	70,80	1,52	4,32	5,65	6,63	4kek 4	1,90	11,70	21,50	64,90	орієн т-4	1,99	4,69	5,99	6,96	0,3192	0,3138	0,3763	0,6136	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,80	2,00	3,10	-5,90
2k nk 5	0,40	1,10	77,60	20,90	0,92	1,52	6,08	5,93	4kek 5	0,70	1,50	78,40	19,40	орієн т-5	1,22	1,77	6,00	5,77	0,1967	0,1712	0,0936	0,1813	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,30	0,40	0,80	-1,50
2k nki t	0,58	4,60	42,04	52,78	1,11	3,06	7,20	7,28	4kek it	0,94	6,26	45,80	47,00	орієн т-рез	1,41	3,53	7,27	7,28	0,2010	0,3554	0,3675	0,5613	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,36	1,66	3,76	-5,78
2k nd 1	2,20	4,40	29,10	64,30	2,14	2,99	6,63	6,99	4ked 1	1,70	6,30	34,40	57,60	діяль н-1	1,89	3,54	6,93	7,21	0,1753	0,4097	0,5528	0,6673	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	-0,50	1,90	5,30	-6,70
2k nd 2	0,10	11,00	30,30	58,60	0,46	4,56	7,70	7,18	4ked 2	1,00	11,30	32,70	55,00	діяль н-2	1,45	4,62	6,84	7,26	0,5910	0,0462	0,2505	0,3525	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,90	0,30	2,40	-3,60
2k nd 3	0,50	11,70	29,40	58,40	1,03	4,69	6,65	7,19	4ked 3	1,70	17,50	30,40	50,40	діяль н-3	1,89	5,54	6,71	7,29	0,5587	0,7990	0,1059	0,7812	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	1,20	5,80	1,00	-8,00
2k nd 4	2,00	11,30	25,10	61,60	2,04	4,62	6,3	7,09	4ked 4	2,90	14,40	29,70	53,00	діяль н-4	2,45	5,12	6,67	7,28	0,2823	0,4495	0,5006	0,8460	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,90	3,10	4,60	-8,60
2k nd 5	4,10	8,10	36,30	51,50	2,89	3,98	7,0	7,29	4ked 5	8,00	9,60	36,90	45,50	діяль н-5	3,96	4,30	7,04	7,26	0,7957	0,2561	0,0604	0,5830	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	3,90	1,50	0,60	-6,00

2k ndit	1,78	9,30	30,04	58,88	1,93	4,24	6,77	7,18	4ked it	3,06	11,82	32,82	52,30	діяль н-рез	2,51	4,71	6,85	7,29	0,40 41	0,39 78	0,29 04	0,6 434	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	1,28	2,52	2,78	- 6,58
2k ne 1	10,20	31,30	24,10	34,40	4,41	6,76	6,24	6,93	4kee 1	13,20	37,90	29,10	19,80	особ ист-1	4,94	7,08	6,63	5,81	0,45 30	0,67 42	0,54 94	1,6 143	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	3,00	6,60	5,00	- 14,60
2k ne 2	6,10	36,20	26,80	30,90	3,49	7,01	6,46	6,74	4kee 2	11,20	42,00	34,90	11,90	особ ист-2	4,60	7,20	6,95	4,72	0,88 32	0,57 72	0,85 34	2,3 086	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	5,10	5,80	8,10	- 19,00
2k ne 3	2,40	19,40	57,30	20,90	2,23	5,77	7,22	5,93	4kee 3	5,20	30,40	55,90	8,50	особ ист-3	3,24	6,71	7,24	4,07	0,71 18	1,24 32	0,13 69	1,7 242	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	2,80	11,00	1,40	- 12,40

Продовження таблиця 2

2k ne 4	4,40	24,90	36,10	34,60	2,99	6,31	7,01	6,94	4kee 4	8,10	37,00	39,30	15,60	особ ист-4	3,98	7,04	7,12	5,29	0,74 32	1,27 98	0,32 03	2,1 772	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	3,70	12,10	3,20	- 19,00	
2k ne 5	1,10	15,10	42,10	41,70	1,52	5,22	7,20	7,19	4kee 5	3,00	19,40	46,20	31,40	особ ист-5	2,49	5,77	7,27	6,77	0,65 15	0,55 26	0,40 06	1,0 428	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	1,90	4,30	4,10	- 10,30	
2k ne 6	3,50	9,80	44,10	42,60	2,68	4,34	7,24	7,21	4kee 6	9,10	17,80	49,00	24,10	особ ист-6	4,20	5,58	7,29	6,24	1,12 48	1,13 21	0,47 68	1,9 399	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	5,60	8,00	4,90	- 18,50	
2k ne 7	11,10	18,70	31,40	38,80	4,58	5,69	6,77	7,11	4kee 7	15,30	25,20	35,90	23,60	особ ист-7	5,25	6,33	7,00	6,19	0,60 27	0,76 36	0,46 22	1,6 122	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	4,20	6,50	4,50	15,20	
2k ne 8	3,00	11,90	45,10	40,00	2,49	4,72	7,26	7,15	4kee 8	3,20	15,20	54,30	27,30	особ ист-8	2,57	5,24	7,27	6,50	0,05 59	0,46 80	0,89 58	1,3 149	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	0,20	3,30	9,20	- 12,70	
2k nei t	5,23	20,91	38,38	35,49	3,25	5,93	7,09	6,98	4kee it	8,54	28,11	43,08	20,28	особ ист- рез	4,08	6,56	7,22	5,86	0,63 57	0,81 43	0,46 43	1,6 688	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	3,31	7,20	4,70	- 15,21	
2k noi t	3,92	12,73	34,25	49,10	2,83	4,86	6,92	7,29	4keo it	5,27	16,30	38,51	39,92	резул ьтат	3,26	5,39	7,10	7,14	0,31 33	0,49 20	0,42 97	0,8 995	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	1,35	3,57	4,26	- 9,18	
				100																											
2k nm 1	0,90	9,70	29,40	60,00	1,38	4,32	6,65	7,15	5ke m1	3,40	15,30	37,20	44,10	моти в-1	2,64	5,25	7,05	7,24	0,83 87	0,82 38	0,80 51	1,5 628	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	2,50	5,60	7,80	- 15,90	
2k nm 2	4,10	19,10	27,40	49,40	2,89	5,73	6,51	7,29	5ke m2	7,10	28,40	35,20	29,30	моти в-2	3,75	6,58	6,97	6,64	0,63 39	1,06 58	0,81 83	2,0 381	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'	3,00	9,30	7,80	- 20,10	
2k nm	5,00	22,60	30,10	42,30	3,18	6,10	6,71	7,21	5ke m3	8,50	21,60	33,90	36,00	моти в-3	4,07	6,00	6,90	7,00	0,67 79	0,11 68	0,39 52	0,6 270	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	3,5	-1,00	3,80	- 6,	

2k noi t	3,92	12 ,7 3	34, 25	49, 10		2,8 3	4,8 6	6 , 9 2	7,2 9	5keo it	5,3 5	17, 35	41, 32	35, 98	резул тат	3,2 8	5, 52	7, 18	7, 0 0		0,33 13	0,62 76	0,70 87	1,2 983		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		1, 4 4	4,62	7,0 7	- 13 ,1 2
				10 0																														
2e nm 1	1,20	10 ,5 0	31, 10	57, 20	експерименту таблиць	1,5 6	4,3 8	6 , 6 1	7,0 7	2ee m1	3,0 0	14, 90	35, 00	47, 10	моти в-1	2,4 4	5, 09	6, 81	7, 1 3		0,62 26	0,65 55	0,41 07	1,0 059		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		1, 8 0	4,40	3,9 0	- 10 ,1 0

Продовження таблиця 2

2e nm 2	3,70	22 ,0 0	25, 40	48, 90		2,7 0	5,9 2	6 , 2	7,1 4	2ee m2	7,4 0	28, 40	34, 50	29, 70	моти в-2	3,7 4	6, 44	6, 79	6, 5 3		0,80 25	0,73 16	0,98 83	1,9 845		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p<0. 05'		3, 7 0	6,40	9,1 0	- 19 ,2
2e nm 3	6,00	21 ,0 0	29, 30	43, 70		3,3 9	5,8 2	6 , 5	7,0 9	2ee m3	8,0 0	23, 70	30, 30	38, 00	моти в-3	3,8 8	6, 07	6, 57	6, 9 3		0,38 83	0,32 10	0,10 82	0,5 749		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		2, 0 0	2,70	1,0 0	- 5, 70
2e nm 4	1,10	16 ,0 0	22, 10	60, 80		1,4 9	5,2 4	5 , 9	6,9 7	2ee m4	1,9 0	18, 40	28, 40	51, 30	моти в-4	1,9 5	5, 54	6, 44	7, 1 4		0,32 59	0,31 49	0,71 97	0,9 518		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 8 0	2,40	6,3 0	- 9, 50
2e nm 5	36,9 0	33 ,3 0	25, 80	4,0 0		6,8 9	6,7 3	6 , 2 5	2,8 0	2ee m5	32, 50	34, 30	31, 00	2,2 0	моти в-5	6,6 9	6, 78	6, 61	2, 1 0		0,45 80	0,10 46	0,57 17	0,5 148		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		- 4, 4 0	1,00	5,2 0	- 1, 80
2e nm 6	2,20	11 ,0 0	45, 40	41, 40		2,1 0	4,4 7	7 , 1	7,0 4	2ee m6	4,8 0	13, 70	53, 20	28, 30	моти в-6	3,0 5	4, 91	7, 13	6, 4 4		0,70 20	0,40 65	0,77 46	1,3 738		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		2, 6 0	2,70	7,8 0	- 13 ,1
2e nm 7	0,50	2, 00	18, 30	79, 20		1,0 1	2,0 0	5 , 2	5,8 0	2ee m7	0,6 0	1,8 0	14, 90	82, 70	моти в-7	1,1 0	1, 90	5, 09	5, 4 0		0,06 69	0,07 25	0,45 28	0,4 416		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 1 0	-0,20	3,4 0	3, 50
2e nm it	7,37	16 ,5 4	28, 20	47, 89		3,7 3	5,3 1	6 , 4 3	7,1 4	2ee mit	8,3 1	19, 31	32, 47	39, 90	моти в-рез	3,9 4	5, 64	6, 69	7, 0 0		0,17 36	0,35 79	0,46 04	0,7 991		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 9 4	2,77	4,2 7	- 7, 99
2e nk 1	0,30	4, 00	41, 10	54, 60		0,7 8	2,8 0	7 , 0	7,1 1	2eek 1	0,6 0	3,7 0	40, 50	55, 20	орієн т-1	1,1 0	2, 70	7, 01	7, 1 0		0,22 19	0,07 72	0,06 04	0,0 597		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 3 0	-0,30	0,6 0	0, 60
2e nk 2	0,20	9, 00	55, 20	35, 60		0,6 4	4,0 9	7 , 1	6,8 4	2eek 2	0,4 0	8,7 0	52, 10	38, 80	орієн т-2	0,9 0	4, 03	7, 14	6, 9 6		0,18 10	0,05 23	0,30 79	0,3 279		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 2 0	-0,30	3,1 0	3, 20
2e nk 3	0,10	2, 10	33, 30	64, 50		0,4 5	2,0 5	6 , 7 3	6,8 4	2eek 3	0,1 0	1,7 0	34, 50	63, 70	орієн т-3	0,4 5	1, 85	6, 79	6, 8 7		0,00 00	0,14 50	0,12 55	0,0 825		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 0 0	-0,40	1,2 0	- 0, 80
2e nk 4	1,60	11 ,1 0	20, 10	67, 20		1,7 9	4,4 9	5 , 7 2	6,7 1	2eek 4	1,6 0	11, 10	20, 70	66, 60	орієн т-4	1,7 9	4, 49	5, 79	6, 7 4		0,00 00	0,00 00	0,07 37	0,0 631		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 0 0	0,00	0,6 0	- 0, 60
2e nk	0,20	0, 80	77, 40	21, 60		0,6 4	1,2 7	5 , 8	5,8 8	2eek 5	0,4 0	0,9 0	80, 20	18, 50	орієн т-5	0,9 0	1, 35	5, 69	5, 5		0,18 10	0,05 39	0,33 93	0,3 835		'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'	'p>0. 05'		0, 2	0,10	2,8 0	- 3,

2e ne 3	2,00	21,70	57,20	19,10	2,00	5,89	7,07	5,62	4eee3	5,60	29,90	61,60	2,90	особист-3	3,28	6,54	6,95	2,40	0,9361	0,9318	0,4439	2,6532	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	3,60	8,20	4,40	-16,20
2e ne 4	5,20	26,90	35,30	32,60	3,17	6,33	6,83	6,70	4eee4	8,30	38,40	41,50	11,80	особист-4	3,94	6,95	7,04	4,61	0,6128	1,2231	0,6323	2,5587	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	3,10	11,50	6,20	-20,80
2e ne 5	1,60	16,50	41,30	40,60	1,79	5,30	7,03	7,02	4eee5	5,40	24,90	51,80	17,90	особист-5	3,23	6,18	7,14	5,48	1,0290	1,0318	1,0477	2,5506	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	3,80	8,40	10,50	-22,70
2e ne 6	4,80	10,70	45,30	39,20	3,05	4,42	7,11	6,97	4eee6	10,70	18,30	57,40	13,60	особист-6	4,42	5,52	7,06	4,90	1,0989	1,0747	1,2072	3,0041	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	5,90	7,60	12,10	-25,60

Продовження таблиця 2

2e ne 7	10,20	22,20	28,90	38,70	4,32	5,94	6,48	6,96	4eee7	19,90	26,10	34,50	19,50	особист-7	5,70	6,27	6,79	5,66	1,3553	0,4515	0,5968	2,1406	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	9,70	3,90	5,60	-19,20
2e ne 8	2,30	13,00	46,50	38,20	2,14	4,80	7,13	6,94	4eee8	10,60	18,00	59,30	12,10	особист-8	4,40	5,49	7,02	4,66	1,6969	0,6855	1,2798	3,1221	'p<0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	8,30	5,00	12,80	-26,10
2e nei t	5,34	22,48	38,69	33,50	3,21	5,96	6,96	6,74	4eee it	11,03	29,95	46,40	12,63	особист-рез	4,47	6,54	7,12	4,74	1,0327	0,8444	0,7745	2,5319	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	5,69	7,48	7,71	-20,88
2e noi t	3,83	13,82	35,93	46,42	2,74	4,93	6,85	7,12	4eeo it	8,47	20,43	41,52	29,58	результат	3,98	5,76	7,04	6,52	0,9604	0,8722	0,5685	1,7437	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	4,64	6,61	5,59	-16,84
				10,0																										
2e nm 1	1,20	10,50	31,10	57,20	1,56	4,38	6,61	7,07	5ee m1	10,00	24,20	46,60	19,20	мотив-1	4,29	6,12	7,13	5,63	1,9301	1,8208	1,5943	4,2061	'p<0.05'	'p<0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	8,80	13,70	15,50	-38,00
2e nm 2	3,70	22,00	25,40	48,90	2,70	5,92	6,22	7,14	5ee m2	17,90	38,60	40,20	3,30	мотив-2	5,48	6,95	7,00	2,55	2,3262	1,8178	1,5801	6,0131	'p<0.05'	'p<0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	1,42	16,60	14,80	-45,60
2e nm 3	6,00	21,00	29,30	43,70	3,39	5,82	6,50	7,09	5ee m3	16,10	33,20	40,30	10,40	мотив-3	5,25	6,73	7,01	4,36	1,6157	1,3716	1,1507	4,0023	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	1,10	12,20	11,00	-33,30
2e nm 4	1,10	16,00	22,10	60,80	1,49	5,24	5,93	6,97	5ee m4	10,80	28,40	36,50	24,30	мотив-4	4,43	6,44	6,88	6,13	2,0737	1,4936	1,5860	3,9318	'p<0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	9,70	12,40	14,40	-36,50

порівняння з 10 курсу до експерименту та 5-го курсу після нього експериментальна група

2e nm 5	36,90	33,30	25,80	4,00	6,89	6,73	6,25	2,80	See m5	37,00	38,30	23,80	0,90	МОТИ в-5	6,90	6,94	6,08	1,35	0,0103	0,5169	0,2293	0,9976	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	0,10	5,00	-2,00	-3,10
2e nm 6	2,20	11,00	45,40	41,40	2,10	4,47	7,11	7,04	See m6	9,80	18,40	53,20	18,60	МОТИ в-6	4,25	5,54	7,13	5,56	1,6047	1,0401	0,7746	2,5426	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	7,60	7,40	7,80	-22,80
2e nm 7	0,50	2,00	18,30	79,20	1,01	2,00	5,52	5,80	See m7	18,10	25,20	25,00	31,70	МОТИ в-7	5,50	6,20	6,19	6,65	3,1475	3,5600	0,8079	5,3850	'p<0.05'	'p<0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	1,760	23,20	6,70	-47,50
2e nm it	7,37	16,54	28,20	47,89	3,73	5,31	6,43	7,14	See mit	17,10	29,47	37,94	15,49	МОТИ в-рез	5,38	6,51	6,93	5,17	1,4859	1,5387	1,0306	3,6771	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	9,73	12,93	9,74	-32,40
2e nk 1	0,30	4,00	41,10	54,60	0,78	2,80	7,13	7,11	Seek 1	3,10	9,60	66,10	21,20	орієн т-1	2,48	4,21	6,76	5,84	1,0785	1,1079	2,5631	3,6295	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	'p<0.05'	2,80	5,60	25,00	33,40

Продовження таблиця 2

2e nk 2	0,20	9,00	55,20	35,60	0,64	4,09	7,10	6,84	Seek 2	7,40	18,00	55,60	19,00	орієн т-2	3,74	5,49	7,10	5,60	1,8979	1,3151	0,0398	1,8772	'p<0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	7,20	9,00	0,40	-16,60
2e nk 3	0,10	2,10	33,30	64,50	0,45	2,05	6,73	6,84	Seek 3	4,90	12,20	53,50	29,40	орієн т-3	3,08	4,68	7,13	6,51	1,5401	1,9786	2,0606	3,7187	'p>0.05'	'p<0.05'	'p<0.05'	'p<0.05'	4,80	10,10	20,20	35,10
2e nk 4	1,60	11,10	20,10	67,20	1,79	4,49	7,21	6,71	Seek 4	10,40	17,80	60,30	11,50	орієн т-4	4,36	5,46	6,99	4,56	1,8664	0,9475	4,4494	6,8690	'p<0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	'p<0.05'	8,80	6,70	40,20	55,70
2e nk 5	0,20	0,80	77,40	21,60	0,64	1,27	5,97	5,88	Seek 5	4,10	16,90	55,70	23,30	орієн т-5	2,83	5,35	7,10	6,04	1,3431	2,9258	2,3392	0,2017	'p>0.05'	'p<0.05'	'p<0.05'	'p>0.05'	3,90	16,10	-21,70	1,70
2e nki t	0,48	5,40	45,42	48,70	0,99	3,23	7,11	7,14	Seek it	5,98	14,90	58,24	20,88	орієн т-рез	3,39	5,09	7,05	5,81	1,5588	1,5767	1,2805	3,0228	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	5,50	9,50	12,82	27,82
2e nd 1	1,70	6,30	31,50	60,50	1,85	3,47	6,64	6,98	Seed 1	5,10	12,40	40,60	41,90	діяль н-1	3,14	4,71	7,02	7,05	0,9327	1,0428	0,9423	1,8746	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	3,40	6,10	9,10	18,60
2e nd 2	0,40	11,00	31,10	57,50	0,90	4,47	6,61	7,06	Seed 2	4,90	17,20	41,80	36,10	діяль н-2	3,08	5,39	7,05	6,86	1,4006	0,8853	1,1073	2,1734	'p>0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	4,50	6,20	10,70	21,40
2e nd 3	0,30	14,10	29,00	56,60	0,78	4,97	6,48	7,08	Seed 3	7,70	26,20	37,40	28,70	діяль н-3	3,81	6,28	6,91	6,46	1,9034	1,5104	0,8864	2,9105	'p<0.05'	'p>0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	7,40	12,10	8,40	-27,90
2e nd 4	2,40	13,00	28,40	56,20	2,19	4,80	6,49	7,09	Seed 4	9,70	29,30	41,20	19,80	діяль н-4	4,23	6,50	7,03	5,69	1,5337	2,0162	1,3423	4,0040	'p>0.05'	'p<0.05'	'p>0.05'	'p<0.05'	7,30	16,30	12,80	-36,40

ДОДАТОК В

Пропонуємо Вам оцінити рівень сформованості мотивів майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів навчальних закладів.

Високий рівень – 4 бали

Достатній рівень – 3 бали

Середній рівень – 2 бали

Початковий рівень – 1 бал

Мотиваційний критерій

1. З якою метою Ви здобуваєте знання з такої проблематики, як підготовка майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності:

- а) інтерес до цієї проблеми;
- б) професійна необхідність;
- в) необхідність виконання програми;
- г) вимога викладача;
- д) соціальна необхідність;
- ж) не бачу в цьому необхідності

д) прагнення до особистісного удосконалення

2. Чи є потреба у формуванні умінь проведення виховної роботи з проблематики міжнаціональної толерантності учнів (так, ні).

3. Що спонукало вас до удосконалення методичної підготовки до виховання міжнаціональної толерантності учнів

- а) інтерес до цієї проблеми;
- б) професійна необхідність;
- в) необхідність виконання програми;
- г) вимога викладача;
- д) соціальна необхідність;
- ж) не бачу в цьому необхідності

д) прагнення до особистісного удосконалення

4. Чи є у вас потреба до особистісного зростання в напрямку визначеної проблематики (так, ні).

5. Що спонукає вас до особистісного самовдосконалення з проблематики міжнаціональної толерантності?

- а) поглибити знання
- б) розширити кругозір
- в) в майбутньому використати свої знання у професійній діяльності
- г) соціальна необхідність
- д) інтерес до проблеми

ж) не маю намірів удосконалюватись у цьому напрямку (відсутність інтересу, байдужість, не бачу перспектив, інші причини)

6. Чи є бажання підвищувати професійну майстерність для досягнення позитивних результатів з виховання міжнаціональної толерантності учнів.

7. Які мотиви переважають (зовнішні, внутрішні). Підкреслити і обґрунтувати.

ДОДАТОК Г

Пропонуємо Вам оцінити рівень знань майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів навчальних закладів.

Високий рівень знань – 4бали
 Достатній рівень знань – 3бали
 Середній рівень знань – 2 бали
 Початковий рівень знань – 1 бал

Орієнтувальний критерій

№	Знання
1	Знання особливостей феномена «міжнаціональна толерантність».
2	Усвідомлення міжнаціональної толерантності як цінності суспільства, особистісної цінності.
3	Наявність рівня знань національної культури, культури народів світу культури національних меншин, які проживають у регіоні
4	Знання методики виховання міжнаціональної толерантності учнів.
5	Оцінка проявів національної толерантності (інтолерантності) в учнівському колективі.

ДОДАТОК Д

Пропонуємо Вам оцінити рівень умінь майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів навчальних закладів.

Високий рівень – 4 бали

Достатній рівень – 3 бали

Середній рівень – 2 бали

Початковий рівень – 1 бал

Діяльнісний критерій

№	Якості особистості
1	Рівень сформованості діагностичних умінь і навичок роботи майбутніх учителів з виховання міжнаціональної толерантності учнів
2	Рівень сформованості організаторських умінь і навичок роботи майбутніх учителів з виховання міжнаціональної толерантності учнів
3	Рівень сформованості комунікативних умінь і навичок роботи майбутніх учителів з виховання міжнаціональної толерантності учнів
4	Рівень сформованості методичних умінь і навичок роботи майбутніх учителів з виховання міжнаціональної толерантності учнів
5	Рівень сформованості рефлексивних умінь і навичок роботи майбутніх учителів з виховання міжнаціональної толерантності учнів

ДОДАТОК Є

Пропонуємо Вам оцінити сформованість толерантної особистості майбутнього вчителя

Якості стійкі, проявляються яскраво – 4 бали

Якості більше проявляються, ніж не проявляються – 3 бали

Якості менше проявляються – 2 бали

Якості не сформовані – 1 бал

Особистісний критерій

№	Якості особистості
1	Спрямованість особистості на толерантність
2	Прояви позитивної етнічної ідентичності, патріотизм, активна громадянська позиція
3	Соціально-етнічні мотиви поведінки особи в процесі взаємодії з людьми інших етнічних груп
4	Комунікабельність (відкритість, дипломатичність, гнучкість, здатність швидко змінювати стратегії або тактики з огляду на нові обставини, неупередженість, здатність до діалогу, повага до інших);
5	Перцептивні і рефлексивні якості (емоційна сприйнятливість, чутливість, щирість, емпатія, співпереживання);
6	Креативність
7	Наявність вольових якостей (рішучість, наполегливість, витримка, амовладання,)
8	Емоційність (врівноваженість, позитивізм, здатність до регуляції емоційного стану)

Визначення індекса соціальної дистанційованості стосовно представників кожної із перерахованих національностей

Кожному варіанту необхідно дати рангове числове значення:

1. «близька спорідненість на основі шлюбу
2. «як члена мого шлюбу, як близького товариша»
3. «як сусіда, що мешкає зі мною на одній вулиці», «як того, хто мешкає у сусідній кімнаті, квартирі»
4. «як працівника тієї ж організації, де працюю я»
5. «як громадянина моєї країни»
6. «лише як візитера до моєї країни»
7. «виключив би з моєї країни»

1. Українці
2. Росіяни
3. Білоруси
4. Євреї
5. Поляки
6. Молдовани
7. Кримські татари
8. Грузини
9. Румуни
10. Американці
11. Роми
12. Азербайджанці
13. Негри
14. Араби
15. Чеченці

Методика. Типи етнічної ідентичності (Г.У. Солдатова, С.В. Рижова)

Опитувальник містить шість шкал, які відповідають наступним типам етнічної ідентичності.

1. Етнонігілізм – одна з форм гіпоідентичності, що являє собою відхід від власної етнічної групи і пошуки стійких соціально – психологічних ніш не за етнічним критерієм.
 2. Етнічна індиферентність – розмивання етнічної ідентичності, виражене в невизначеності етнічної приналежності, неактуальність етнічності.
 3. Норма (позитивна етнічна ідентичність) – поєднання позитивного ставлення до власного народу з позитивним ставленням до інших народів. У поліетнічному суспільстві позитивна етнічна ідентичність має характер норми і властива переважній більшості.
 4. Етноегоїзм – даний тип ідентичності може виражатися в нешкідливою формі на вербальному рівні, як результат сприйняття через призму конструкту "мій народ", але може припускати, наприклад, напруженість і роздратування в спілкуванні з представниками інших етнічних груп або визнання за своїм народом права вирішувати проблеми за "чужий" рахунок.
 5. Етноізоляціонізм – переконаність у перевазі свого народу, визнання необхідності "очищення" національної культури, негативне ставлення до міжетнічних шлюбним союзам, ксенофобія.
 6. Етнофанатизм – готовність йти на будь-які дії в ім'я етнічних інтересів, аж до етнічних "чисток", відмови іншим народам у праві користування ресурсами і соціальними привілеями, визнання пріоритету етнічних прав народу над правами людини, виправдання будь-яких жертв в боротьбі за благополуччя свого народу.
- Етноегоїзм, етноізоляціонізм і етнофанатизм являють собою шаблі гіперболізації етнічної ідентичності, що означає поява дискримінаційних форм міжетнічних відносин. У міжетнічному взаємодії гіперідентичності проявляється в різних формах етнічної нетерпимості: від роздратування, яке виникає як реакція на присутність членів інших груп, до відстоювання політики обмеження їх прав і можливостей, агресивних і насильницьких дій проти іншої групи і навіть геноциду (Солдатова, 1998).

Бланк методики

Інструкція: Нижче наводяться висловлювання різних людей з питань національних відносин, національної культури. Подумайте, наскільки Ваше збігається з думкою цих людей. Визначте свою згоду або незгоду з даними висловлюваннями.

Я – людина, яка ...

Варіанти відповідей: згоден; скоріше згоден; у чомусь згоден, у чомусь ні; скоріше не згоден; не згоден.

1. Воліє спосіб життя свого народу, але з великим інтересом ставиться до інших народів
2. Вважає, що міжнаціональні шлюби руйнують народ
3. Часто відчуває перевагу людей іншої національності
4. Вважає, що права нації завжди вище прав людини
5. Вважає, що в повсякденному спілкуванні національність не має значення
6. Воліє спосіб життя тільки свого народу
7. Зазвичай не приховує своєї національності
8. Вважає, що справжня дружба може бути тільки між людьми однієї національності
9. Часто відчуває сором за людей своєї національності
10. Вважає, що будь –які засоби гарні для захисту інтересів свого народу
11. Не віддає переваги якої –небудь національній культурі, включаючи і свою власну
12. Нерідко відчуває перевагу свого народу над іншими
13. Любить свій народ, але поважає мову і культуру інших народів
14. Вважає строго необхідне зберігати чистоту нації
15. Важко уживається з людьми своєї національності
16. Вважає, що взаємодія з людьми інших національностей часто буває джерелом неприємностей
17. Байдуже ставиться до своєї національної приналежності
18. Відчуває напругу, коли чує навколо себе чужу мову
19. Готовий мати справу з представником будь –якого народу, незважаючи на національні відмінності
20. Вважає, що його народ має право вирішувати свої проблеми за рахунок інших народів
21. Часто відчуває неповноцінність через своєї національної приналежності
22. вважає свій народ більш обдарованим і розвиненим порівняно з іншими народами
23. Вважає, що люди інших національностей повинні бути обмежені в праві проживання на його національній території
24. Дратується при близькому спілкуванні з людьми інших національностей
25. Завжди знаходить можливість мирно домовитися у міжнаціональному суперечці
26. Вважає за необхідне "очищення" культури свого народу від впливу інших культур
27. Не поважає свій народ

28. Вважає, що на його землі всі права користування природними і соціальними ресурсами повинні належати тільки його народу
29. Ніколи серйозно не ставився до міжнаціональних проблем
30. Вважає, що його народ не краще і не гірше інших народів

Обробка результатів.

Відповіді випробовуваних переводяться у бали відповідно до шкали:

"згоден" – 4 бали;

"скоріше згоден" – 3 бали;

"в чомусь згоден, в чомусь ні" – 2 бали;

"скоріше не згоден" – 1 бал;

"не згоден" – 0 балів.

Потім підраховується кількість балів по кожному з типів етнічної ідентичності (в дужках вказані пункти, що працюють на даний тип):

Етнонігілізм (пункти: 3, 9, 15, 21, 27).

Етнічна індіферентність (5, 11, 17, 29, 30).

Норма (позитивна етнічна ідентичність) (1, 7, 13, 19, 25).

Етноегоїзм (6, 12, 16, 18, 24).

Етноізоляціонізм (2, 8, 20, 22, 26).

Етнофанатизм (4, 10, 14, 23, 28).

В залежності від суми балів, набраних випробуваним за тією чи іншою шкалою (можливий діапазон – від 0 до 20 балів), можна судити про вираженість відповідного типу етнічної ідентичності, а порівняння результатів по всіх шкалах між собою дозволяє виділити один або декілька домінуючих типів.

Опитувальник: техніка репертуарних решіток

Інструкція

Шановний друже!

Об'єднайте дві картки і відділіть третю на основі подібності і різноманітності між даними суб'єктами. Студентам необхідно було назвати ту властивість особистості, за якою двоє із трьох представників різних національностей схожі між собою і записати в графі «подібні», а в графі «відмінність» написати ту властивість, яка відрізняє представника третьої національності.

українець, росіянин, молдаванин

Подібність	Відмінність

**Вимірювання толерантних установок у сфері міжнаціональних відносин
(Собкин В.С., Адамчук Д.В.)**

Вам пропонується пройти тест, що стосується міжнаціональної толерантності. Переконливо просимо Вас при відповіді на питання тесту ні з ким не обговорювати Вашу думку. Це важливо, тому, що нас цікавить саме Ваша особиста точка зору.

1. Яке Ваше ставлення до власної національності?

- 1) я відчуваю гордість від того, що належу до цієї національності;
- 2) для мене моя національність не має особливого значення
- 3) я відчуваю внутрішній дискомфорт від того, що належу до даної національності
- 4) досить часто я відчуваю сором через свою національну приналежність
- 5) я волів (воліла) б народитися людиною іншої національності
- 6) інше (напишіть)

2. Чи вважаєте Ви за можливе вступ у шлюб з представником іншої національності?

- 1) ні, тому що це неминуче викличе конфлікти в сім'ї
- 2) ні, тому що я не можу порушити сімейні традиції
- 3) ні, так як я не хочу, щоб мої діти зіткнулися з проблемою вибору національності
- 4) ні, так як я хочу, щоб мої діти були тієї ж національності, що і я
- 5) так, бо я не хочу, щоб чоловік / дружина був (а) моєї національності
- 6) для мене національність чоловіка / дружини не буде мати значення
- 7) інше (напишіть)

3. Що Ви відчуваєте при знайомстві з людиною іншої національності:

- 1) роздратування
- 2) недовіру
- 3) інтерес
- 4) повагу

5) нічого особливого

6) це залежить від національності

4. Як Ви ставитеся до того, що представники національних меншин, що проживають в Україні, відзначають свої національні свята?

1) всі народи повинні мати можливість відзначати свої національні свята, проживаючи в Україні

2) мені все одно

3) мені неприємно (дратує), що інші національні меншини відзначають свої національні свята в Україні

4) інші нацменшини не повинні відзначати в Україні свої національні свята

5. Чи схильні ви пояснювати виникнення конфліктів при спілкуванні національністю співрозмовника?

1) ні, ніколи

2) так, але не стану використовувати це як аргумент у суперечці

3) так, і буду використовувати це як аргумент у суперечці

6. Як Ви ставитеся до існування національних шкіл в Україні?

1) це абсолютно необхідно, оскільки дозволить представникам різних національностей зберегти культуру і традиції свого народу

2) це необхідно, оскільки дозволить всім бажаючим незалежно від національної приналежності, дізнатися історію і культуру інших народів

3) це не потрібно, оскільки веде до ізоляції представників різних національностей і загострить міжнаціональні відносини

4) це не потрібно, бо всі повинні вчитися в загальноосвітніх школах

5) це необхідно, так як національні меншини повинні бути ізольовані

6) інше (напишіть)

7. Як Ви вважаєте, в чому причини негативного ставлення до людей, що приїжджають жити в Україні?

1) вони погіршують криміногенну обстановку в місті

2) вони не платять податки і живуть за наш рахунок

3) вони займають наші робочі місця

- 4) вони вирішують свої проблеми за наш рахунок
- 5) вони погано ставляться до нас
- 6) вони мають відштовхуючу зовнішність
- 7) вони мають агресивний характер
- 8) вони належать до інших національностей
- 9) вони мають інше віросповідання
- 10) вони повинні жити у себе на батьківщині
- 11) в існуючих забобонах
- 12) інше (напишіть) _____
- 13) реальних причин немає
- 14) Я не помічав (а) негативного ставлення до них

8. Як Ви ставитеся до того, що в нашій армії служать представники різних національностей?

- 1) позитивно, оскільки всі громадяни нашої країни незалежно від національності за законом зобов'язані проходити службу в армії
- 2) позитивно, так як спільна служба в армії з представниками інших національностей сприяє міжнаціональному взаєморозумінню і дружбі
- 3) позитивно, оскільки не тільки українці повинні захищати народи, які проживають на території України
- 4) негативно, тому що вони знижують боєздатність армії
- 5) негативно, оскільки це створює конфлікти на національному ґрунті серед військовослужбовців
- 6) мені це байдуже

9. Чи вважаєте Ви, що в Україні необхідно ввести обмеження за національною ознакою?

- 1) так, на здобуття вищої освіти
- 2) так, на певну професійну діяльність
- 3) так, на зайняття керівних посад
- 4) так, на політичну діяльність
- 5) так, на діяльність у сфері ЗМІ

6) так, на діяльність у сфері культури

7) так, на отримання громадянства

8) так, інше (напишіть)

9) ні, я вважаю, що обмеження за національною ознакою неприпустимі

10) мені це байдуже

10. Як ви оцінюєте внесок представників національних меншин у розвиток української науки і культури?

1) значення цього вкладу сильно перебільшено, і в першу чергу, самими представниками національних меншин

2) я вважаю, що представники національних меншин внесли великий внесок у розвиток науки і культури

3) не маю певної думки

4) мені це байдуже

11. Чи брали участь ви в конфліктах на національному ґрунті в цьому навчальному році?

1) так, ініціатором виступав (а) особисто я

2) так, ініціатором виступала група, до якої я належу

3) так, ініціатором виступала протилежна сторона

4) ні, не брав участі (а)

12. Уявіть, що у Вашому класі навчається людина іншої національності, яка говорить українською з акцентом. Ваша реакція?

1) я буду співчувати їй, але нічого не зроблю, щоб її підтримати

2) я постараюся переконати однокласників не принижувати її

3) я не буду звертати на це увагу

4) я буду намагатися уникати спілкування з нею

5) я буду висміювати її

6) я буду знущатися над нею

7) інше (напишіть) _____

Ключ

Негативний сумарний підсумковий індекс означає наближення до полюса толерантності, позитивний – до полюса інтолерантності.

Питання № 1.

Варіант № 1 = 0,93

Варіант № 2 = 0,97

Варіант № 3 = 0

Варіант № 4 = 0,67

Варіант № 5 = 0

Варіант № 6 = 0

Питання № 2.

Варіант № 1 = 0

Варіант № 2 = 0,96

Варіант № 3 = 0

Варіант № 4 = 0,92

Варіант № 5 = 0

Варіант № 6 = 0

Варіант № 7 = 0

Питання № 3.

Варіант № 1 = 0,87

Варіант № 2 = 0,87

Варіант № 3 = 0,86

Варіант № 4 = 0

Варіант № 5 = 0

Варіант № 6 = 0

Питання № 4.

Варіант № 1 = - 0,93

Варіант № 2 = 0

Варіант № 3 = 0,98

Варіант № 4 = 0,89

Питання № 5.

Варіант № 1 = - 0,95

Варіант № 2 = 0

Варіант № 3 = 0,89

Питання № 6.

Варіант № 1 = - 0,67

Варіант № 2 = 0

Варіант № 3 = 0

Варіант № 4 = 0

Варіант № 5 = 0,86

Варіант № 6 = 0

Питання № 7.

Варіант № 1 = 0

Варіант № 2 = 0

Варіант № 3 = 0

Варіант № 4 = 0

Варіант № 5 = 0

Варіант № 6 = 0

Варіант № 7 = 0

Варіант № 8 = 0,58

Варіант № 9 = 0,82

Варіант № 10 = 0

Варіант № 11 = 0

Варіант № 12 = 0

Варіант № 13 = 0

Варіант № 14 = 0

Питання № 8.

Варіант № 1 = 0

Варіант № 2 = - 0,87

Варіант № 3 = 0

Варіант № 4 = 0,89

Варіант № 5 = 0,82

Варіант № 6 = 0

Питання № 9.

Варіант № 1 = 0

Варіант № 2 = 0,63

Варіант № 3 = 0

Варіант № 4 = 0

Варіант № 5 = 0,92

Варіант № 6 = 0

Варіант № 7 = 0

Варіант № 8 = 0

Варіант № 9 = - 0,69

Варіант № 10 = 0

Питання № 10.

Варіант № 1 = 0,8

Варіант № 2 = 0

Варіант № 3 = 0

Варіант № 4 = 0

Питання № 11.

Варіант № 1 = 0,97

Варіант № 2 = 0,74

Варіант № 3 = 0,79

Варіант № 4 = - 0,88

Питання № 12.

Варіант № 1 = 0

Варіант № 2 = 0,8

Варіант № 3 = 0

Варіант № 4 = 0

Варіант № 5 = - 0,92

Варіант № 6 = 0

Опитувальник етнічної афіліації

Інструкція

Прочитайте твердження опитувальника і оцініть ступінь своєї згоди (або незгоди) з ними. Не витрачайте часу на обдумування відповідей. Давайте ту відповідь, який першим прийшов Вам в голову. Кожне наступне твердження читайте тільки після того, як Ви вже оцінили попереднє. На бланку для відповідей проти кожного судження обведіть кружком цифру, що відповідає обраному Вами відповіді. Обведіть кружком цифру – 1, якщо Ви не згодні з судженням. Обведіть кружком цифру 0, якщо Вам важко дати однозначну відповідь. Обведіть гуртком цифру +1, якщо Ви згодні з судженням.

Бланк відповідей

1. Треба прагнути підтримувати звичаї, традиції і спосіб життя свого народу. –1 0 +1
2. У своїх вчинках слід керуватися скоріше особистими інтересами, ніж якими- небудь іншими, в тому числі і національними. –1 0 +1
3. Взаєморозуміння в сім'ї абсолютно не залежить від того, до якої національності належать члени цієї родини. –1 0 +1
4. Кожна людина несе в собі частку провини за помилки, здійснені його народом. –1 0 +1
5. У житті необхідно дотримуватися норм і правил, вироблених в культурі свого народу. –1 0 +1
6. У житті необхідно жити своїм розумом без опори на норми і правила поведінки, прийняті у того чи іншого народу. –1 0 +1
7. Взаєморозуміння між народами не залежить від того, яку релігію вони сповідують. –1 0 +1
8. Людині необхідно відчувати себе частиною якогось народу. –1 0 +1

9. Сучасній людині не обов'язково відчувати себе частиною якогось народу. -1 0 +1
10. Людина завжди повинна пам'ятати про свою національність. -1 0 +1
11. Окрема людина не може відповідати за справи свого народу. -1 0 +1
12. За національністю людини завжди можна побачити його народ. -1 0 +1

Примірна тематика рефератів з проблематики міжнаціональної толерантності:

1. Педагогіка. Розвиток формування толерантних почуттів та толерантної поведінки особистості в полікультурному середовищі. Зміст виховання міжнаціональної толерантності. Толерантність як моральна цінність. Використання можливостей змісту уроку у вихованні толерантності учня. Використання виховних можливостей оцінки навчальної діяльності у формуванні толерантної особистості. Роль кооперативного навчання у сприянні міжнаціональної толерантності

2. Історія педагогіки. Зародження поняття терпимості у процесі виховання первісного суспільства, східного та західного типів виховання. Роль і місце толерантності у спартанській, афінській системах виховання, релігійній традиції виховання, системі виховання джентльмена (Дж.Локка). Висвітлення ідей толерантності у Школах «вільного виховання» (Яснополянська школа Л.М.Толстого (Росія), «Дім дитини» М.Монтессорі (Італія)); «Школа для життя, через життя» О.Декролі (Бельгія) – “Ермітаж”.“Лабораторна школа” Д.Дьюї (США); «Вальфдорфська школа» (Р.Штайнер, Німеччина); школа, організована у відповідності з «методом проектів» (У.Кілпатрик, США, Б.Рассел, Великобританія, 1920-30-ті рр. «Нова французька школа» (С.Френе, Франція); «Павлиська середня школа» В.О.Сухомлинського (Україна); «Відкриті школи»(Великобританія, поч. 1970-х рр.). Погляди філософів Давньої Греції на толерантність Розвиток проблеми сутності толерантності у педагогічних ідеях Давнього Риму, поглядах педагогів-гуманістів епохи Відродження, у педагогічній думці Нового часу. Сутність толерантності в концепції національної системи освіти М.П.Драгоманова, національних основах освіти і виховання Б.Д.Грінченка, педагогічних поглядах М.М.Коцюбинського, М.І.Костомарова, І.Я.Франка, концепції національної школи С.Ф.Русової, І.І.Огієнка, М.С.Грушевського, в теоретичних основах діяльності народної школи Т.Г.Лубенця.

3.Методика виховної роботи. Зміст виховання міжнаціональної толерантності учнів. Вимоги до кваліфікаційної характеристики класного керівника з проблематики виховання міжнаціональної толерантності учнів. Способи розв'язання конфліктів міжнаціонального характеру в учнівському колективі. Особливості виникнення конфліктів у спілкуванні з учнями інших національностей;

Основи педагогічної майстерності: Толерантність – необхідна властивість особистості вчителя, Роль толерантності у професійно-педагогічному спілкуванні.

Тематика курсових робіт

Форми і методи позаурочної роботи з виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Взаємодія класного керівника і сім'ї у вихованні міжнаціональної толерантності школяра.

Проблеми інтолерантності в учнівському середовищі, шляхи їх розв'язання.

Педагогічна підтримка дітей-переселенців. Вплив соціальних мереж на формування толерантної свідомості підлітка.

Тематика дипломних робіт:

Формування міжнаціональної толерантності у старшокласників у процесі вивчення ноземної мови.

Вплив інформаційного простору на формування міжнаціональної толерантної особистості.

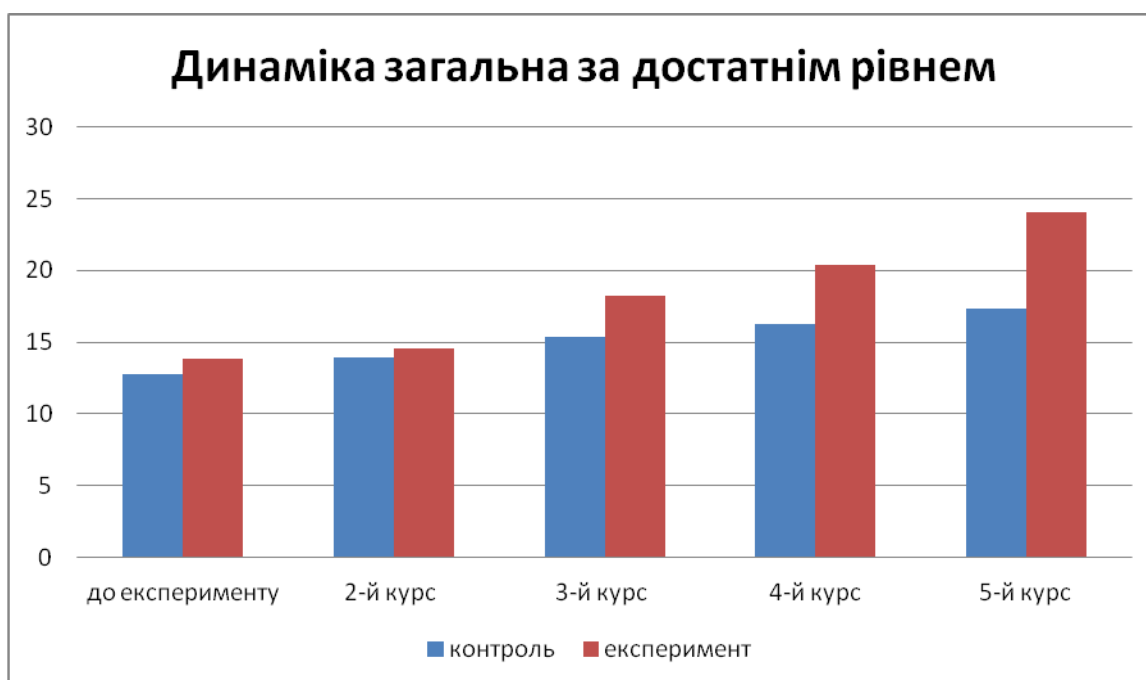
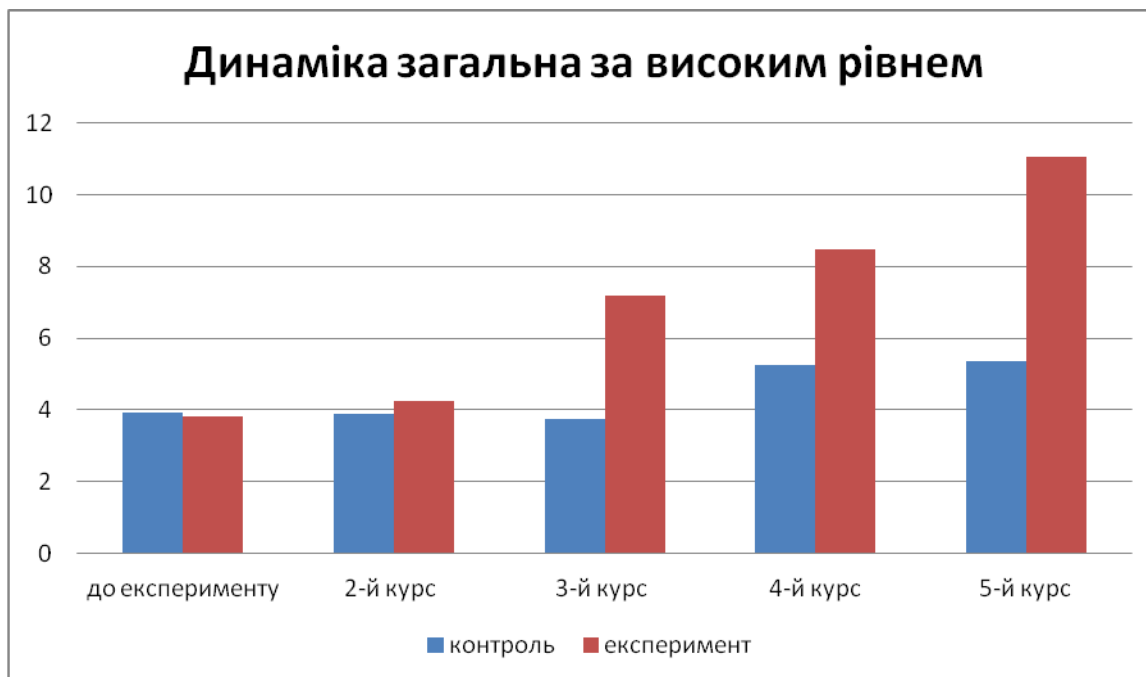
Формування толерантних стосунків в учнівському середовищі.

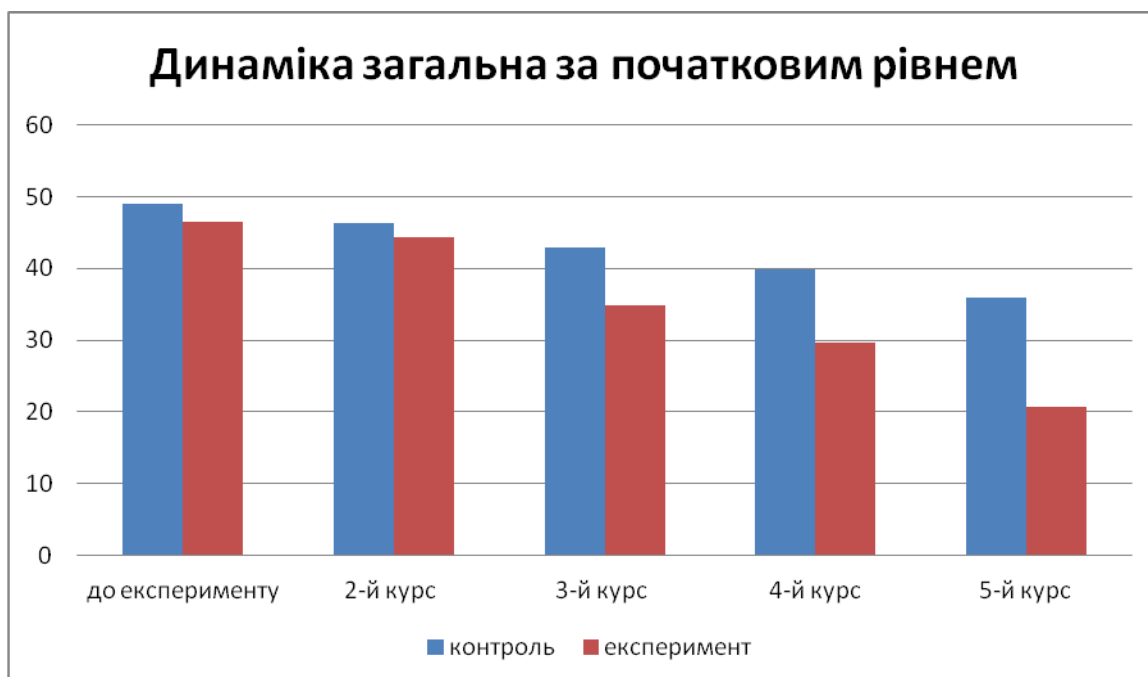
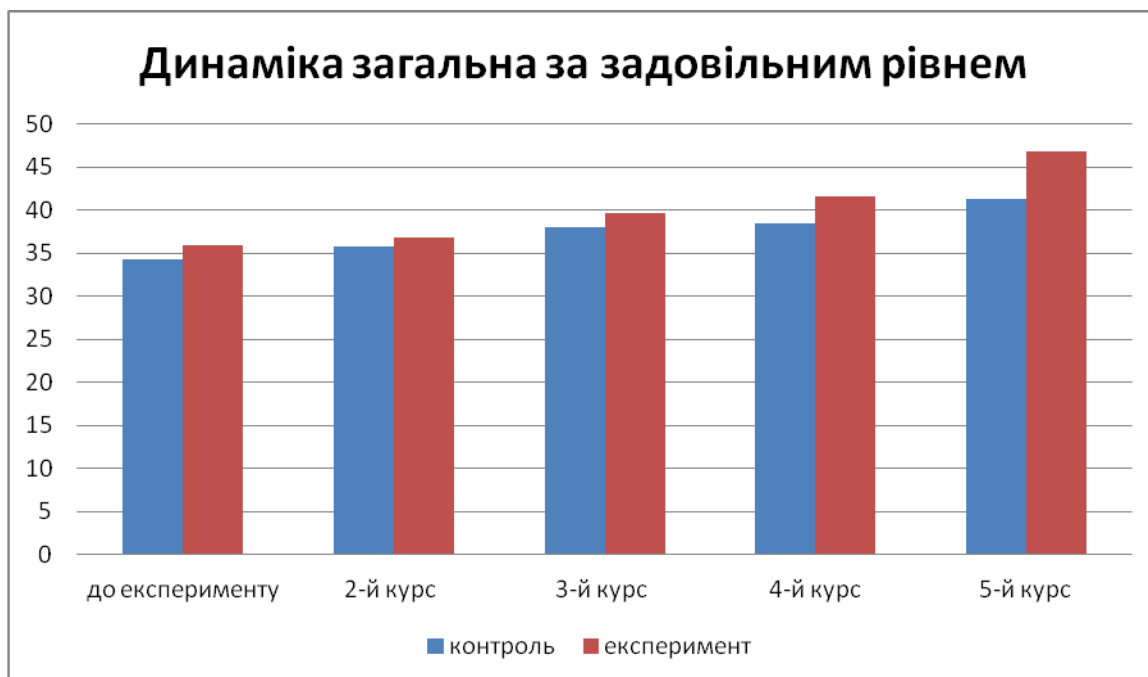
Педагогічні умови виховання міжкультурної толерантності підлітків.

Формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ засобами мистецтва.

Формування міжнаціональної толерантності учнів ЗНЗ засобами художньої літератури

ДОДАТОК О

Міністерство освіти і науки України

Ministry of Education and Science of Ukraine

**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ****KHMELNYTSKYI
NATIONAL
UNIVERSITY**29016, Хмельницький-16,
вул. Інститутська 11, УкраїнаКод ЄДРПОУ 02071234
Web: <http://www.khu.km.ua>
E-mail: centr@khu.km.ua
Тел. (0382) 72-80-76, факс (03822) 2-32-6511, Instytutska str.,
Khmelnyskyi, 29016, Ukraine№ _____
На _____ від _____**ДОВІДКА**

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Залесової Ірини Віталіївни на тему: «Підготовка майбутніх учителів до формування
міжнародної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів»
зі спеціальності 13.00.04 - теорія та методика професійної освіти

Упродовж 2013-2014 років кафедрою практичної психології і педагогіки
Хмельницького національного університету проводилась експериментальна апробація
матеріалів дисертаційного дослідження Залесової І.В.

Результати досліджень І.В. Залесової знайшли відображення в удосконаленні
навчального процесу студентів.

Розроблені науково-методичні матеріали дають викладачу вищих навчальних
закладів необхідні уявлення про педагогічні умови, модель та методику підготовки
майбутніх учителів до формування міжнародної толерантності в учнів
загальноосвітніх навчальних закладів.

Викладачами кафедри практичної психології і педагогіки у процесі викладання
дисциплін педагогічного циклу експериментально апробувались педагогічні умови, що
сприяли підвищенню рівня підготовки майбутніх учителів до формування
міжнародної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів: оптимальне
поєднання теоретичного, методичного, практичного, психологічного компонентів
підготовки майбутніх педагогів до формування міжнародної толерантності учнів;
створення безпечного освітнього середовища в умовах ВНЗ; розвиток потреби
самоактуалізації особистості майбутнього педагога; застосування інтерактивних
технологій навчання.

Апробація результатів науково-педагогічного дослідження на тему: «Підготовка
майбутніх учителів до формування міжнародної толерантності в учнів
загальноосвітніх навчальних закладів» Залесової Ірини Віталіївни за спеціальністю
13.00.04. – теорія і методика професійної освіти, методичних рекомендацій засвідчила
високий рівень їх наукового обґрунтування, практичну значущість, доцільність
використання у розв'язанні проблем професійної підготовки студентської молоді.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути впровадженні у навчальний
процес у проведенні спецкурсів і спецсеминарів.

Завідуючий кафедрою практичної психології та педагогіки

Є. М. Потапчук

Проректор з наукової роботи

Г. Б. Параска

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21100, Україна, тел. (0432) 26-52-20, факс (0432) 26-33-02, E-mail: info@vspu.net код ЄДРПОУ 02125094

15.04.2015 № 06/18

на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Залесової Ірини Віталіївни на тему «Підготовка майбутніх учителів до
 формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх
 навчальних закладів» зі спеціальності
 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти

Дисертаційне дослідження Залесової Ірини Віталіївни «Підготовка майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів», присвячено темі, яка є надзвичайно актуальною в нинішній соціально-педагогічній ситуації.

Упродовж 2013р. на кафедрі педагогіки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського впроваджувались педагогічні умови, які забезпечили ефективність процесу підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів: оптимальне поєднання теоретичного, практичного компонентів підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів; формування позитивної установки на підготовку майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів; застосування інтерактивних технологій навчання у підготовці майбутніх педагогів. Це здійснювалось під час проведення лекційних, практичних, лабораторних занять з циклу педагогічних дисциплін, організації самостійної, науково-дослідної роботи, а також у процесі педагогічної практики.

Апробація експериментального дослідження дала можливість визначити рівень готовності майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів, уточнити рівні та критерії сформованості даного феномену; визначити особливості підготовки у різних видах навчально-виховної роботи ВНЗ.

Це дає підстави стверджувати про ефективність і необхідність впровадження результатів дослідження з питань підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності учнів в освітній процес вищих навчальних закладів.

Проректор з наукової роботи

Акімова 098-27-36-792

І.Є.Руснак

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад

"ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО"

65020, м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 26. Тел.: (048) 723-40-98, факс: (048) 732-51-03
E-mail: pdpu@pdpu.edu.ua

від _____ № _____
на № _____ зід *25.12.2014р.*

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Залесової Ірини Віталіївни на тему «Підготовка майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів» зі спеціальності

13.00.04 – теорія та методика професійної освіти

Результати дисертаційного дослідження Залесової І. В. використовувались викладачами кафедри педагогіки ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського» протягом 2012 – 2014 років у процесі професійної підготовки майбутніх педагогів.

Доцентами кафедри педагогіки Яцій О. М., Галіцан О. А. впроваджувались визначені та обгрунтовані Залесовою І.В. педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів: оптимальне поєднання теоретичного, методичного, практичного, психологічного компонентів підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів; створення безпечного освітнього середовища в умовах ВНЗ; розвиток потреби самоактуалізації особистості майбутнього педагога; застосування інтерактивних технологій навчання

Розроблена дисертанткою методика з підготовки майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів активно впроваджувалась у навчально-виховний процес ВНЗ і дала позитивні результати.

Успішним результатом упровадження матеріалів дисертаційного дослідження була їх спрямованість на вирішення практичних, професійно важливих для майбутніх учителів завдань.

Упровадження результатів дослідження Залесової І.В., опублікованих нею у наукових статтях, дає підстави для висновку про високий рівень їх теоретичного обґрунтування і практичної значущості.

Проректор з наукової роботи,
доктор пед. наук

Т.І.Койчева

Завідувач кафедри педагогіки,
доктор пед. наук, професор

Handwritten signature of Z.N. Kurlyand.

З.Н.Курлянд

Міністерство освіти і науки України
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Вул. В. Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008, телефон / факс (0412) 43-14-17
 E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www. zu@zu.edu.ua код ЄДРПОУ 02125208

Від 18.02.15р. № 250
 на № _____ від _____

Довідка

Про впровадження результатів науково-педагогічного дослідження
 «Підготовка майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в
 учнів загальноосвітніх навчальних закладів» із спеціальності
 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти, Залесової Ірини Віталіївни –
 аспірантки кафедри педагогіки Вінницького державного педагогічного університету
 імені Михайла Коцюбинського.

На базі кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка здійснювалося впровадження матеріалів дисертаційного дослідження І.В. Залесової яке присвячене актуальній проблемі – підготовці майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів

У навчальний процес ВНЗ впроваджувались педагогічні умови, які забезпечили ефективність підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів: оптимальне поєднання теоретичного, методичного, практичного, психологічного компонентів підготовки майбутніх педагогів до формування міжнаціональної толерантності учнів; позитивна установка на підготовку майбутнього вчителя до виховання міжнаціональної толерантності учнів; застосування технологій спілкування та групових форм навчання у підготовці майбутніх педагогів.

Під час викладання дисциплін педагогічного циклу забезпечувалось формування комунікативної, культурознавчої, педагогічної, психологічної, методичної, інформаційної, дослідницької компетенцій, необхідних для якісного виконання майбутньої педагогічної діяльності з окресленого напрямку підготовки. У зміст програм усіх видів практик введено тематику, яка відображає процес підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів з метою набуття студентами досвіду роботи в полікультурному середовищі.

Результати впровадження матеріалів дисертаційного дослідження переконливо засвідчують, що реалізація запропонованих аспіранткою педагогічних умов у навчально-виховний процес ВНЗ сприяла позитивній динаміці підготовки майбутніх учителів до виховання міжнаціональної толерантності учнів.

Розроблений І.В. Залесовою комплекс навчально-методичних матеріалів може бути використаний у процесі професійної підготовки майбутніх учителів.

Завідувач кафедри педагогіки

проф. Антонова О. Є.

Проректор з наукової
та міжнародної роботи

проф. Сейко Н. А.

